

~~9(47.825)~~

4-91

I
Moses of Chorene.

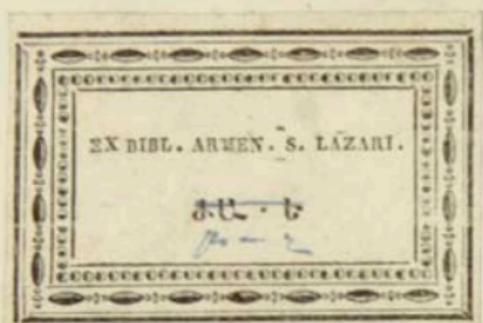
III, 65, 93

Tuhats

N. 2 vols in 1

my

199, 13. 60.

✓

Zvolnia 1

£ 3. 10. 0

MOÏSE DE KHORÈNE

HISTOIRE

D'ARMÉNIE.

NOTES DE M. DE LAUNAY

1789

PARIS

MOÏSE DE KHORÈNE

AUTEUR DU Ve SIÈCLE.

HISTOIRE D'ARMÉNIE.

TEXTE ARMÉNIEN,

ET

TRADUCTION FRANÇAISE

PAR

P. E. LE VAILLANT DE FLORIVAL

CHEVALIER DE LA LÉGION D'HONNEUR, PROFESSEUR D'ARMÉNIEN A L'ÉCOLE ROYALE ET SPÉCIALE DES LANGUES ORIENTALES VIVANTES PRÈS LA BIBLIOTHÈQUE DU ROI (A PARIS), MEMBRE DE L'ACADÉMIE ARMÉNIENNE DE SAINT-LAZARE, ANCIEN ÉLÈVE PENSIONNAIRE DE L'ÉCOLE ROYALE DES CHARTES.

TOME SECOND.

VENISE,

TYPOGRAPHIE ARMÉNIENNE DE SAINT-LAZARE.

—
1841

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԵՑԻՈՅ

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՅՈՅ

MOÏSE DE KHORÈNE

HISTOIRE

D' ARMÉNIE

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՒԱՐՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մ Ե Ր Ո Յ Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ե Ը Յ

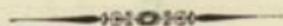
Ա

Ո՞չ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհիս, և ոչ ընդ ամենայն յունականն անցանել ատակեալ սակս կարճութեան ժամանակին. նա և ոչ մատենադրութիւնք Վիոգորի հուպ առ մեզ են, զի 'ի նմա պահելով զակն՝ անմոռաց անցանէաք ընդ բնաւն, զի մի ինչ 'ի մէնջ մնասցէ 'ի գլխաւորացն և 'ի սլիտանեացն, և արժանի յիշատակի մերոյ շարագրութեանց: Այլ որչափ ջան և յիշողութիւնք բաւիցեն, պատմեցաք ստուգապէս 'ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև 'ի վախճան սրբոյն Տրդատայ, յոյժ կանուխ և հեռի ժամանակօք: Այսն որոյ մի զմեզ այսպանեալ պարսաւեսցես. զի ահա որ ինչ առ մերով ժամանաւ կաւս եղեալ կամ դոյզն ինչ հեռի, զբուցեցից քեզ անսխալ, երրորդ առնելով գիրս, որ ինչ յետ սրբոյն Տրդատայ մինչև 'ի սպառել արշակունեաց ազգին 'ի Թագաւորութենէ, և զաւակի սրբոյն Վրիգորի 'ի քահանայութենէ. հասարակաց խօսիւք անցանելով

TROISIEME PARTIE

FIN DE L'HISTOIRE

DE NOTRE PATRIE

I.

IL n'y a point d'archéologie en notre pays, et parcourir toute l'archéologie des Grecs nous est impossible, à cause de la brièveté du temps. Les ouvrages de Diodore ne sont pas à notre disposition, pour que nous puissions, fixant sur eux nos regards, passer sur tous les faits sans en oublier aucun, et que rien ne nous échappe, rien de ce qui est des choses importantes, utiles et dignes d'être consignées dans nos écrits. Mais, autant que nos efforts et les annales le permettent, nous avons rapporté exactement tous les faits, depuis Alexandre-le-Grand jusqu'à la mort de saint Dertad, par conséquent les faits arrivés dans des temps bien anciens, bien reculés. Garde-toi donc de rire de nous et de nous blâmer. Quant à ce qui s'est passé de notre temps ou même un peu antérieurement, je te le rapporterai sans faire d'erreur ; dans ce troisième livre, je t'exposerai tout ce qui est

ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի՛ ոք երևեացի 'ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ առ փափազն, այլ ճշմարտութե՛ն բանից մերոց կարօտեալ, ստէպ ստէպ և անյազ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց :

Բ

Որ ինչ յեա վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն վրթանէս և ընդ երես նախարարութիւնսն անցք :

Ի ՓԱՄԱՆԱԿԻ վախճանին Տրդատայ հանդիպեցաւ մեծն Սրթանէս 'ի վկայարանի սրբոյն Հոյհաննու, որ 'ի հօրէ նորին շինեալ էր 'ի Տարօն : Ուր նենգ գործեալ լերինն այնմիկ բնակչաց, 'ի սաղրելոյ նախարարացն, կամեցան սպանանել . որք անըմբռնելի ձեռամբ կապեալ, որպէս առ Աղիսէիւն այն 'ի հնումն, կամ նորին ինքեամբ Վրիստոսի Մատուծոյ մերոյ զարկուցեալ հրեայքն, անվտիտ անցեալ գնայր Աշկեղեաց գաւառ 'ի լծիւն աւան, ուր էրն հանգստարան եղբօր նորին Սըրտակեայ . սգացեալ ի վերայ աշխարհիս հայոց, որք յանիշխանութեան մնացեալք, յարեան ազգ յազգի վերայ նախարարութիւնք կոտորել զմիմեանս . ուստի և երեք տոհմքն, որ բզնունականն և մանաւազեանն և որդունին առնունէին, սպառեալ բարձան 'ի միմեանց :

arrivé après saint Dertad, jusqu'au moment où la race des Archagouni fut déchuë du trône, et la postérité de saint Grégoire expulsée du sacerdoce. Nous écrivons avec simplicité de langage cette histoire, afin que personne ne paraisse se laisser surprendre par les charmes d'un style pompeux et éloquent; afin que tous, au contraire, appréciant la vérité de nos paroles, lisent souvent, très souvent, et avec un insatiable plaisir, l'histoire de notre patrie.

II.

Événemens arrivés, après la mort de Dertad, au grand Vertanès et à trois satrapies.

DANS le temps de la mort de Dertad, le grand Vertanès vint à la chapelle élevée par son père, au canton de Daron, en l'honneur de saint Jean. Des embûches sont dressées à Vertanès par les habitans de la montagne, qui, à l'instigation de leurs satrapes, voulaient le faire périr. Mais les perfides sont enchaînés par une main invisible, comme autrefois, du temps d'Élisée, ou même sous le Christ notre Dieu, les Juifs furent terrifiés; et Vertanès s'en alla sain et sauf au canton d'Égnéghiatz, au bourg Til, où était le tombeau de son frère Resdaguès. Là, Vertanès pleura sur le pays des Arméniens livré à l'anarchie. En effet, on vit les satrapies, armées les unes contre les autres, s'entre-déchirer, s'exterminer. Ainsi, les trois maisons appelées Peznounian, Manavazian et Ouortouni, disparurent entièrement, anéanties l'une par l'autre.

Կատարումն սրոյն Գրիգորիսի ՚ի բարբարոսաց :

ՍԵՆՆԻ պնդու թեամբ առնէր վրէժինդրու թիւն
 Հաւատոց և վարուց երանելին Տրդատ, առաւել
 այնոցիկ, որ բացեալողմանքն էին յիւրում իշխանու
 թեանն : Ս ան որոյ եկեալ գործակալք կողմանցն
 արեւելեայ Հիւսիսոյ, վերակացուք հեռաւոր քաղա
 քին՝ որ կոչէր Փայտակարան, ասեն ցարքայն . Ա թէ
 կամիցիս ուղղորդու թեամբ վարել ըստ Հաւատոյ՝
 կողմանցն այնոցիկ, առաքեա նոցա եպիսկոպոս ՚ի
 զաւակէ սրբոյն Վրիգորի, զի յոյժ փափաքելով իւրն
 դրեն . և գիտեմք հաւաստի, թէ ՚ի հռչակեալ յա
 նուանէն Վրիգորի ականածեսցեն և ՚ի նորին զաւա
 կէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի : Այսմ հաւա
 նեալ երանելին Տրդատ, տայ նոցա եպիսկոպոս զմա
 նուկն Վրիգորիս, զերէց որդին Ս թեանայ : (Թէ
 պէտ և յանլիու թիւն առուրցն հայելով սպտանւոյն՝
 զիւրն վարկանէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնու
 թիւն, և զմտաւ ածեալ զՍողոմոն երկոտասանա
 մեայ թագաւորեալ Իսրայէլի, առաքէ բազում հա
 մարձակու թեամբ, հանդերձ Սանատրկաւ ոմամբ
 յիւրմէ ազգէն արշակունեաց :

Որոյ երթեալ, լինէր օրինակ բարի, հայրենակա
 նօքն վարելով առաքինու թեամբք . այլ կուսու թեամբ
 գեր ՚ի վերոյ քան զհարսն, և պատժականաւ զոյգ
 ընդ թագաւորու թեանն : Իսկ ՚ի հասանել համբա
 ւոյ վախճանին Տրդատայ, ՚ի դաւելոյ նորին Սա
 նատրկոյ և այլոց ոմանց հանապաղատուտ արանց ա
 զուանից՝ սպանին զերանելին ընթադրեալ ձիովքն
 բարբարոսքն ՚ի վատնեան դաշտին, մերձ ՚ի կասբիա

III.

Exécution de saint Cricoris par les barbares.

LE bienheureux Dertad poursuivait avec grande constance et fermeté la satisfaction due à la foi et à la morale, surtout à l'égard de ceux qui habitaient dans ses états des contrées éloignées. C'est pourquoi, venus vers Dertad, les officiers des parties nord-est, les chefs de la ville lointaine appelée Païdagaran, disent au roi: « Si tu veux pousser ces contrées dans les voies de la foi, envoie-leur un évêque de la race de saint Grégoire. C'est ce que désirent, ce que demandent ces contrées, et nous savons avec certitude que, pleines de vénération pour l'illustre nom de Grégoire, elles porteront le même respect à une personne de sa race, et feront tout selon ses ordres ». Accédant à ces vœux, le bienheureux Dertad donne pour évêque à ces contrées Cricoris, fils aîné de Vertanès. En regardant la jeunesse de Cricoris, Dertad balançait dans sa résolution; mais, en contemplant la grandeur de son esprit, en réfléchissant que Salomon, à l'âge de douze ans, régnait sur Israël, Dertad, plein de confiance, envoie le jeune Cricoris avec Sanadroug, issu de sa race, de la race des Archagouni.

A peine arrivé, Cricoris fut l'exemple de la contrée, et montra dans sa conduite toute la vertu de ses pères: supérieur à eux par sa virginité, il était égal au roi en rigidité. A la nouvelle de la mort de Dertad, des embûches ayant été dressées par Sanadroug et quelques autres hommes faux et perfides du pays d'Aghouank, les barbares firent périr le bienheureux Cricoris, le foulant aux pieds de leurs chevaux

կանն կուչեցեալ ծով : Օ որ բարձեալ սարկաւազաց նորուն , բերեւով 'ի փոքր Սիւնիս , թաղեցին յՄամբաս աւանի : Իսկ Սանատրկոյ թագ կապեալ ինքեան , ունի զքաղաքն Փայտակարան . զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումս Հայոց :

Գ

Որչումն Բակուր բղեշխին 'ի միաբանութենէ Հայոց , և խորհուրդ նախարարացն թագաւորեցուցանել զխորով :

ՈրՊԵՍ յաստուածայինսն գտանեմք ասացեալ պատմութիւնս , եբրայական ազգին , յետ դատաւորացն 'ի ժամանակի անիշխանութեանն և անխաղաղութեան , ոչ լինել թագաւոր , և առնն ըստ հաճոյից ինքեան գնալ , սապէս և 'ի մերումս էր տեսնել աշխարհիս : Բանզի 'ի վախճանել երանելոյն Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր , որ բղեշխն Մըձնեաց կուշիւր , տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ 'ի Փայտակարան , զնոյն խորհեցաւ և ինքն . թէպէտ և ոչ թագաւորել , զի ոչ էր արշակունի , այլ տիրազլուխ կամեցաւ լինել . ճեղքեալ 'ի միաբանութենէ Հայոց՝ ձեռս ետ յԱրմիզդ արքայ Պարսից : Ուստի ուշ 'ի կուրծս անկեալ և 'ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց , ժողովեցան առ մեծն Սթանէս , և առաքեցին երկուս 'ի պատուաւոր իշխանացն , զՄար իշխանն Նոփաց , և զՎագ իշխանն Հաշտենից , երթալ 'ի նախագահ քաղաքն առ կայսրն Վոստանդոս՝ որդի Վոստանդիանոսի , հանդերձ պատարագաւ և թղթով , որ ունէր օրինակ զայս :

dans la plaine Vaduian, près de la mer appelée la Mer Caspienne. Les diacres de Cricoris ayant enlevé son corps, le portèrent dans la petite Siouni, et l'enterrèrent au bourg Amaras. Sanadroug, ceignant aussitôt la couronne, occupe la ville Païdagaran. Soutenu par les troupes des nations étrangères, il pensait à commander à toute l'Arménie.

IV.

Pagour le prince, se sépare de la confédération des Arméniens. —
Les satrapes forment le projet de faire régner Khosrov.

COMME NOUS le trouvons consigné dans les histoires divines, le peuple hébreu, après les juges, au temps de l'anarchie et de la confusion, était sans roi; chacun d'aller selon son bon plaisir; comme il arriva en notre pays. A la mort du bienheureux Dertad, le grand prince Pagour, qui s'appelait prince d'Aghtznik, voyant Sanadroug régner à Païdagaran, conçut le projet d'en faire autant. Quoiqu'il ne pût être roi, parce qu'il n'était pas Archagouni, il voulut du moins être chef indépendant. Séparé de la confédération des Arméniens, il fit alliance avec Ormizt, roi des Perses. Aussitôt les satrapes d'Arménie, venant à réfléchir, s'assemblèrent auprès du grand Vertanès, envoyèrent deux princes des plus considérables, Mar, prince de Dzop, et Cac, prince de Hachdiank, à la ville capitale, près l'empereur Constance, fils de Constantin, avec de riches présents et une lettre ainsi conçue :

Ե

Պատճէն թղթոյն Հայոց :

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ Ա թթանէս և որք ընդ նովաւ եպիսկոպոսունք և ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց, տեառն մերոյ Աստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ :

Յուշ լիցի քեզ պայմանն ուխտի հօրն քո Աստանդեանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի տացես զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զԱյսորով : Վրանդի Մսուած զձեզ ոչ միայն Աւրոպիայ, այլ և ամենայն միջերկրայց տիրեցոյց. և ահ զօրութեան ձերոյ եհասս մինչև ՚ի ծագս երկրի : Աւ մեք խնդրեմք առաւել քան զառաւել տիրել ձեզ : Աղջ լերուք :

Մամ լսող եղեալ Աստանդեայ, առաքեաց զԱնտիոքոս յարդարիչ իւրոյ պալատանն զօրու ծանու, և ծիրանիս հանդերձ պսակաւ, և թուղթ՝ որ ունէր օրինակ զայս :

Թուղթ Աստանդեայ :

ՄԵՊՈՍՏՈՍ ինքնակալ կայսր Աստանդոս, մեծի Ա թթանիսի և ամենայն համօրէն աշխարհականաց քոց խնդալ :

Առաքեցի ձեզ զօր յօգնականութիւն, և հրաման թագաւորեցուցանել ձեզ զԱյսորով որդի արքայի ձերոյ Տրդատայ. որպէս զի բարեկարգութիւն հաստատեալ, մեզ ծառայեսցիք միամտութեամբ : Աղջ լերուք :

V.

Copie de la lettre des Arméniens.

« VERTANÈS, chef des évêques, les évêques qui sont avec lui, et tous les satrapes de la noble Arménie, à notre seigneur Constance, empereur souverain, salut.

« Souviens-toi du traité d'alliance fait par ton père Constantin avec notre roi Dertad, et n'abandonne pas ce pays qui t'appartient, au pouvoir des Perses infidèles ; aide-nous par la puissance de tes armes à mettre sur le trône le fils de Dertad, Khosrov. Dieu vous a établi maître souverain, non-seulement de l'Europe, mais encore de toutes les terres méditerranées, et la terreur qu'inspire votre puissance, s'est répandue jusqu'aux extrémités du monde. Nous demandons à Dieu que vous étendiez de plus en plus votre domination. Portez-vous bien ».

Accueillant la requête, Constance envoya Antiochus, son préfet du palais, à la tête d'une puissante armée. La pourpre avec la couronne accompagnait la lettre dont voici la teneur :

Lettre de Constance.

« AUGUSTE, empereur souverain, Constance, au grand Vertanès et à tous ses compatriotes, salut.

« Je vous ai envoyé des troupes en aide, ainsi que l'ordre d'établir pour votre roi Khosrov, fils de votre roi Dertad, voulant que vous organisiez chez vous une sage administration, et que vous nous serviez avec fidélité et sincérité. Portez-vous bien ».

Զ

Գալուստ Անտիոքայ և գործք նորին :

Եւ Եւսէպոս թագաւորեցոյց զԱոսրով, և զտրեսին սպարապետսն մատոյց 'ի նոյն իշխանու թիւն զորու, զորս կացուցեալ էր Տրդատայ յիւրում կենդանու թեանն՝ յետ մեռանելոյ դայեկին իւրում Բրտաւազդայ մանդակունւոյ, որ միազխապետ էր և ամենայն հայոց զորավար : Բաջին՝ Լազարատ ասպետ, զորավար արեւմտեայ գնդին . երկրորդ՝ Սիհրան առաջնորդ Սրաց և քեչիս գուգարացոց, սպարապետ հիւսիսային զորուն . երրորդ՝ Սահան նահապետ ամատունեաց, զորավար արեւելեան գընդին . չորրորդ՝ Սանաձիհր նահապետ ընդշտունեաց, սպարապետ հարաւային զորուն : Եւ բաժանեաց ետ նոցա զիւրաքանչիւր զորսն : Եւ առաքեաց զՍանաձիհր հարաւային զորօք և զկիլիկեցի զորս ընդ նմա զկողմամբ ասորեստանի և զԵրջադետաց . և զՍահան նահապետ ամատունեաց արեւելեան գնդան և զգաղատացի զորս ընդ նմա՝ առաքեաց զկողմամբ Բարպատականի, ունել պահ յարքայէն Պարսից :

Եւ իւր թողլով զթագաւորն Աոսրով, քանզի փոքր էր յանձնէ և անարի ոսկերօք, ոչ գլով 'ի նմա նու թիւն պատերազմողական հասակի, առեալ ընդ իւր զՍիհրան և զԼազարատ զորօք իւրեանց, միահամուռ ամենայն յունականաւն խաղայ 'ի վերայ Սանատրկոյ : Իսկ նորա պարսկական զորօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան, ինքն առ արքայն Շապուհ փութացեալ անկանի՝ հանդերձ Բղունից նախա-

VI.

Arrivée d'Antiochus. — Ses actes.

A peine arrivé, Antiochus mit Khosrov sur le trône, rétablit dans le commandement des armées les quatre généraux qu'avait nommés Dertad en son vivant après la mort de son père adoptif Ardavast Mantagouni, qui était seul chef et général de toute l'Arménie. Le premier de ces généraux fut le chevalier Pacarad, fait commandant en chef de l'armée occidentale; le second, Mihran, gouverneur de l'Ibérie et Petechkh des Coucaratzi, fait général des troupes septentrionales; le troisième, Vahan, chef de la famille des Amadouni, fait général de l'armée orientale; le quatrième, Manadjih, chef de la famille des Rechdouni, fait général de l'armée méridionale. Antiochus leur distribua ainsi le commandement des troupes; il envoya Manadjih avec les troupes méridionales, ainsi que les troupes de la Cilicie, dans les contrées de l'Assyrie et de la Mésopotamie; Vahan chef de la famille des Amadouni, avec l'armée orientale et des troupes galates, dans les contrées de l'Aderbadagan, pour les défendre contre les attaques du roi des Perses.

Antiochus laissant le roi Khosrov, car ce prince était petit de taille, faible de corps, et n'avait rien de la stature d'un guerrier, prenant avec lui Mihran, Pacarad, et leurs troupes, marche, avec toute l'armée grecque réunie, contre Sanadroug. Celui-ci, ayant rempli de troupes perses la ville Païdagaran, s'empresse de se retirer vers le roi Chabouh, avec les satrapes des Aghouank. Antiochus, voyant leur refus

բարօք : Օ՛ր տեսեալ Մատիոքայ , եթէ ոչ 'ի հնազանդութիւն խաղաղութեան նուաձեցան , հրաման տայ առիւ զիշխանութիւն պառակտելոցն նուաղեցուցանել . և իւր ժողովեալ զհարկն , առ կայսր գնայ :

Է

Յանցանք Մանաճհրի առ մեծն Յակոբ , և մահ :

ԼՂԲԹԵԱԼ Մանաճիհր հայոց հարաւային զնդաւն և կիլիկեցւոց զօրօք զկողմամբք ասորեստանի , ճակատ տուեալ ընդ Ղահուր բդեշխի , սատակէ զնա , և զզօրս նորա և զպարսիկս օգնականս նմա հալածականս առնէ . և զորդին Ղակրոյ զհեշայ ձերբակալ արարեալ , հանդերձ երկաթի կապանօք առաքէ Ղոսրովու . և զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի յանինայ , ոչ միայն զմարտիկս , այլ և զուամիկ շինականս . և բազում գերիս առեալ 'ի կողմանց Սճբնայ , ընդ որս և սարկաւազունս ութ մեծի եպիսկոպոսին Յակովբայ : Օ՛րոյ զհետ եկեալ Յակովբայ , համոզէ զՄանաճիհր՝ արձակել զգերութիւնն առմկին , իբրև զոչ ինչ մեղուցելոց . որում ոչ հաւանեալ Մանաճիհր , պատճառէ զարքայ :

ԼԶ Ե Յակոբու գէմ եղեալ առ արքայ , առաւել ևս զւարի Մանաճիհր , և 'ի սաղրելոյ գաւառականացն՝ զութ սարկաւազունս նորա , որք 'ի կալանս էին , հրամայէ 'ի ծով ընկենուլ : Օ՛ր լուեալ մեծին Յակոբու , դառնայ 'ի տեղի իւր լի բարկութեամբ , որպէս զՍովսէսն յերեսաց Փարաւոնի : ԼԷեալ 'ի լեառն ինչ , յորմէ երևէր գաւառն ամենայն , անէծ զՄանաճիհր և զգաւառ նորին : ԼԸ ոչ ինչ յամեցին դատաստանքն Ղստուծոյ հասանել 'ի վերայ . և

de soumission pacifique, donne ordre de réduire, d'anéantir la puissance des rebelles, perçoit les tributs, et retourne près de l'empereur.

VII.

Conduite coupable de Manadjihr envers Jacques-le-Grand. —
Mort de Manadjihr.

MANADJIHR, étant allé avec l'armée méridionale d'Arménie et les troupes de la Cilicie aux contrées de l'Assyrie, livre combat au prince Pagour, le défait, lui et ses troupes, met en fuite les Perses, venus à son secours, envoie chargé de chaînes, à Khosrov, le fils de Pagour, Hécha, qu'il a fait captif; condamne sans miséricorde au fil de l'épée les cantons soumis à sa puissance, non seulement les combattans, mais encore les simples paysans. Manadjihr fait dans les contrées de Medzpine, grand nombre de prisonniers parmi lesquels huit diacres du grand évêque Jacques. Aussitôt Jacques court après Manadjihr, l'engage à délivrer cette foule de prisonniers, comme innocens de tout crime. Cependant Manadjihr refuse, alléguant les ordres du roi.

Jacques étant allé près du roi, Manadjihr, encore plus furieux, excité d'ailleurs par les habitans du canton, fait jeter dans la mer les huit diacres de l'évêque qui étaient dans les fers. A cette nouvelle, le grand Jacques s'en retourne plein d'indignation, comme autrefois Moïse sortant de la présence de Pharaon; étant allé aussitôt sur la montagne d'où l'on découvrait tout le canton, il maudit Manadjihr et son canton, et les jugemens de Dieu ne tardèrent pas à fondre sur

նման Հերովդի պէս պէս ցաւովք սատակի Ս'անա-
 ճիհր . և պողարերու թիւն գաւառին ջրաւորացն
 դարձաւ յաղաղաւորեմ, եղեալ 'ի վերայն օրաց երկինք
 պղնձի ըստ գրոց, և ծով հակառակեալ յինքն ընդ-
 ունի զսահմանս անդաստանաց : Օ՞րը լուեալ մե-
 ծին Ս' ըթանայ և արքային խոսրովայ, ցասուցեալ
 հրամայեն արձակել զգերեալսն, և առ նոյն այր մաղ-
 թել ապաշխարութեամբ, զի դարձցի սրտմտութիւն
 Տեառն . զոր յետ ելից Յակովբայ յաշխարհէս՝ ժա-
 ոանգ որդի Ս'անաճիհրայ գեղեցիկ ապաշխարու-
 թեամբ, ուժգին արտասուօք և հառաչմամբ, նո-
 րին բարեխօսութեամբ գտեալ բժշկութիւն ին-
 քեան և գաւառին :

Ը

Յաղաղս թաղաւորելոյ փոքր խոսրովու և փոխելոյ զարքունիան և
 անկելոյ զանտառն :

ՅԵՐԿԻՐՈՐԴ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յու-
 թերորդ ամի ինքնակալութեանն Վոստանդեայ յօգ-
 նականութենէ նորին թաղաւորեաց խոսրով . ոչ
 ինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն,
 այլ և ոչ վասն հատուածելոց կողմանցն հակառակե-
 ցաւ ինչ յետ միոյ նուագին, զոր 'ի յունականացն
 կրեցին զօրացն . այլ 'ի կամս թողեալ զարքայն Պար-
 սից, խաղաղութիւն առնէ ընդ նմա . բովանդակ
 վարկուցեալ մնացելոց սահմանացն տիրել, ամենե-
 լիմբ ոչ ունելով փարեւ ազնուական մտածութիւնս :
 Օ՞ր թէպէտ էր մարմնովն փոքր, այլ ոչ որքան զմա-
 կեղոնացին զՂըբսանդր, որ միայն երից կանգնոց
 ունէր զլափ հասակի, և ոչ զհոգւոյն խափանէր աժ-

les coupables. Comme Hérode, Manadjhr est accablé de douleurs et de maux, le sol fertile du canton arrosé par des eaux abondantes, se convertit en un terrain tout impregné de sels corrompus, car le ciel qui plane au-dessus est un ciel d'airain, selon l'écriture, et la mer en fureur occupe toute la campagne. A cette vue, le grand Vertanès et le roi Khosrov, tout irrités, ordonnent de délivrer les prisonniers, et d'implorer le saint évêque avec pénitence, afin de détourner la colère de Dieu; après quoi, Jacques sortit de ce monde, et le fils successeur de Manadjhr, par l'effet d'un beau repentir, d'abondantes larmes, d'une sincère douleur, par l'intercession du saint évêque, obtint pour lui et son canton la guérison parfaite de leurs maux.

VIII.

Règne de Khosrov le petit. — Changement de résidence royale.
— Plantation d'une forêt.

LA deuxième année d'Ormizt, roi des Perses, et la huitième année de l'empire de Constance, avec le secours de ce prince, Khosrov monta sur le trône. Khosrov ne fit aucune action d'éclat comme son père; on ne le voit pas même, pour reconquérir les contrées soustraites à son autorité, tenter quelque attaque, après l'expédition entreprise par les troupes grecques. Khosrov, laissant au contraire le roi des Perses maître absolu, fait la paix avec lui. Content de régner sur les états qui lui restent, Khosrov ne s'occupe nullement de grandes et nobles pensées. Ce prince était à la vérité, petit de taille, mais non pas aussi petit qu'Alexandre de Macédoine, qui n'avait que trois cou-

խոյժս : Իսկ սորա զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, զբօսանաց հաւորութեանց և այլոց որսոց պարապեալ . նորին աղագաւ և անտառս առ Ղաթ գետովն տնկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի :

Վա և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստմի, ատարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Ղուին կոչի, որ Թարգմանի բլուր : Վանզի 'ի ժամանակին յայնմիկ Ղըէս ուղեկցեալ արեգական, և օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանդահաւութեամբ փչէին . յորմէ ոչ կարացեալ ժուժել որք յՂըթաշատ բնակեալ էին, կամաւ յանձն առին զփոփոխումն :

Թ.

Ար ինչ յաւորս սորա 'ի հիւսիսականաց ազգաց արշաւանք 'ի մեղուր և նահատակութիւնք Վահանայ ամատունոյ :

ՅԱՒՈՒՐՍ սորա միաբանեալ բնակիչք հիւսիսոյ Վաւկասու, գիտացեալ զԹուլասրտութիւն նորա և զյուլութիւն, և առաւել 'ի հրապուրելոյ մաղթանաց Սանատրկոյ 'ի գաղտնի հրամանէ Շապհոյ Պարսից արքայի, արշաւանօք 'ի միջոց աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ, որպէս թէ երկու բլուրովք : Արոց պատահեալ պատերազմաւ արևելեան և արևմտեան զօրուն հայոց՝ հանդերձ զօրապետօքն Ռազարատաւ ասպետիւ և Վահանաւ նահապետիւ ամատունեաց . քանզի հարաւային մեր գունդք առ արքային Խոսրովայ էին յաշխարհին Օսոփաց : Եւ զՎիհրան սպանեալ, և զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ 'ի Թիկունս ընկեցեալ Թչնամեացն, և հասեալ 'ի դրունս Վաղարշապատու՝ սպա

dées, et n'en avait pas moins un esprit actif, une âme de feu. Khosrov, qui ne faisait aucun cas de la valeur ni d'aucun souvenir généreux, n'était occupé que de la chasse aux oiseaux et d'autres chasses. Aussi il plante, près du fleuve Éleuthère, une forêt qui porte son nom jusqu'aujourd'hui.

Khosrov transporte sa cour sur un point élevé de la forêt, il se bâtit un palais entouré d'ombrages. Ce lieu, dans la langue des Perses est appelé Touine, mot qui se traduit par colline. Car, en ce temps, Arès faisait route avec le soleil; un air chaud et corrompu soufflait et exhalait une odeur fétide. Ce que ne pouvant souffrir, les habitans d'Ardachad consentirent volontiers au changement de résidence.

IX.

IncurSION des nations du nord en notre pays, du temps de Khosrov.
— Exploits de Vahan Amadouni.

Du temps de Khosrov les habitans du nord du Caucase, réunis, connaissant l'apathie, l'inertie de Khosrov, pressés surtout par les sollicitations de Sana-drong, d'après l'ordre secret de Chabouh, roi des Perses, accouraient en foule pour faire irruption dans notre pays, au nombre d'environ vingt mille hommes. A cette multitude, s'oppose l'armée orientale et occidentale des Arméniens, sous les ordres du général Pacarad et de Vahan, chef de la famille des Amadouni; car nos troupes méridionales étaient près du roi Khosrov, au pays de Dzop. Mihran avait été tué, les ennemis avaient taillé en pièces et mis en déroute notre division du nord, et, arrivés aux portes de Vagharchabad, investissaient la place; tout-à-coup, l'ar-

շարէին : Որոյ յանկարծակի 'ի վերայ անկեալ աշնէլէայ և արևմտեայ մեր զօրուն , և անտի մերժեալ զ( )շական առապարաւն , ոչ ետուն ժամանել ճապարէլ 'ի նետաձգութիւն ըստ օրինակի խրեանց սովորութեանն , արագեալ սաստկապէս զհետ ունելով քաջաձիոցն 'ի գժուարս քարանց և 'ի վիմուտ տեղիս :

Սինչև յոչ կամաց գումարեալ թշնամեացն 'ի ճախատ , և զօրագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ , և թաղեալ կաճեայ բոլորով ամենելիմբ : պարածածկեցեալ , շահատակեր 'ի մէջ զօրացն : Յօր ակնակառոյց լեալ քաջացն չայոց և յարձակեալ , ոչ ինչ կարէին փնասել . քանզի հարեալ նիզակաւ ճախր առնոյր կաճեայն : Յայնժամ քաջին Սա հանայ ամատունւոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթողիկէ , ասէ . ( )գնեա ինձ Մստուած , որ զդաւթեան պարսաքարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Վոդիաթու . ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ : Եւ ոչ վրիպեցաւ 'ի խնդրոյն , ընդ գաւակ ձիոյն յերկիր կործանեալ զահագին զվիրագն : Բյւ պիտի դիպուած 'ի փախուստ յորդորեաց զթշնամիսն , և 'ի յաղթութիւն զչայոց գունդն զօրացոյց : Եւ աստի դարձեալ յաշխարհն Նոփաց Բագարատ , վկայ հաստատուն առանց նախանձու վինի առ արքայի վասն Սահանայ քաջութեանցն և առաքինի դիպուածոցն : Սասն որոյ պարգևէ նմա արքայ գտեղի ճակատուն՝ զ( )շական , որ ինքնակամ գիմագրաւ նահատակն եղև : Եւ փոխանակ Սիհրաւնայ կարգէ զՎարջոյլ Սախազ նահապետ խոռխոռունեաց 'ի վերայ զօրուն :

mée orientale et occidentale tombant sur les ennemis, les repoussa contre la position difficile d'Ochagan, sans les laisser tirer leurs flèches, selon l'habitude de leur tactique; mais une cavalerie intrépide les presse, les pousse vivement dans des passages difficiles, pleins de pierres et de rocailles.

Les ennemis se préparent malgré eux au combat; le chef des lanciers, géant d'une taille démesurée, armé de toutes pièces, entièrement couvert d'un feutre épais, combattait au milieu des troupes. Les braves Arméniens, attentifs à tous ses mouvemens, fondirent sur lui sans pouvoir lui faire aucun mal; car, sous les coups de lance sa cuirasse de feutre ne faisait que tourner. Alors, le valeureux Vahan Amadouni, en regardant la grande église, s'écrie: « Aide-moi, grand Dieu! toi qui as fait arriver droit au front de l'orgueilleux Goliath, la pierre lancée par David, dirige aussi mes traits contre l'œil de mon terrible ennemi ». Vahan ne fut point trompé dans sa prière, car il renversa de cheval son formidable adversaire; un tel événement engage les ennemis à fuir, et assure la victoire à l'armée des Arméniens. Revenu au pays de Dzop, Pacarad rend au roi un témoignage fidèle et sans envie, de la valeur de Vahan, de ses exploits, de ses vertus. En conséquence, le roi donne à Vahan le lieu du combat, Ochagan, où Vahan s'était montré si intrépide. Le roi à la place de Mihran, met Cardhouil, chef de la race des Khorkhorouni, à la tête des troupes.

Ժ

Վախճան խոսրովու, և պատերազմ Հայոց ընդ Պարսս :

Եւս այսորիկ գիտացեալ խոսրովայ, թէ ձեռն
 Շապհոյ Պարսից արքայի ընդ թշնամիսն է, լուծա
 նէ զխաղաղութիւն ընդ նմա. և զմասնաւոր հարկն
 արգելու 'ի նմանէ, տալով կայսեր. և ածելով զզօրս
 Եւնաց, ընդդիմանայ արքային Պարսից: Բայց ոչ
 յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, թագաւորեալ
 ամս ինն. և բարձեալ զնա՝ թաղեցին յԱնի առ հարս
 իւր: Եւ ժողովեալ մեծին Սթանիսի զամենայն
 նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք,
 յանձն առնէ Բըշաւրի կամսարականի, որպէս զլու
 ւորի և յոյժ պատուականի յետ արքայի, զաշխարհս
 Հայոց: Եւ ինքն առեալ զՏիրան որդի խոսրովու,
 գնայ առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց 'ի տեղի հօր
 իւրոյ կացցէ:

Իսկ արքայն Պարսից Շապուհ իբրև լուաւ
 զմահն խոսրովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ
 կայսր գնաց, գումարէ զօրս բազում 'ի ձեռն՝ Վեր
 սեհի եղբօր իւրոյ. որպէս զի թագաւորեցուցանել
 զնա Հայոց խորհեցաւ. և առաքէ յաշխարհս մեր,
 իբրև անառաջնորդ զսա վարկուցեալ: Արով պա
 տահէ քաջին Բըշաւրի կամսարականի հանդերձ ա
 մենայն հայաստանեացս զօրու ճակատ ունել 'ի Սթ
 ւուզն անուանեալ դաշտի. և թէպէտ բազումք 'ի
 մեծամեծ նախարարացն անկան 'ի պատերազմին, սա
 կայն յաղթեալ Հայոց զնդին, փախստական առնեն
 զզօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև ցգալն
 Տիրանայ:

X.

Mort de Khosrov. — Guerre des Arméniens avec les Perses.

APRÈS ces événemens, Khosrov, persuadé que Chabouh roi des Perses, donnait la main à ses ennemis, rompt la paix avec ce prince ; il lui refuse le tribut particulier et le donne à César. Avec le secours des troupes grecques, il résiste au roi des Perses ; mais bientôt il meurt, ayant régné neuf ans. Il est enterré à Ani, près de ses pères. Le grand Vertanès rassemble aussitôt tous les satrapes d'Arménie avec les troupes et capitaines, confie à Archavir Gamsaragan, comme au principal personnage, le plus élevé après le roi, le gouvernement de l'Arménie; Vertanès, prenant avec lui Diran, fils de Khosrov, va prier l'empereur de mettre Diran sur le trône à la place de son père.

Mais le roi des Perses, Chabouh, instruit de la mort de Khosrov et de la démarche de son fils Diran près de l'empereur, rassemble quantité de troupes sous la conduite de Nerseh, son frère, à lui Chabouh, qu'il veut établir sur le trône d'Arménie, envoie ces troupes dans notre pays, le croyant sans chef et en état d'anarchie; mais le brave Archavir Gamsaragan, s'opposant à cette invasion avec toutes les forces des Arméniens, livre combat dans la plaine nommée Merough. Quoiqu'un grand nombre des plus grands satrapes ait péri dans le combat, cependant l'armée des Arméniens enfin victorieuse, met en fuite les troupes des Perses, et garde le pays jusqu'à l'arrivée de Diran.

ԺԱ

Յազազս Թագաւորելոյն Տիրանայ, և փոխելոյ յաշխարհէս մեծին
Վրթանայ, և փոխանորդելոյ զաթունն սրբոյ Յուսէանն :

Յետի թի, և ՚ի տասներորդի ամի ինքնակալու թէ
իւրում Վլգոստոս Աոստանդոս որդի Աոստանդիա-
նոսի Թագաւորեցուցանէ զՏիրան որդի Խոսրո-
վայ, և առաքէ ՚ի Տայս հանդերձ մեծաւն Վրթա-
նաւ : Արոյ եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղու-
թեամբ, հաշտութիւն ընդ Պարսս առնելով և ոչ
պատերազմունս . հարկելով Յունաց, այլ և մասնա-
ւոր ինչ Պարսից, կայր ՚ի հանդարտութեան իբրև
զհայր իւր, ոչ ինչ արութիւն քաջութեան և սորա
ցուցեալ . նա և ոչ հայրենի առաքինութեանն հե-
տեւեալ, այլ թուլացեալ յամենայն բարեպաշտու-
թենէ գաղտնի, ոչ իշխելով համարձակ պատուել
զախտն ՚ի մեծէն Վրթանիսէ :

Իսկ յետ ընդ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսու-
թեան մեծին Վրթանայ, փոխի յաշխարհէս յերրորդ
ամի Տիրանայ : Այլ ՚ի հրամանէ նորին տարեալ հան-
գուցանեն ՚ի գեօղն լիորդան, իբրու մարգարէական
ակամբ հայեցեալ՝ որ զկնի բազում ժամանակաց և
հօրն յայն տեղի հանգուցան նշխարք : Այլ յաջորդէ
զաթունն Յուսիկ որդի նորին ՚ի չորրորդ ամի Տիրանայ,
յոյժ հետևող եղեալ հարցն առաքինութեանց :

XI.

Règne de Diran. — Mort du grand Vertanès. — Saint Ioussig
lui succède sur le siège épiscopal.

LA dix-septième année de son règne, Auguste Constance, fils de Constantin, met sur le trône Diran, fils de Khosrov, et l'envoie en Arménie avec le grand Vertanès. A son arrivée, Diran possède notre pays en paix, fait alliance avec les Perses, renonce aux combats. En payant tribut aux Grecs, de plus un tribut particulier aux Perses, Diran vivait tranquille comme autre fois son père, sans faire aucun acte de courage et de bravoure; bien plus, loin d'imiter les vertus paternelles, il s'écarte de toute piété, en secret, ne pouvant se livrer ouvertement au vice en présence du grand Vertanès.

Après avoir rempli pendant quinze ans le siège épiscopal, le grand Vertanès passe de cette vie dans l'autre, la troisième année de Diran, et, d'après l'ordre même de Vertanès, ses restes sont portés et déposés au village Tortan, comme s'il eût vu d'un œil prophétique que, bien long-temps après, les restes de son père reposeraient en ce même lieu. Ioussig, son fils, lui succède sur le siège épiscopal, la quatrième année de Diran, et se montre fidèle imitateur des vertus de ses pères.

ԺԲ

Պատերազմ Շապուհի ընդ Կոստանդնուպոլս :

ԲԱՆՅՅ Շապուհ որմզդեան առ Տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստատեաց . մինչև զօրավիգ օգնականութեան եղևալ, թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որ միաբանեալ ելին արտաքս քան զկապանն Ղորայ, և բնակեցան 'ի սահմանս Մշուանից ամս չորս : Եւ զայլ յորով թագաւորս նուաճեալ Շապուհի, և զազգս բարբարոսաց բազումս 'ի սատարութիւն կալեալ, յարձակեցաւ 'ի մէջերկրայս և 'ի Պաղեստինէ : Իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս, սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից . և տուեալ ճակատ, երկօրին կողմանքն պարտեցան . քանզի բազումք անկան յիրաքանչիւրոցն . և ոչ մի 'ի միւսոյ թիկունս դարձոյց, մինչև 'ի հաւանութիւն եկեալ, արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս : Եւ 'ի Պարսից դարձեալ Կոստանդեայ, յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ 'ի Սոմփսիւեստի քաղաքին կիւրիկեցոց, թագաւորեալ ամս քսան և երիս : Ի սորա աւուրս երևեցաւ խաչն լուսեղէն առ երանելեաւն Աիւրղիւ :

ԺԳ

Եթէ զհարգ Տիրան իջեալ ընդ առաջ Յուլիանու պանդանդս տայ :

ՕԱՅՍՈՒ Ժամանակաւ թագաւորեաց Յունաց ամբարիչան Յուլիանոս . ուրացաւ նա զՍտուած և պաշտեաց զկուռս, և յարոյց հալածանս և խռովութիւն 'ի վերայ եկեղեցոյ . և բազմազամի ջանայր շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեանս, բայց ոչ

XII.

Guerre de Chabouh avec Constance.

CHABOUH, fils d'Ormizt, établit une amitié encore plus intime avec Diran, notre roi ; lui prêtant même le secours de ses armes, il le délivre de l'irruption des nations du nord, qui, liguées ensemble, se sont avancées au-delà du détroit de Djora et établies sur les terres des Aghouank pendant quatre ans. Chabouh, après avoir subjugué beaucoup d'autres rois, prenant pour auxiliaires, quantité de nations barbares, fondit sur les pays méditerranés et la Palestine. Constance, ayant fait Julien César, prit les armes contre les Peres ; le combat livré, des deux côtés il y eut défaite, car des deux côtés tombèrent grand nombre de guerriers ; mais l'ennemi ne tourna pas le dos à l'ennemi : enfin, un arrangement survint, on fit la paix pour peu d'années. Revenu de Perse, Constance, après une longue maladie, meurt à Mopsueste, ville de Cilicie, ayant régné vingt-trois ans. C'est sous Constance qu'apparait la croix lumineuse du temps du bienheureux Cyrille.

XIII.

Diran va se présenter à Julien et lui donne des otages.

En ce temps régna en Grèce l'impie Julien. Il renia Dieu, adora les idoles, suscita de nouvelles persécutions et de nouveaux troubles contre l'Église. Il s'efforça de mille manières d'éteindre la foi du christianisme ; ce n'était pas par la violence qu'il entraî-

բռնութեամբ հաւանեցուցանէր, այլ խորամանկեալ հնարէր, զի գե.ք երկրպագեացին : Եւ յորժամ զնա ընդդէմ Պարսից իրաւունքն զինեցին, և անցեալ ընդ Աիւլիկիայ հասանէր 'ի Սիջադեաս, և զօրացն Պարսից կողմնապահաց հատեալ զուսանաւակաւ մըրջին Ափրատու, զգուշնային անցիցն : Իսկ Տիրան մեր թագաւոր իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի, գիմէ 'ի վերայ Պարսից զօրացն, և հալածականս առնէ . և հարեալ սպասաւորութիւն, անցուցանէ զամբարիշտն Յուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ այրեւ ձիոյն . և մեծարի 'ի նմանէ յոյժ :

Եւ խնդիրս արարեալ, զի մի տարցի զնա ընդ իւր 'ի Պարսս, իբր անկար գոլով ձիավարել, և յանձն առեալ Յուլիանոս խնդրէ զօրս և սպասանդս : Եւ Տիրանայ խնայեալ 'ի յորդի իւր Մըչակ երկրորդ, տայ ցնա զորդի իւր զՏրդատ զերրորդ՝ հանդերձ կնաւ և որդւովք, և զՏիրիթ զորդի մեռելոյն Մըտաշիսի որդւոյ իւրոյ անդրանկան : Օրոս առեալ Յուլիանու նոյն հետայն առաքէ 'ի Միւզանդիոն . և զՏիրան արձակէ յիւր աշխարհն, և տայ զիւր պատկերն նկարագրեալ 'ի տախտակս, յորում և զգիւաց ոմանց ընդ նմա . և հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարեւելից կուսէ . ասելով, թէ որք միան գամ ընդ հռովմայեցւոց տէրութեամբն հարկին՝ դոյնպէս առնեն : Օր յանձին կալեալ Տիրանայ, առեալ բերէ . ոչ ածելով զմտաւ, թէ խաբէութեամբ՝ գիւաց երկրպագին սպտկերբս :

ԺԿ

Վերջութիւն սրբոյ Յուսկանն և Գանիէի :

Երբ հասեալ Տիրանայ 'ի գաւառն Նոսիաց, յիւրում արբունական եկեղեցւոջն կամեցաւ կանգնել

nait les peuples, il cherchait par toutes sortes de ruses à leur faire adorer les démons. Julien, que la justice divine avait armé contre les Perses, étant passé par la Cilicie, arriva en Mésopotamie, et les troupes des Perses qui gardaient le pays, coupant les cordes du pont de bateaux établi sur l'Euphrate, défendaient le passage. Mais Diran, notre roi, s'étant avancé au devant de Julien, fond sur les troupes des Perses qu'il met en fuite. Diran, par un service signalé, fait passer l'impie Julien avec toute la multitude de sa cavalerie. Diran est comblé d'honneurs par Julien.

Diran demande à l'empereur à ne pas le suivre en Perse, comme étant trop faible pour monter à cheval; Julien consent, mais il demande des troupes et des ôtages. Diran, qui chérissait son second fils Archag, donne à Julien son troisième fils Dertad, avec sa femme et ses enfans, ainsi que Dirit, fils de feu Ardachès, son fils aîné, ôtages que Julien envoie aussitôt à Byzance; puis l'empereur romain renvoie Diran dans son pays, lui donne des tableaux où était peinte son image, l'image de l'empereur, avec celle de plusieurs démons, et lui ordonne d'exposer ces tableaux dans les églises, du côté de l'orient. Tous les peuples, dit Julien, soumis au tribut des Romains, en agissent ainsi. Diran reçoit ces images et les emporte, sans penser que par la ruse de Julien on adorait l'image des démons.

XIV.

Martyre de saint Ioussig et de Daniel.

ARRIVÉ au canton de Dzop, Diran voulut ériger dans son église royale l'image qu'il venait d'apporter. Saint

զպատկերն : Օ՞ր յափշտակեալ սրբոյ Հուսկանն ,
 Եհանն 'ի ձեռաց արքայի . և ընկեցեալ յերկիր , կո-
 խեալ մանրեաց , զգացուցանելով զիրին խորամանկու
 թիւն : Արուժ ոչ ինչ ունկնդիր եղեալ Տիրան , քան-
 զի երկեալ 'ի Հուլիանոսէ , զմտաւ ածելով մեռա-
 նել ինքեան իբր զկոսող թագաւորական պատկերի .
 և յաւելեալ 'ի բորբոքումն չարութեանն , զոր ունէր
 ընդ սրբոյ Հուսկանն յաղագս հանապազորդ յանդի-
 մանութեան իւրոց յանցանաց , հրամայեաց ջալ-
 տիւք հարկանել յերկար , մինչ 'ի գանեխ աւանդեաց
 զոգին :

Եւ յետ կատարման նորա թնամանեալ անի-
 ծիւք Տիրանայ 'ի ձերունոյ քահանայէն Վանիէէ ,
 որ աշակերտ էր սրբոյն Վրիգորի և հիւպերեա , հրա-
 մայեաց զնա խեղդամահ առնել : Օ՞ր բարձեալ
 աշակերտայն , թաղեցին 'ի միայնարանի նորին , որ
 կոչի Հացեաց դրախտ : Իսկ զմարմին սրբոյ Հուս-
 կանն բարձեալ տարան առ հայր իւր 'ի գեւղն Թոր-
 գան . որ եկաց յեպիսկոպոսութեանն սմն վեց :

ԺԵ

Եթէ վարդ Զորայի առեալ զզորս Հայոց գարձաւ 'ի Հուլիանոսէ , և
 սասակի ազգաւ :

Ե՛րբ սպանման սրբոյ Հուսկանն և բրթմնջիւն
 ամենայն նախարարացն Եհաս առ նահապետն ընթ-
 տունեաց Օ՞րայ , որ փոխանակ Սանաճհրի սպա-
 թապետ էր Հայոց հարաւային զնդին , և Տիրանայ
 հրամանաւ զհեա Հուլիանոսի զօրօք : Արոյ լուեալ
 զայսպիսի համբաւ , ասէ զզօրս իւր . Ս'ի վարեցուք
 հրամանաւ այնորիկ , որ գայ թագղութիւն արկանէ
 յերկրպագութիւն Վրիտոսի , և սպանանէ զսուրբս
 նորա . և մի ճանապարհակցեցուք այսմ ամբարիշտ

Ioussig, arrachant cette image des mains du roi, la jeta à terre, et la foulant aux pieds, la brisa en criant à l'imposture. Mais Diran n'écoutait rien, car il craignait la colère de Julien; il pensait que la mort l'attendait comme profanateur de l'image de l'empereur. Ces réflexions ajoutant encore à l'ardeur de la haine qu'il avait contre saint Ioussig, à cause des reproches continuels d'Ioussig sur sa conduite coupable, Diran le fit battre long-temps à coups de fouet, jusqu'à ce que le saint rendit l'esprit.

Après le martyre de saint Ioussig, Diran, chargé de malédictions par le vieux prêtre Daniel, ancien disciple et vicaire de saint Grégoire, le fit étrangler. Les disciples du saint, ayant emporté son corps, l'enterrèrent dans sa solitude, appelée Hatziatz-trakhd. Quant au corps de saint Ioussig, on le transporta près de son père au village Tortan. Saint Ioussig avait passé six ans dans l'épiscopat.

XV.

Zora avec les troupes arméniennes quitte le parti de Julien. —
Zora est exterminé avec sa race.

LA nouvelle du martyre de saint Ioussig, les murmures de tous les satrapes, parvinrent au chef de la famille des Rechdouni, à Zora, alors général de l'armée arménienne du sud, à la place de Manadjhr, parti par l'ordre de Diran avec ses troupes à la suite de Julien. En apprenant une telle nouvelle, Zora dit à ses troupes: « N'obéissons plus aux ordres d'un prince qui jette le scandale et l'épouvante au milieu des adorateurs du Christ, égorge ses saints; ne marchons

Թագաւորի : Աւ զգօրսն համակամս իւր արարեալ՝ դառնայ, և եկեալ ամրանայ՝ ի Տմորիս, մինչև տեսցէ՝ Թէ զինչ արասցեն այլ նախարարքն : Բայց սուրհանդակքն Յուլիանու կամխաւ ժամանեն քան զգալն նորա, բերելով առ Տիրան Թուղթ՝ որ ունէր օրինակ այսպէս :

Թուղթ Յուլիանու առ Տիրան :

ԻՆՔՆԱԿԱԼ : Յուլիանոս, ծնունդ Լնաքայ, Լքու մազդայ որդի, և ճակատադրեալ յանմահութիւն, Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ :

Օ զօրս, զոր արձակեցեր ընդ մեզ, առեալ զօրագլխի նոցին՝ ի բաց դարձաւ. և մեք բաւական էաք յանթիւ գնդացս մերոց զհետ առաքել՝ ունել զնոսա, այլ Թոյլ տուաք վասն երկուց պատճառաց. առաջին՝ զի մի ասիցեն զմէնջ պարսիկք, եթէ բռնութեամբ և ոչ կամաւ ածէ զօրսն. երկրորդ՝ փորձել զքօ միա մտութիւնդ : Լքդ եթէ ոչ ՚ի քոյ կամացդ արար նա զայն, սատակեցես զնա ազգաւիմբ՝ առ ՚ի չթողուլ նմա մնացորդ. ապէթէ ոչ, երդուեալ ՚ի Որս, որ զԹագաւորութիւնս շնորհեաց մեզ, և յԼթենաս՝ որ զյաղթութիւնն, զի ՚ի դառնալն մերում՝ անպարտելի զօրութեամբս վանեսցուք զքեզ և զաշխարհդ :

Տիրանայ զայս լուեալ, և յոյժ զարհուրեալ, առաքէ զմարդպետն կոչեցեալ Հայր՝ հանդերձ երգմամբ, և կոչէ առ ինքն զՕրայ : Իսկ զօրաց նորա տեսեալ, Թէ լուեալ կան նախարարքն ամենայն, ըստ սովորական մերոյ ազգիս անժուժկալութեան ցրուեցան ՚ի տունս իւրաքանչիւր : Աւ միայնացեալ Օ

pas avec ce roi impie ». Zora ayant fait partager ses sentimens aux troupes, s'en retourne et se retranche à Demoris jusqu'à ce qu'il voie ce que feront les autres satrapes. Mais les estafettes de Julien arrivent avant lui, apportant à Diran une lettre dont voici le contenu.

Lettre de Julien à Diran.

« L'empereur Julien, descendant d'Inachus, fils d'Aramazt, prince prédestiné pour l'immortalité, à Diran, notre procureur, salut:

« Les troupes que tu avais envoyées avec nous, ont suivi leur général qui a abandonné notre parti. Nous pouvions lancer nos innombrables légions après les tiens et les arrêter; mais nous avons souffert leur désertion pour deux motifs: le premier, c'est afin que les Perses ne disent pas de nous: c'est par la violence qu'il a réuni ses troupes, et non avec leur volonté; le second motif, c'est pour éprouver la sincérité de ta fidélité. Or, si Zora n'a pas agi ainsi d'après ta volonté, tu l'extermineras, lui et sa race, pour ne pas lui laisser un seul descendant. Si au contraire, tout s'est fait par tes ordres, je jure par le dieu Mars qui nous a donné l'empire, je jure par Minerve qui nous a donné la victoire, je jure qu'à notre retour nous irons avec nos troupes invincibles, t'exterminer toi et ton pays ».

Diran, tout effrayé de cette lettre, envoie le garde en chef de ses femmes, nommé Haïr, sous la foi du serment, et mande Zora près de lui. Les soldats de Zora, voyant que tous les satrapes se tiennent tranquilles et en silence, selon l'impatience habituelle de notre nation, se dispersent chacun dans sa maison.

բայ, զայ առ արքայ յոչ կամաց. և արքայ զՕջորայ
 'ի բուռն առեալ, ունի և զամուրն նոցին զԱղթա-
 մար, և բառնայ զամենեւին սատակամաբ: Բայց
 զմանուկ մի, որդի Աբէհնդակայ եղբոր նորա, փա-
 խուցեալ զայեկացն ապրեցուցին: Իսկ արքայ փոխա-
 նակ նորա կարգէ զԱղամուծ տէր Անծտայ:

ԺԶ

Յաղագս մահուան որդւոցն Յուսկան, և յաջորդելոյ զաթուռն
 փառնեբսէհի:

ԲԱՅՅ 'ի Տիրանայ խնդրեն նախարարքն Հայոց
 այր արժանի՝ կացուցանել յեպիսկոպոսութիւն փո-
 խանակ Յուսկան: Բանդի որդւոցն նորին ոչ գովելի
 վարս ստացեալ, անարժանք եղեն առաքելականին
 այնորիկ աթուոյ. այլ և մահ և ս հասեալ նոցա յա-
 լուրսն յայնս՝ յոյժ ահագին և սարսափման լսողաց
 արժանի, 'ի միում տեղւոջ շանթահար եղեալ երկո-
 ցունցն, որոց Պասպ և Աթանագինէս կուէին անուան-
 քն. ոչ թողլով զաւակ հասակեայ, պատշաճ՝ այնմ,
 բայց մանուկ մի որդի Աթանագենի, որում Երեսն
 անուն ճանաչուր. որ 'ի Աեսարիայ էր 'ի հրահանգս,
 և զայսու ժամանակաւ գնացեալ 'ի Բիւզանդիոն՝
 առնուլ կին զգուստր Ասպիոնայ որումն իշխանի
 մեծի: Եւ վասն ոչ կալոյ այր յազգէ Վրիգորի, ըն-
 տրեցին զՓառնեբսէհ ոմն յԱշտիշատից Տարօնոյ,
 կացուցին քահանայապետ 'ի տաներորդ ամի Տիրա-
 նայ. որ կալաւ զաթուռն ամն չորս:

Alors Zora, seul, abandonné, va malgré lui trouver le roi. Diran s'empare de Zora, s'empare de son fort Aghtamar; extermine et anéantit toute la race de Zora. Un enfant seul, le fils de Méhentag, frère de Zora, emporté par ses nourrices, fut sauvé. Le roi met à la place de Zora, Saghamout, seigneur d'Andzid.

XVI.

Mort des enfans de Ioussig. — Parnersch lui succède sur le siège épiscopal.

LES satrapes d'Arménie prient Diran d'élever un homme digne à l'épiscopat, en remplacement de Ioussig; car ses fils, par leur conduite peu honorable, étaient indignes du siège apostolique. D'ailleurs, la mort vient les frapper sur ces entrefaites, événement horrible, bien fait pour jeter l'épouvante dans l'âme des lecteurs: à la même place, la foudre frappe les deux frères, dont l'un s'appelait Bab, et l'autre Atanakinès. Ainsi moururent les enfans de Ioussig, sans laisser de fils en âge d'occuper l'épiscopat, excepté un jeune enfant fils d'Atanakinès, nommé Nersès. Nersès était alors à Césarée pour son instruction, et vers cette époque il était allé à Byzance épouser la fille d'un grand prince appelé Aspion. Ainsi donc, à défaut d'un homme issu de la race de Grégoire, on choisit Parnersch d'Achdichad, au canton de Daron; on le fit grand-prêtre, la dixième année de Diran. Parnersch occupa le siège quatre ans.

ԺԵ

Թէ զհարց 'ի Շապհոյ խորեցաւ Տիրան կրթալով 'ի կոչնորա, և
կուրացաւ 'ի նմանէ :

ՅեՏ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս ըստ
արժանի խորհրդոցն վէր ընկալեալ 'ի փորոտիսն՝ սա
տակի 'ի Պարսս : Եւ զօրացն դարձեալ, թագաւոր
ունելով զՅօրիանոս, որ 'ի ճանապարհի վախճա
նեալ՝ ոչ ժամանեաց 'ի Բիւզանդիոն : Իսկ արքային
Պարսից Շապհոյ զհետ նոցա կրթեալ, և խաբկա
նօք կոչէ զՏիրան, գրելով թուղթ այսպէս :

Թուղթ Շապհոյ առ Տիրան :

ՄԱՋՌԵՋԱՆՑ քաջ և բարձակից արեգական
Շապուհ արքայից արքայ, 'ի բարւոջ մերում յի
շեալ եղբայր սիրելի Տիրան հայոց արքայ, ողջոյն
շատ :

Ղշմարտիւ 'ի վերայ հասաք, եթէ զսէրն մեր
հաստատուն պահեցեր, ոչ գալով ընդ կայսեր յաշ
խարհս Պարսից . այլ և զգունդն զոր էաւ 'ի քէն,
զհետ յղեալ կոչեցեր 'ի բաց : Եւ զառաջինն զոր ա
րարեր, գիտեմք՝ զի մի ընդ աշխարհս քո անցցէ՝ ա
րարեր, զոր ինքն իսկ առնելոց էր . ուստի և մեր
պահապանք գնդին վատասրտեալ 'ի բաց եկին, զքեզ
պատճառելով . վասն որոյ մեր ցասուցեալ, սալարի
նոցա ցլու արբուցաք արիւն : Եւ քում թագաւորու
թեանդ ոչ ինչ մնասեսցուք, երդուեալ 'ի Միհր մեծ
աստուած . միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել
ինչ մարթացուք վասն հասարակաց օգտի :

XVII.

Diran fut trompé par Chabouh en se rendant à son appel.

— Chabouh lui fait crever les yeux.

APRÈS tous ces événemens, l'impie Julien, en punition de ses crimes, meurt en Perse, d'une blessure reçue au ventre. Les troupes reviennent avec leur nouvel empereur Jovien, qui mourut en chemin et n'arriva pas même à Byzance. Le roi des Perses, Chabouh, poursuit les ennemis; il attire Diran par ruse, en lui écrivant une lettre ainsi conçue :

Lettre de Chabouh à Diran.

« LE brave adorateur d'Ormizt, l'égal du soleil, Chabouh, roi des rois, à notre bien-aimé frère, dont le souvenir nous est si cher, à Diran, roi des Arméniens, salut, salut.

« Nous sommes assuré positivement que tu nous as gardé amour et fidélité, en ne venant pas avec l'empereur en Perse. Les troupes qu'il avait reçues de toi, tu as envoyé après elles et tu les as rappelées. Ce que tu as fait d'abord, c'était, nous le savons, pour l'empêcher de passer par ton pays : ce qu'il aurait fait sans doute. Il est arrivé que notre avant-garde perdant tout courage, a fui, rejetant sur toi la cause de sa défaite. Furieux de cet événement, nous avons fait boire au chef de cette troupe du sang de taureau. Mais nous ne ferons aucun mal à ton royaume : nous le jurons par le grand dieu Mihr. Hâte-toi seulement de venir nous voir, afin que nous puissions aviser au salut commun ».

Օ այս տեսեալ Տիրանայ, խելագարեալ զնաց առ նա . քանզի արժանն տանէր զնա 'ի տեղի հատուցմանն : Օ որ տեսեալ Շ ապհոյ, կշտամբեաց զնա բանիւք յանդիման զօրաց իւրոց, և զաչս նորա կուրացոյց՝ որպէս Սեդեկիային 'ի հինուան . թէ և արդեւք վրէժս ընդ սրբոյ առնն այնորիկ պահանջեցաւ, որով լուսաւորէր աշխարհս, ըստ աւետարանին ձայնի՝ զոչ լոյս աշխարհի, յորմէ խաւարեցոյց Տիրան զՆայս . խաւարեցաւ և ինքն, կալեալ զԹագաւորութիւնն ամս մետասան :

ԺԸ.

Յազագս Թագաւորեցուցանելոյ Շապհոյ զԱբշակ, և արչաւանայ 'ի Յոյնս :

Ի ԱՅՅ Շ ապուհ Թագաւորեցոյց փոխանակ Տիրանայ զորդի նորա զԱբշակ, ակն ածելով 'ի զօրացն Նայոց, զի մի խափան ինչ առաջի արկելոց իւրոց գործոցն լինիցին . այսպիսի իմն պատեհ համարեալ, բարերարութիւն առնելով՝ իւր հաստատել զաշխարհս . նուաձեաց և զազգ նախարարացն՝ պատանդս առնելով յամենեցունց : Այլ փոխանակ Սահանայ ամատունւոյ սպարապետ կացուցեալ Նայոց արեւելեան զօրուն՝ զհաւատարիմ իւր զԱ աղինակ սիւնի, և նմա յանձն արարեալ զՆայս, ինքն զհետ երթեալ յունական զօրացն, և հասեալ 'ի Իիւթանիայ, նստեալ ամիսս յորովս, և ոչ ինչ կարացեալ առնել, սիւն առ ծովուն կանգնէ, և առեւծ 'ի վերայ՝ մատեան ընդ ոտիւք ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչքանզի առեւծ հզօր է 'ի դաղանս, այնպէս և պարսկականն 'ի Թագաւորս . և մատեան ժողովիչ է իմաստութեան, որպէս հռովմայեցւոց տէրութիւնն :

A cette nouvelle, Diran, la tête tout égarée, s'en alla près de Chabouh, car la justice de Dieu l'attirait au lieu de son supplice: Chabouh le voyant, lui adressa les plus vifs reproches, en présence de ses troupes, et lui fit crever les yeux, comme autrefois il fut fait à Sédécias. Ainsi fut vengé le saint homme par qui était éclairé notre pays, selon la parole de l'Évangile: « Vous êtes la lumière du monde ». En le faisant périr, Diran a privé de la lumière toute l'Arménie: hé bien! Diran fut aujourd'hui privé lui-même de la lumière, ayant tenu le trône onze ans.

XVIII.

Chabouh établit roi Archag. — Courses et irruptions de Chabouh en Grèce.

CHABOUH établit roi, en place de Diran, son fils Archag, craignant de la part des troupes d'Arménie quelque obstacle à ses projets. Ainsi, Diran croyait, par cet acte de générosité, s'assurer la possession de notre pays. Il soumit aussi la classe des satrapes en exigeant de tous des otages. En place de Vahan Amadouni, il nomma général de l'armée arménienne orientale son favori Vaghinag Siouni, et, lui confiant toute l'Arménie, il s'en alla poursuivre les troupes des Grecs. Arrivé en Bythinie, il y resta en repos plusieurs mois, sans pouvoir rien faire; il éleva, au bord de la mer, une colonne surmontée d'un lion ayant un livre sous ses pieds, ce qui signifiait: comme le lion est la plus forte des bêtes féroces, de même aussi le roi des Perses est le plus fort des rois; le livre renferme la sagesse, comme fait l'empire des Romains.

ԺԹ

Թե որպէս արհամարհեաց Արշակ զԹագաւորն Յունաց :

Բն Դ այնոսիկ ապա ժամանակս յարեաւ խռովութիւն արքային Պարսից Շապհոյ 'ի հիւսիսականաց ազգաց : Եւ Յունաց Թագաւորեալ Սաղենտիանոս, և գումարտակ 'ի մէջերկրայս առաքեալ, հալածականս առնէ զզօրս Պարսից : Բայս առաքէ և առ Արշակ մեր Թագաւոր Թուղթ :

Թուղթ Սաղենտիանոսի առ Արշակ :

ԻԿՔԵՆԱԿԱԼ Սաղենտիանոս Ազոստոս, հանդերձ աթուակցաւ մերով և Թագակցաւ Սաղեսիւկայսերաւ, Արշակայ հայոց արքայի խնդալ :

Պարտ էր քեզ յիշել զչարիսն, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիցն Պարսից, և զերախտիսն՝ որ 'ի մէջ 'ի վաղնջուց մինչև ցքեզ, և հեռանալ 'ի նոցանէ և մօտել 'ի մեզ : Որպէս զի խառնեալ ընդ զօրս մեր՝ մարտիցես ընդ նոսա, և հանդերձ գոհացողական Թղթովք մերոց զօրավարացդ առաքեսցես զհարկս աշխարհիդ . և առեալ զեղբայրս քո, և որ ընդ սոսա վտարանդիքս 'ի բաց ածցին : Ողջ էր ամենայն հնազանդութեամբ հռովմայեցւոց տէրութեանս :

Իսկ Արշակ և ոչ պատասխանի առնէ Թղթոյն, այլ նշկահակ արհամարհեաց զնոսա . նա և ոչ զհետ Շապհոյ միտեցաւ ամենայն սրտիւ, այլ անձնահաճեղէալ, պարծելով հանապազ 'ի զինարբուս և յերգս վարձակաց . քաջ և արի երևեալ քան զԱքիլէս, իսկ արդեամբք (մ)երսիտեայ նմանեալ կաղի և

XIX.

Archag méprise le monarque des Grecs.

VERS cette époque, des troubles s'élevèrent contre le roi des Perses, Chabouh, de la part des nations du nord. Valentinien, empereur des Grecs, ayant envoyé des troupes dans les pays méditerranés, chasse l'armée des Perses; puis il adresse une lettre à notre Archag.

Lettre de Valentinien à Archag.

« L'empereur Valentinien Auguste, avec notre associé au trône, Valens César, à Archag roi d'Arménie, salut.

« Il fallait te rappeler tous les malheurs que vous, Arméniens, avez éprouvés de la part des Perses infidèles, et tous les bienfaits que vous avez reçus de nous, depuis les temps anciens jusqu'à toi. Il fallait donc t'éloigner de ces ennemis, et te rapprocher de nous; mêler tes troupes avec nos troupes, pour combattre contre l'ennemi commun; envoie nous, avec des lettres de satisfaction de la part de nos généraux, les tributs de ton pays. Tes frères et les exilés qui sont avec eux seront relâchés. Adieu. Obéissance entière à l'empire romain ».

Archag, non seulement ne répondit pas à cette lettre, mais encore il dédaigna, méprisa les Romains. Il ne s'attacha pas de tout cœur à Chabouh; mais, suivant ses goûts, il mettait toute sa gloire à manger, à boire, à entendre les chanteuses. Plus célèbre, plus vaillant, en apparence, qu'Achille, Archag ressemblait

սրագլխոյ . վտարանդեալ յիւրոց նախագլխոցն , մինև զամբարտաւանու թեանն ընկալաւ վարձս :

Ի

Յարգա սրբոյն Ներսիսի և բարեկարգութեանն 'ի նմանէ :

ՅԵՐՐՈՐԴ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս , որդի Աթանազինեայ , որդւոյ Հուսկան , որդւոյ Արթաւնայ , որդւոյ սրբոյն Վրիգորի : Եւ 'ի Վիւզանդիոյ զարձեալ 'ի Աեսարիայ , և եկեալ 'ի Հայս , զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց , այլ և առաւել ևս . քանզի զբարեկարգութիւնն , զոր ետես 'ի Հունաց աշխարհին , մանաւանդ 'ի թագաւորեալ քաղաքն , 'ի սմա նկարագրէ : Վողով արարեալ եպիսկոպոսաց , և համօրէն աշխարհականօք , կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն , խլելով և զանգթութեանն արմատ , որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում : Վանզի բորոտք հալածեալ լինէին , իբր պիղծ համարեալ յօրինաց . և զուրուկս փախստեայս առնէին , զի մի 'ի նոցանէ յայլս փոխեսցի ախան . որոց դագարք՝ անապատք և ամայիք , և ծածկոյթ՝ վէմք և մացառք , ոչ յումեքէ գտանել մսիթարութիւն թշուառութեանցն : Առ այսօրիւք և հաշմք անդամովք ոչ ինսամեալ լինէին , և հիւրք անծանօթք ոչ ընդունէին , և օտարք ոչ ժողովէին :

Իսկ նորա հրամայեալ ըստ դաւառաց դաւառաց շինել ազքատանոցս 'ի խորշս և 'ի զերծ տեղիս , զի փոխանակ հիւանդանոցացն Հունաց լինիցին 'ի մսիթարութիւն մարմնոց վշտացելոց : Եւ բաժանեաց 'ի նոսա զաւանս և զազարակս , ստղաբերեալ յար-

en réalité à Thersite le boiteux, à Thersite à la tête pointue. S'étant soustrait à l'autorité de ses maîtres, Archag reçut enfin le prix de son orgueil.

XX.

Saint Nersès. — Ses sages institutions.

LA troisième année du règne d'Archag, au trône patriarcal fut élevé Nersès le grand, fils d'Atanakinès, fils d'Ioussig, fils de Vertanès, fils de saint Grégoire. A son retour de Byzance à Césarée, à son arrivée en Arménie, il renouvela toutes les sages institutions et réglemens de ses pères: il en établit encore d'autres; la belle discipline qu'il a vue régner en Grèce, surtout dans la capitale de l'empire, il la reproduit ici. Convoquant l'assemblée des évêques, avec tous les laïcs, il établit la charité par les constitutions canoniques; il extirpa la racine de la dureté, qui croissait naturellement, par la force de l'habitude, en notre pays; car les lépreux étaient chassés sans pitié comme des êtres réputés immondes par les lois, les malheureux atteints de l'éléphantiasis, étaient mis en fuite, de peur que leur mal ne se communiquât aux autres. Leurs retraites étaient les déserts et les solitudes; leur couvert et leur abri étaient des rochers et des buissons; pas la moindre consolation dans leurs souffrances. Il n'y avait alors ni secours pour les estropiés, ni hospitalité pour les voyageurs inconnus, pour les étrangers.

Nersès fit construire pour chaque canton des hôpitaux, dans des lieux retirés, pour servir, comme les hospices des Grecs, au soulagement des infirmes. Il assigna à ces établissemens des bourgs, des métairies, très productives, en fruits de la terre, en laitage, en

դեանց անդաստանաց և 'ի կթից արօտականաց և 'ի գեղմանց . զի պաշտեացեն զնոսա հարկաւ բացե 'ի բաց, և նորա մի ելցեն ըստ բնակութեան իւրեանց, Աւ յանձն արար Այադդայ, որ էր 'ի մարգաց Աարնոյ սարկաւազ իւր: Հրամայեաց և յամենայն գեւղս վանս շինել, զի լինիցի օտարանոցք, և տեղի անդեան որբոց և ծերոց, և անուսողաց տածունն: Շինէ և յանապատ և յանմարդ տեղիս եղբայրանոցս և մենաստանս և յատկանձնակաց խրճիթս. և հայր և տեսուչնոցա կացոյց զՇաղիտայ և զԱպիւխան և զԱփրեմ, և զՎինդ՝ որ յազգէն սկիունեաց, և զայլս ումանս:

Աւ զերկուսս զայսօսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ. մի՛ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վանս ագահեցող սեփհական ազատութեանն առնէին . և մեւսն՝ որ 'ի վերայ մեռելացն գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն: Աւ էր այնուհետև տեսանել զաշխարհս մեր՝ ոչ որպէս բարբարոսս այլանդակեալս, այլ որպէս զքաղաքացիս համեստացեալս:

ԻԱ

Սպանունն Տրդատայ՝ եղբորն Արշակայ, և երթալ որբոյն հերթիսի 'ի Բիւզանդիոն, և գարձուցանել զպատանդսն:

ՍԱՍՏԻԿ և յոյժ ահաւոր էր 'ի վերայ անիրաւաց Աղէնտիանոս . որով և զբազում իշխանս վասն յափրջտակութեան սատակեաց, և զԱրողանոս ոմն ներքինապետ այրեաց կենդանւոյն . քանզի երիցս հրամայեաց, և ոչ գարձոյց զյափրջտակութիւն ընչից կնոջ միոյ այրւոյ: Աւ 'ի նմին աւուր հասեալ այնց հրեշտակաց, զոր 'ի հայսն առաքեաց, ցասուցին զնա առաւել զրուցով յԱրշակայ խորխտանալոյն: Աւ վասն

laine des troupeaux, pour entretenir les pauvres de tout dans ces établissemens, afin qu'ils ne sortissent pas au dehors. Nersès confia la surveillance à Khat, natif des prairies de Garine, son diacre, et lui enjoignit de construire des hôtelleries dans tous les villages, pour y loger les étrangers, y nourrir les orphelins, les vieillards et les indigens. Nersès bâtit aussi, dans des lieux déserts et inhabités, des confréries, des monastères et des cellules pour les solitaires. Il nomma pour pères et supérieurs de ces asiles, Chaghida, Épiphané, Éphrem, Kint, de la race des Selgouni, et quelques autres personnages.

Nersès défend deux choses aux races satrapales : 1° l'alliance entre parens, en usage pour conserver soigneusement la noblesse des familles; 2° les cérémonies coupables pratiquées sur les morts selon la coutume des païens. Dès lors, on vit les habitans de notre pays se conduire non comme des barbares, des hommes grossiers, mais comme des citadins bien réglés.

XXI.

Meurtre de Dertad, frère d'Archag. — Saint Nersès s'en va à Byzance.
— Il en ramène les ôtages.

SÉVÈRE et terrible était Valentinien contre l'injustice; aussi, il fit périr plusieurs princes pour leurs rapines: brûler vif, par exemple, un certain Rodanus, chef des eunuques. Ce Rodanus, quoique l'empereur le lui eût ordonné trois fois, n'avait pas restitué les biens qu'il avait enlevés à une veuve. Le même jour, les envoyés de Valentinien, revenus de l'Arménie, excitèrent l'indignation de l'empereur, en lui rapportant les dis-

զի՛ն ժամուն յամսիկ ՚ի ձեռին ունէր զբարկու-
թիւնն, հրամայէ սպանանել զՏրդատ զեղբայրն Մը-
շակայ զհայր մանկանն Վնէլայ :

Եւ թէ՛ողոտի զօրու ծանու ելեալ, ՚ի վերայ Հայ-
ոց գիմեալ, և հասեալ ՚ի սահմանս Հայոց, զար-
հուրի Մըշակ և առաքէ ընդ առաջ նորա զմեծն
Վերսէս . և ՚ի հաշտութիւն մաղթեալ, տայ լիով
զխափանեալ հարկն, և պայծառ պատարագօք ընդ
նմին իսկ արձակէ զմեծն Վերսէս : Որոյ երթեալ և
՚ի հաշտութիւն զթագաւորն շարժեալ, մեծարի ՚ի
նոցանէ յոյժ . նա և զպատանդսն խնդրեալ առնու և
դառնայ : Եւ կոյս մի անուն Ողոմպիադայ յազգէ
կայսեր, կին ածէ Մըշակայ : Բայց կայսերն բարե-
բարութիւն արարեալ մանկանն Վնէլայ՝ յաղագս
զուր ՚ի նոցանէ մահուանն Տրդատայ հօր նորա, տայ
նմա զպատիւ հիւպատոսութեանն, և գանձս յոլովս :
Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ, խորհէր նմա ՚ի չարիս
հանապաղ, սպասելով նմա ՚ի գիպող աւուր :

ԻԲ

Թէ որպէս եղև խռովութիւն Մըշակայ ընդ Վնէլայ,
և մահ հրամայ :

ԻՍԿ Վնէլ եկեալ յաւանն Աուաշ, որ յոտին
Մըրագածն կոչեցեալ լերինն, առ կուրացեալ հաւն
իւր Տիրան, զի ցայնժամ կենդանի էր : Եւ Տիրան
ողբացեալ դառնապէս զՏրդատ զորդի իւր, զհայր
Վնէլայ, իբր զինքն ունելով պատճառ սպանման նա-
րա . վասն որոյ տայ Վնէլայ զամենայն ինչս իւր, և
զկալուածս գիւղից և դաստակերտաց . և ՚ի նմին ա-
ւանի Աուաշ հրամայէ բնակել : Մյա առնու Վնէլ
իւր կին զՊառանձեմ ոմն յազգէն Սիւնեաց . և թա-
ղաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս

cours tenus par l'insolent Archag. Valentinien, en ce moment disposé à la colère, fit périr Dertad, frère d'Archag et père du jeune Knel.

Théodose, à la tête d'une grosse armée, vient fondre sur l'Arménie; déjà il est aux frontières du pays. Archag, effrayé, envoie au-devant de lui Nersès le Grand. Il conjure l'empereur, lui remet tous les tributs dont le paiement avait été éludé, et en outre, de riches présens. Nersès va trouver Valentinien, le dispose à la paix, et se voit lui-même comblé d'honneurs. Il obtient les ôtages qu'il demande, et part, ramenant pour femme à Archag une jeune princesse nommée Olympiade, parente de l'empereur. Valentinien, voulant montrer sa générosité au jeune Knel, en raison de la mort injuste de son père Dertad, lui donne la dignité du consulat avec de riches trésors. Jaloux de Knel, Dirit ne pensait qu'à lui faire du mal, attendant quelque occasion favorable.

XXII.

Comment eut lieu la collision d'Archag avec Knel.

— Mort de Diran.

KNEL vint un jour au bourg Gouach, situé au pied du mont Arakadz, pour voir son aïeul Diran, qui, les yeux crevés, vivait encore. Diran pleurait amèrement Dertad, son fils, père de Knel, se regardant comme la cause du meurtre de Dertad. C'est pourquoi il donne à Knel tous ses biens, la propriété des villages et des métairies, et lui enjoint d'habiter dans ce bourg Gouach. Knel prend pour femme Parantzem, de la race des Siouni. Knel célèbre son mariage avec une magnificence toute royale, et comble de présens tous

պարզ և սովորական նախարարացն : Արոց հաճեալ ընդ նա և սիրեալ, ետուն առ նա զղաւակս իւրեանց, զորս աւեալ, մեծապէս հանդերձեաց զարգու և զի նու . և առաւել ևս սիրեցին զնա :

Ըստանօր եղիտ Տիրիթ պատճառս քսութեան, և մատուցեալ առ արքայն հանդերձ բարեկամաւ իւրով Արդանաւ զինակրաւ արքայի, որ 'ի մամիկոնեան տոհմէն էր, ասէն . Այ գիտես, զի խորհեալ է Վնէլ սպանանել զքեզ, զի ինքն փոխանակ քո թագաւորեացէ : Ըհա տես, արքայ, զնշան իրին, զի բնակեցաւ Վնէլ յԱյրարատ 'ի կալուածս ձեր թագաւորաց, և սիրտ նախարարացն եղև ընդ նմա : Վանգի կայսերքն նիւթելով զայդ՝ ետուն նմա զպատիւ հիւպատոսութեանդ, և գանձս սաստիկս՝ որով պատրեաց զնախարարսն : Երգնոյր Արդան յարեն արքայի և ասէր . Իմովք ականջօք լուայ 'ի Վնէլայ՝ զի ասէր, թէ ոչ թողում հօրեղբօր իմում զվրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն դորա եղև :

Ըստ հաւատացեալ Քրչակ, յղէ զնոյն իսկ զԱրդան առ Վնէլ, թէ ընդէր բնակեցար յԱյրարատ և լուծեր զկարգ հայրենեաց : Վանգի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ և միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, և այլոց արչակունեաց բնակել 'ի գաւառս Հաշտենից և Քղիովտի և Քբերանոյ, հանդերձ ոռձիօք և մտիւք յարքունուստ : Եւ արդ ընտրելի է քեզ, կամ ընդունել զմահ, կամ զնալ յԱյրարատայ, և արձակել 'ի քէն զուստերս նախարարացն : Օայս լուեալ Վրնէլայ, արար զհրամանս արքայի՝ զնալ յԱղիովտ և յՔբերանի : Բայց Տիրան հաւն նորա պատգամս խիստս յղեաց առ որդի իւր Քրչակ . վասն որոյ հեղձամահ եղեալ յիւրոց սենեկապետաց 'ի հրամանէ արքայի 'ի գաղանխ, և 'ի նմին աւանի Առաջ թա-

les satrapes. Ceux-ci, satisfaits de Knel, et pleins d'affection pour lui, lui donnèrent leurs enfans. Knel revêtit magnifiquement ces enfans de parures, d'armes, et on aima Knel encore davantage.

Dirit trouva là un prétexte de calomnie; étant donc allé chez le roi avec son ami Vartan, écuyer du roi, issu de la race des Mamigonian, « Tu ne sais pas, ô roi, disent-ils, que Knel a formé le projet de t'assassiner, pour régner en ta place. Voici un signe certain de ses vues ambitieuses: Knel est établi en Ararat, dans les domaines mêmes des rois; le cœur des satrapes lui est dévoué. Les empereurs, pour lui fournir les moyens de conspirer, lui ont conféré la dignité du consulat et d'immenses trésors avec lesquels il a corrompu les satrapes ». Vartan jurait par le soleil (la vie) du roi; « Oui, j'ai entendu de mes propres oreilles Knel dire: Je ne laisserai pas sans vengeance, je ne pardonnerai pas à mon oncle la mort de mon père, arrivée à cause de lui »,.

Archag, croyant ces rapports, envoie Vartan lui-même vers Knel, lui dire: « Pourquoi t'es-tu établi en Ararat? pourquoi as-tu ainsi rompu l'ordre établi par nos pères? La coutume était que le roi seul habitât en Ararat, avec un seul fils, qui restait près de lui comme agrégé et successeur au trône, tandis que les autres Archagouni résidaient dans les cantons de Hachdiank, d'Aghiovid et d'Arpérani, avec des pensions et des revenus sur le trésor royal. Tu as à choisir aujourd'hui, ou de recevoir la mort ou de quitter l'Ararat, et de renvoyer d'auprès de toi les fils des satrapes ». Knel obéit au roi: il s'en alla aux cantons d'Aghiovid et d'Arpérani. Mais Diran, son aïeul, adressa des remontrances très sévères à son fils Archag. C'est pourquoi Diran fut secrètement étran-

ղեցաւ, ոչ արժանի եղեալ հարցն գերեզմանաց. թէ արդեւք զփոխարէնսն Վանիկէլի առնն Մատուծոյ հատոյց . որով չափով չափեաց՝ չափեալ եղև ըստ գրոց :

Ի Գ

Գարնեալ խանդալ Աբշակոյ ընդ Գնէլայ և սպանանել զնա :

ՄԳԱ ելանէ արքայ զթիկամբք Սասեաց առնել որսս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ՚ի Արդայովտի . և եղեալ որս սաստիկ, որ ոչ այլոյ ուրուք ՚ի թագաւորաց նախ քան զնա այնչափ բազմութիւն էրէոց ՚ի միում ժամու . և նա ուրախացեալ ՚ի գինիս՝ պարծէր : Մտանօր դարձեալ նորոգեն զնենգութիւնն Տիրիթ և Սարդան՝ առելով, Վանէլայ բազում էրէս քան զայն առնել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապիլանն անուանի, որ ՚ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Վանէլոյ գնունոյ հասեալ էր ցնա : Սասն որոյ առաքէ առ նա հրովարտակ այսպիսի :

Թուղթ Աբշակայ առ Գնէլ :

ՄԲԱԿ արքայ հայոց մեծաց, Վանէլոյ որդւոյ խնոյ խնդալ :

Տեսցես տեղիս քաջերէս ՚ի լերինդ Նազկաց զպարկացիր ջրով, և սատրաստեսցես . զի եկեալ մեր՝ ըստ արժանեաց թագաւորականաց հանդիպես ցուք որսոց :

Եւ երագ զհետ հրովարտակին երթեալ Մբշակ, խորհեր՝ եթէ ոչ ըստ հրամանին գտցէ արարեալ

glé par ses premiers valets de chambre d'après les ordres du roi; il fut enterré au bourg même de Gouach, comme n'étant pas digne de la sépulture de ses pères. Ainsi Diran éprouva la juste représaille du traitement qu'il avait fait subir à Daniel, l'homme de Dieu; et, selon les paroles de l'Écriture, il fut mesuré avec la mesure avec laquelle il avait mesuré.

XXIII.

Archag porte de nouveau envie à Knel, et le fait périr.

Le roi s'en va sur le versant du Massis, chasser dans son cher canton, à Gocaïovid. La chasse fut si vive, qu'il n'arriva jamais à aucun des rois avant lui d'abattre autant de gibier en une heure. Le roi, dans les joies du vin, se glorifiait de sa bonne fortune. Dirit et Vartan de renouveler leurs perfides menées, en disant: « Knel, ces jours-ci, abat un bien plus grand nombre de bêtes sur sa montagne appelée Chahabivan, qui lui vient de son aïeul maternel Knel Knouni.

En conséquence, Archag envoie à Knel la lettre suivante :

Lettre d'Archag à Knel.

« ARCHAG, roi de la noble Arménie, à Knel, mon fils, salut.

« Tu examineras les endroits les plus giboyeux sur ta montagne Dzaghgatz, le long de l'eau, et tu feras les préparatifs nécessaires, afin qu'à notre arrivée nous trouvions une chasse vraiment digne d'un roi ».

Archag, arrivant presque aussitôt que sa lettre, pensait trouver Knel encore non préparé selon les or-

Վնէլոյ, պատճառս 'ի վերայ եղեալ իբր թէ չարակնեաց զուրախանալն արքայի, կապեսցէ զնա : Ըստ իբրև ետես, զոր չէր երբէք տեսեալ զայնպիսի պատրաստութիւն որսոց և բազմութիւն էրէոց, խոցեալ խորհրդովք նախանձու և կասկածանաց, հրամայեաց նոյն Սարգանայ 'ի նոյն որսին սպանանել զՎնէլ, որպէս թէ ընդ խաբս ինչ վրիպակաւ, էրէոց կամէր ձգել, նմա պատահեաց նեան : Արոյ առեալ զայնպիսի հրաման, վաղվաղակի կատարէ . ոչ այնչափ յաղագս հրամանի թագաւորին, քան թէ վասն կամացն Տիրիթայ իւրոյ սիրելոյն : Իսկ Ըրչակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ 'ի դաշտ Ըրիովտի զգին Վնէլայ՝ թաղեաց յարքունական քաղաքին Օարիշատի . 'ի չքմեղս եղեալ, կոծ մեծ առնէ :

ԻԴ

Եթէ որպէս ժպրհեցաւ Ըրչակ առնու զկին Վնէլայ, յորմէ եղև Պապ :

ԹԻՊԵՏ և Ըրչակ կարծեաց զանխուղ գործել զչաւրիս, այն՝ որ ոչն ծածկի յամենատես ականէն Ըստուծոյ, յայտնի և աշխարհի՝ առ 'ի մեղուցելոց պակուցումն, որպէս զմահն Տիրանայ և Վնէլայ : Վասն զի գիտացեալ ամենայն ուրուք, իմացաւ զայս և մեծն Վերսէս, և անէծ զԸրչակ և զառիթ սպանմանն . և գնացեալ նստաւ 'ի սուգ զաւուրս բազումն՝ որպէս Սամուէլ վասն Սաւուղայ : Իսկ Ըրչակ ոչ զղջացեալ ապաշաւեաց, այլ անամօթեալ, ազահէլով 'ի գանձս սպանելոյն և 'ի ժառանգութիւն, յաւել առնու զկինն նորին Վառանձեմ . յորմէ եղև պատանի մի, որ անուանեցաւ Պապ :

dres du roi, et pouvoir, sous prétexte que Knel porte envie aux plaisirs du roi, le charger de fers. Mais Archag, voyant qu'il n'avait jamais vu autant de préparatifs de chasse et une si grande multitude de bêtes, tourmenté par ses pensées d'envie et de soupçons, ordonna à Vartan de tuer Knel au milieu de la chasse, comme si, par l'effet de quelque accident, de quelque coup maladroit, en voulant tirer sur les bêtes, le trait eût atteint Knel. Vartan s'empresse d'exécuter l'ordre qu'il vient de recevoir, non pas tant pour obéir aux volontés du roi que pour satisfaire celles de son cher Dirit. Archag, accompagné de ses satrapes, fit descendre dans la plaine d'Aghiovid le corps de Knel, et l'enterra dans la ville royale de Zarichad; comme innocent de la mort de Knel, le roi s'abandonne à de grandes lamentations.

XXIV.

Archag en vient à cet excès d'audace de prendre la femme de Knel, de quelle naquit Bab.

QUOIQUE Archag pensât exécuter ses crimes dans le secret, il arriva que ce qui ne peut être caché à l'œil de Dieu qui voit tout, fut aussi manifesté au monde pour la terreur des coupables; comme le fut la mort de Diran et de Knel. Tout le monde connut l'affreuse vérité: le grand Nersès l'apprit aussi, maudit Archag et l'auteur du meurtre. Nersès, s'en étant allé, passa plusieurs jours en deuil, comme autrefois Samuel au sujet de la mort de Saül. Archag, loin de se repentir de son crime, sans pudeur et sans honte, s'empara des trésors et de l'héritage de sa victime. Il fit plus encore: il prit sa femme Parantzem, de laquelle naquit un enfant, qui fut appelé Bab.

Լյու փառանձեմ գործեաց զանլուր և զանկար-
 ծելի չարիս, և զսարսափման լսողաց արժանաւ որ :
 Լնարժանիւ ոմամբ սուտանուն քահանայիւ 'ի կե-
 նաց դեղն զմահացուն խառնեալ, եւ Աղոմպիադայ
 առաջին կնոջն Լքչակայ, և ելոյծ 'ի կենաց սակս
 տիկնութեանն մախանաց : Լոյնպէս և զԱ յղինակ
 տայ Լքչակայ սպանանել, և փոխանակ կարգեալ
 զիւր հայրն զԼնտիոք :

ԻԵ

Սպանուա Տիրիթայ :

ԻԻՐԻԵԻ եղև խաղաղութիւն Շապհոյ 'ի հիւսիս
 սահանաց աղգաց, և պարսպ առեալ 'ի պատերազ-
 մացն, յայտնեաց զցասումն՝ զոր ունէր առ Լքչակ,
 վասն ոչ նմա՝ այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամս :
 Սակս որոյ առաքէ առ նա Լքչակ զՏիրիթ և զնո-
 րուն սիրեցեալն Ս արդան արժանի պատարագօք,
 խնդրել զհաշտութիւն : Բայց վասն զի քինախնդիր
 անցելոցն մարտից կամեցեալ լինել Շապուհ, ինքն
 ելանէ պատերազմել ընդ Յոյնս, որոյ աղագաւ խըն-
 դրէ զԼքչակ մեր թագաւոր հանդերձ ամենայն զօ-
 րօք հայոց ընդ իւր լինել : Իսկ Լքչակ ոչ կամեցաւ
 իւրովի երթալ, այլ բարուրս եղեալ՝ դոյզն գունդ
 առաքէ զկնի Շապհոյ :

Եւ իւր բարկացեալ Տիրիթայ, ընկենու զնա՝ ի պա-
 տուոյն, որպէս զի թէ 'ի նորա հրապուրանացն եղև
 այն, յաղագս ատելութեանն զոր ունէր առ Յոյնս :
 Եւ առաւել ևս զրդուէր զարքայ Ս ասակ զինակիր
 նորա, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն՝ վասն աղջկան
 միոջ հարձի : Ս ան որոյ նախատեաց զնոսա արքայ
 ամօթալի բանիւք և կսկծեցուցանողօք : Սրում ոչ
 կարացեալ այնպիսի վատթարութեան և պարսաւաւ

Cette Parantzem commit un forfait inouï, inimaginable, digne d'exciter l'indignation des auditeurs; par le moyen d'un prêtre infâme scélérat, mêlant au pain de vie un principe mortifère, elle le donna à Olympiade, première femme d'Archag, et fit ainsi périr cette princesse, par jalousie pour son rang. Elle excite aussi Archag à immoler Vaghinag, pour mettre à la place de Vaghinag son père Antiochus.

XXV.

Meurtre de Dirit.

CHABOUH en paix avec les nations du nord, sans guerre à soutenir, laissa éclater son indignation contre Archag, qui pendant tant d'années, lui avait refusé le tribut, pour le payer à César. En conséquence, Archag envoie près de Chabouh, Dirit et son cher Vartan, avec de riches présens, demander paix et amitié. Mais, comme Chabouh voulait se venger des dernières guerres, il s'avance contre les Grecs. C'est pourquoi il invite Archag, notre roi, à le suivre avec toutes les forces d'Arménie. Archag ne voulut pas marcher en personne, et, alléguant quelque prétexte, il n'envoie qu'une faible troupe à la suite de Chabouh.

Cependant Archag, furieux contre Dirit, le dégrade de ses honneurs, comme si tout n'était arrivé qu'à son instigation, à cause de la haine qu'il portait aux Grecs. La colère du roi était encore excitée par son écuyer, Vassag, qui en voulait à son propre frère, au sujet d'une jeune concubine. C'est pourquoi Archag accabla d'injures Dirit et Vartan, qui, ne pouvant supporter un tel traitement et tant de reproches, allè-

նաց տանել, դէմ եղեալ զնացին առ Շ ապուհ հա-
տուած : Բնդ որ առաւել ևս զայրագնեալ Մըշակ,
հրամայէ նոյն Ս ասակայ զհետ նոցա կրթել բազմա
ձեռն զնգաւ, զի ուր և հասցէ՝ սպանցէ զնոսա . զոր
ոչ հեղգացաւ կատարել Ս ասակ, թէպէտ և եղբայր
էր նորա Ս արդան : Եւ խնդրեցաւ անպարտ արիւնն
Վնէլայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն՝ Եւր
սիսի, և ՚ի Ս արդանայ՝ ՚ի հարազատ եղբօրէ իւրմէ
մեռանել :

ԻԶ

Պարտուին Շապհոյ ՚ի Տիգրանակերտ :

ԻՍԿ Շ ապուհ գայ հասանէ ՚ի Տիգրանակերտ
մեր քաղաք . կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հան-
դերձ գումարտ զնգաւ . քանզի Մնտիոք նահապետ
Սիւնեաց, որ էր աներ Մըշակայ և վերակացու քա-
ղաքին, հրամայեաց աղխել ընդդէմ Շ ապհոյ : Եւ
ոչ միայն զմուտն արգել, այլ և ոչ հրեշտակս առա-
քեաց առ նա, և ոչ զնորայն ընկալաւ : Եւ հզօր
կռուոյ եղելոյ, զբազումս ՚ի Պարսիցն սպանին . և ՚ի
պարտութիւն մատնեալ զնգին Շ ապհոյ, դառնայ
անդրէն ՚ի Սժբին . և հանդիտտ առեալ և արծար-
ծեալ յաշխատութենէն, խնդրէր առնուլ զՏիգրա-
նակերտ . և ոչ թողացուցին յառաջստաց զունդք
և լրտեօք՝ պատաղել նմա զայնու, իբրու թէ Յու-
նացն խանգարեցի զործ : Եւ Շ ապհոյ յառաջ ան-
ցեալ, զրէ առ նոսա թուղթ օրինակ զայս :

rent se retirer auprès de Chabouh. A cette nouvelle, Archag, devenu encore plus furieux, ordonne à Vassag de courir après les transfuges avec une forte troupe, pour les tuer partout où il les trouvera; Vassag n'hésita pas à exécuter la commission, quoique Vartan fût son frère. Ainsi, le sang innocent de Knel a trouvé vengeance; vengeance a été tirée de l'impie Dirit, d'après la malédiction de Nersès; vengeance a été tirée de Vartan, égorgé par son propre frère Vassag.

XXVI.

Défaite de Chabouh à Dicranaguerd.

CHABOUH se hâte de marcher sur notre ville Dicranaguerd. Mais les citoyens tiennent ferme contre lui, avec une armée aussitôt rassemblée; car Antiochus, chef de la race des Siouni, beau-père d'Archag, et gouverneur de la ville, ordonna d'en fermer les portes contre Chabouh. Non seulement il lui boucha le passage, mais même il ne lui envoya aucun député, et n'en reçut aucun de lui. Un combat acharné est livré; un grand nombre de Perses y périt. L'armée de Chabouh en pleine déroute, retourne à Medzpine. Après quelque repos, revenus un peu de ses fatigues, Chabouh cherche à prendre Dicranaguerd. Mais les troupes d'avant-garde et les éclaireurs ne permirent pas à Chabouh d'exécuter ses projets, sous prétexte que l'affaire des Grecs en souffrirait. Alors, Chabouh, tout en s'avançant, écrit une lettre ainsi conçue aux habitans de Dicranaguerd.

Թուղթ Շապուհայի Տիգրանակերտ :

ՍՆԶԳԻԵԶԱՆՑ քաջ Շապուհայ արքայից արքայ, տիգրանակերտեաց՝ որք ոչ ևս էք անուսանելոց՝ ի մէջ Ղրբեաց և Ղնարեաց :

Ես կամէի ՚ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջնիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ և քաջօրէն ազատութեամբ զմուտն առնել . և եթէ դուք տիգրանակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ շահատակութեամբ ասեմ, այլ ՚ի մտէ ուղեորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ, ՚ի ձէնջ ուսցին և այլք զդոյն առնել : ԲՆԼ ՚ի դարձին մերում, բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեռեալ ստահակելոցն :

Ի :

Թէ որպէս Արշակունի շինեցաւ և կոտորեցաւ, և առաւ Անի :

ԲՆՅՅ Ղրչակ ևս ժարհեցաւ առնել գործ անմտութեան : Ի թիկանց կուսէ լերինն Սասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց . և ետ հրաման, որ որ անկեալ անդր բնակեսցէ, մի լիցի ՚ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի : Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն . քանզի աւանդաւորք և սարտականք և ծառայք և փնասակարք և գողք և սպանողք և կնահանք, և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին, և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր : Եւ բազում անգամ բողոքեալ նախարարացն, և ոչ ինչ լուաւ նոցա Ղրչակ . մինչև առ Շապուհայ ևս ունել նոցա բողոք : Եւ

Lettre de Chabouh à Dicranaguerd.

LE plus brave des adorateurs d'Ormizt, Chabouh, roi des rois, à vous, habitans de Dicranaguerd, qui n'êtes plus au nombre ni des Arik, ni des Anarik.

“ Je voulais, en commençant par vous, faire mon entrée, au milieu de la paix et d'une noble liberté, dans toutes les villes circonvoisines. Si donc, vous, habitans de Dicranaguerd, vous qui êtes les premiers, je ne dis pas par vos exploits, mais bien par votre position à l'entrée de ma route, si vous me résistez, les autres villes apprendront de vous à en faire autant. Mais, à notre retour, je vous exterminerai dans ma colère, afin que vous soyez un double exemple pour les téméraires et les audacieux ”.

XXVII.

Construction d'Archagavan. — Destruction de cette place.
— Prise d'Ani.

ARCHAG alla jusqu'à faire une œuvre de démence : sur le revers du mont Massis, il bâtit un lieu de refuge pour les criminels, ordonnant que, sur quiconque viendrait s'y établir les droits de la justice ne puissent s'exercer; et aussitôt toute la vallée se trouva peuplée d'une multitude innombrable : car les dépositaires infidèles, les débiteurs, les esclaves, les malfaiteurs, les voleurs, les assassins, les hommes qui avaient répudié leurs femmes, et autres bandits, venaient s'y réfugier. Il n'y avait pour eux aucune recherche à craindre. Déjà souvent les satrapes avaient murmuré, mais Archag ne les écoutait pas. Enfin, les satrapes adres-

եղև 'ի դառնալն Շապհոյ 'ի Յունաց, առաքեաց զմի 'ի սպարապետաց իւրոց և հայ գունդ ընդ նմա, թէ գէպ լինի, ունել զՂրշակ. և նա խոյս ետ 'ի նոցանէ զկողմամբք Աւուկասու՝ Արաց միաբանելով:

Իսկ սպարապետն Պարոից եկեալ 'ի Հայս, 'ի ձեռնսու լինելոյ նախարարացն առնու զամուրն Մնի, և գերէ զամենայն գանձս արքունի՝ որ 'ի նմա, այլ և զոսկերս թագաւորացն. ոչ գիտեմ՝ թէ վասն նախատինս առնելոյ Ղրշակայ, և թէ վասն հմայից ինչ հէթանոսականաց: Օ որ ապա մաղթեալ նախարարացն, թափեալ թաղեցին յաւանին յՂցցս, որ յոտին Ղրագած կոչեցեալ լերինն: Վանզի ոչ գիտացին ընտրել զոսկերս հէթանոսաց և հաւատացելոց, զի ընդ միմեանս էր խառնակեալ գերողացն. յաղագս այնր ոչ արժանի համարեցան 'ի դիրս սրբբոցն թաղել 'ի Աղարշապատ քաղաքի:

Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին 'ի վերայ արքունական ձեռակերտին Ղրշակաւանոյ, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց 'ի տղայոց ստնդիացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր 'ի վերայ ծառայից իւրոց և յանցաւորաց: Օ որ թէպէտ և վաղ գիտացեալ մեծին՝ Վերսիսի, ոչ յառաջ քան զկոտորելն ժամանեաց հասանել. այլ 'ի կատար գործոյն եգիտ բաժանեալ զտղայս կոտորելոցն, զի վարեսցեն 'ի գերութիւն որպէս զհեռաւոր թշնամեաց: Օ որ թափեալ մեծին՝ Վերսիսի, հրամայեաց կրել որթովք 'ի գոմմի, և դարմանս և սնուցողս նոցին կարգեալ. որք յետոյ աւանացեալ, անուանեցան Արթք այնորիկ աղագաւ:

sèrent leur plainte à Chahouh, qui, à son retour de Grèce, envoya un de ses généraux, à la tête d'un détachement d'Arméniens, pour s'emparer d'Archag, si l'occasion le permettait. Mais ce prince s'enfuit dans les contrées du Caucase, avec le concours des Ibériens.

Le général des Perses, arrivé en Arménie, avec le secours des satrapes, prend le fort d'Ani, s'empare de tous les trésors royaux qui s'y trouvent, et même des ossemens des rois: je ne sais si ce fut pour faire outrage à Archag ou à cause de quelque sortilège païen. Les satrapes, ayant obtenu ces ossemens par leurs prières, les enterrèrent, pêle-mêle renversés, dans le bourg Aghtz, situé au pied de la montagne qui s'appelle Aracadz; car ils ne savaient pas distinguer les ossemens des païens, des ossemens des chrétiens, parce que les ossemens des uns et des autres avaient été confondus ensemble par la main des déprédateurs. C'est pourquoi ils ne jugèrent pas convenable d'enterrer ces ossemens près les tombes des saints, dans la ville de Vagharchabad.

Les satrapes d'Arménie, réunis, fondirent sur la résidence royale d'Archagavan, passèrent tout au fil de l'épée, hommes, femmes, excepté les enfans à la mamelle. Chacun sévissait avec la dernière rigueur contre ses esclaves et contre ce peuple de criminels. Le grand Nersès, quoique promptement averti, n'arriva pas avant le massacre; cette œuvre de carnage étant consommée, il trouva les enfans des victimes mis de côté pour être emmenés en captivité, comme les enfans d'ennemis éloignés. Nersès, délivrant aussitôt ces enfans, les fit porter dans des paniers en une étable, leur donnant des soins et des nourrices. Dans la suite, ces enfans, réunis en corps de bourgade, furent appelés Ouort (paniers), à cause de cette circonstance.

ԻՐ

Առումն Տիգրանակերտի և բնարարձքանդումն :

ԻՍԿ Շապուհ եկեալ 'ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղխեցին ընդդիմանալ . և ելեալ 'ի պարխսպն աղաղակէին . Վնա 'ի մէնջ, Շապուհ, զի մի չարիս յերկրորդումս ընդ քեզ առաւել ևս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ : Ալ նա պատասխանեաց . Ո՛վ քաջք 'ի Հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ Տիգրանակերտի պարսպովքդ, և արտաքս ձայն արկանէք սպառնալեաց . զի քաջ արանց է յարձակ դաշտի և յազատ տեղուջ կրուուել, և կանանց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ կռիւսն : Ալ զայս ասացեալ, դարձաւ առ գերեալ : Յոյնն զինաւորս, ասէ . Աթէ ձերով մարտիւ առից զայս քաղաք, զամենեսեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք : Ալ պարսկական զօրուն շուրջ զքաղաքաւն հրամայեաց ընթանալ, և նետիւք խոցոտել զ'ի վերայ պարսպին :

Ալ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին 'ի պարխսպն զկոչեցեալ էշնն : Ալ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և 'ի ներքուստ կայնովք և սակրօք երկբերանովք և կտցաւոր մրձովք՝ փորել զհիմունսն : Ալ նգախարխար արարեալ զայն, որ 'ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին . և հուր 'ի դրունսն և յամենայն կողմանսն վառեալ, և քարինք և նետք և տէգք յարձակեալ լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային :

XXVIII.

Prise de Dicranaguerd. — Destruction totale de cette place.

CHABOUH étant arrivé devant Dicranaguerd, les habitans fermèrent encore leurs portes pour lui résister. Montés sur le haut des murailles, ils criaient : « Retire-toi, Chabouh, retire-toi, de peur que la seconde fois nous ne te fassions éprouver, dans le combat, plus de mal que la première fois. — O les plus valeureux des Arméniens, répond Chabouh, vous, qui vous tenez étroitement enfermés dans vos murailles de Dicranaguerd, et poussez au-dehors des cris menaçans, apprenez que c'est le fait des hommes braves de combattre en rase campagne, en champ libre : ce n'est que le fait des femmes de se tenir enfermées, dans la crainte de quelque collision imminente ». Puis, après ces paroles, Chabouh retourna vers ses prisonniers, les soldats grecs, et leur dit : « Si je prends cette ville par le secours de vos armes, je vous ferai tous libres, vous et tous les vôtres » : et aussitôt Chabouh ordonna à l'armée des Perses d'aller investir la ville, et de percer de flèches tous ceux qui étaient sur les murailles.

Les Grecs se mirent aussitôt avec ardeur à appliquer contre les murailles, des machines appelées ânes, machines roulantes, poussées par trois hommes, et garnies en-dessous de haches, de socs à deux tranchans, de pics à bec, pour miner les fondemens. C'est ainsi que les murailles élevées par Dicran, descendant d'Haïg, tombèrent renversées ; le feu était mis aux portes et de tous côtés ; des pierres, des flèches, des traits étaient lancés de toutes parts ; et les nôtres, couverts de blessures, fuyaient épouvantés ; toute la

Եւ 'ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն, և ձեռն պարսկա
կան ոչ վաստակէր զբազմախողխող երկաթն արեամբ
արբուցանել, մինչև սպաժոյժ սպանելոցն լցեալ 'ի
հիմուննն ծաւալէր: Եւ յուսանականն ձեռն 'ի քրթ-
թել ական հրձիւ առնէր զամենայն փայտակերտն:
Եւ Շ ապհոյ զմնացեալն 'ի կոտորածէն գերեալ,
լուէ 'ի Պարսս. և հրեշտակս առ որ 'ի Հայս գունդք
առաքեալ, անպայազատ զ]]իւնեացն հրամայէ առ-
նել զտոհմ:

ԻԹ

Յողազս պատերազմն Արշակայ ընդ նախարարս իւր, և վտարանդի
երթալոյ Պապոյ 'ի Բիւզանդիսն:

ՊԱՐԶԵԱԼ յարեալ խռովութիւն Շ ապհոյ 'ի
նոյն աղագ, և խաղաղութիւնն 'ի Հոյնս շրջեցաւ.
ըստ այնմ՝ թէ փոխարկեալ միմեանց փոխարինին.
սոցա խաղաղութիւն 'ի սոցա խռովութեանն, և սոցա
խաղաղութիւն 'ի սոցա խռովութեանն, որ վախճան
միոյն՝ միւսոյն լինին սկզբունք: Վանդի հիւանդա-
ցեալ Ս աղենդիանու 'ի բերդին՝ որ կոչի Վերդի-
տիոն, վճարի 'ի կենցաղոյս, եղբօրն փոխանորդելով
զտէրութիւնն: Հետ բարեբախտադոյն Ս աղեսի
պատերազմաւ Վթացն յաղթութեամբ դարձի, և
նոյն հետայն առաքեալ զօրս 'ի Սիջադետս և 'ի
Հայս՝ յաղազս սուելոյ զօրուն յօգնականութիւն
Շ ապհոյ:

Եւ այց Արշակայ եկեալ վրացի գնդաւ, ժողովէ
զսահաւս և յիւր մտերմաց, և տայ պատերազմ ընդ
նախարարսն ընդ այնոսիկ՝ խնդրել զվրէժ ձեռակեր-
տին իւրոյ Արշակաւանու: Սխաբանեալ և սոցա ա-
ռաջնորդութեամբ՝ Վերսեհի որդւոյ Սամարու,

soldatesque se précipitait dans la ville, et la main des Perses ne se lassait pas d'abreuver leurs fers homicides dans le sang des malheureux, tant enfin que le sang des victimes inonda les fondemens. La main des Grecs incendia en un moment tous les bâtimens construits en bois. Chabouh, traînant en captivité les malheureux échappés au massacre, s'en va en Perse. Il envoie des courriers aux troupes qui étaient en Arménie, et ordonne d'exterminer toute la famille des Siouni.

XXIX.

Collision d'Archag avec ses satrapes. — Départ de Bab, envoyé en ôtage à Byzance.

DE nouveaux troubles s'élevèrent contre Chabouh, de la part de ces nations, et la paix se rétablit entre lui et la Grèce. Selon ce qui est dit, il y a échange, changement de rôles: paix pour ceux-ci, pour ceux-là perturbation; pour ceux-là paix, pour ceux-ci perturbation. La fin de l'une, devient le commencement de l'autre. Valentinien tombe malade dans le fort appelé Bergitium, et meurt, laissant l'empire à son frère Valens; heureux vainqueur des Goths, Valens revient triomphant, et se hâte d'envoyer des troupes en Mésopotamie et en Arménie, au secours de Chabouh.

Archag, arrivé avec une troupe ibérienne, réunit le petit nombre de ses partisans, et livre combat à ses satrapes, pour se venger de la destruction de sa ville Archagavan. Mais les satrapes confédérés, sous la conduite de Nersèh, fils de Gamsar, soutiennent le

ընդդիմանան Արշակայ պատերազմաւ : Այլ հզօր մարտի եղելոյ՝ բազումք յերկաքանչիւրոց կողմանցն անկան . քանզի և արք դիպեալ արանց , ոչ ոք զպարտութիւն յանձն առնոյր : Այլ մինչ դեռ նոքա յայսմ էին , հասանեն և զօրքն կայսերական : Այլ տեսեալ Արշակայ , թէ թշնամի են նորա Շապուհ և Աղէս և իւր նախարարքն , տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ բազում անգամ ազաչելով զմեծն՝ Աերսէս . խոստանայր դառնալ յամենայն ճանապարհաց չարաց , և լինել ըստ կամաց նորա , և ապաշխարել ՚ի քուրճ և ՚ի մոխիր . միայն զի նա եկեսցէ , և արասցէ խաղաղութիւն , և թափեսցէ զնա ՚ի ձեռաց հզօրացն Յունաց : Ապէս և ՚ի նախարարացն ստէպ ստէպ զմիմեանց զկնի գային մաղթանք նորին ազազաւ . նա և եպիսկոպոսացն ժողովեալ , պաղատանս մատուցանէին , զի մի անփոյթ զկորստենէ իւրոյ վիճակին առնիցէ :

Այլ հաւանեալ մեծն՝ Աերսէս եկն ՚ի մէջ նոցա , և արար խաղաղութիւն , լսելով նմա թագաւորին և նախարարացն , բայց ՚ի նահապետէն արծրունեաց Սերուժանայ և ՚ի նորին քեռառնէ Ահանայ մա միկոնենէ , որք անլսող եղեալ՝ ապստամբեալ գնացին առ Շապուհ : Իսկ այլ ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ , զի յայսմ հետէ թագաւորն վարեսցի ուղղութեամբ , և նոքա ծառայեսցեն միամտութեամբ . և այս ՚ի մէջ նոցա : Բայց և առ զօրսն Յունաց երթեալ մեծին՝ Աերսիսի , ազաչեր մի ինչ աշխարհիս մեղանչել , այլ առնուլ զհարկսն և զօրդի Արշակայ զՊապ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդւովք պատանդս , և դառնալ : Որում լսող եղեալ քաղցր և մեծն թէոզոս զօրավարն , դառնայ առ կայսրն հանդերձ պատանդօքն , ընդ իւր տանելով զմեծն՝ Աերսէս թղթով Արշակայ , որ ունէր օրինակ զայս :

choc d'Archag. Le combat fut acharné, et grand nombre de guerriers tombèrent des deux côtés. Car c'était braves contre braves, nul ne voulait accepter pour lui la défaite. Les choses en étaient là, lorsque arrivent les troupes impériales. Archag voyant alors qu'il a pour ennemis Chabouh, Valens et ses propres satrapes, abandonné de tous, envoie plusieurs fois supplier Nersès-le-Grand. Archag promettait de quitter tous les chemins du vice, de se soumettre aux volontés du saint évêque, de faire pénitence dans le sac et la cendre, pourvu seulement que Nersès vint faire la paix, et l'arracher lui, Archag, des mains puissantes des Grecs. De fréquentes prières étaient également adressées, à ce sujet, par les satrapes à Nersès. Les évêques, assemblés, le conjuraient aussi de ne pas rester insensible à la perte de ses ôuailles.

Nersès-le-Grand, cédant enfin à leurs instances, vint au milieu d'eux, fit la paix, obtenant du roi et des satrapes entière soumission, excepté du chef de race des Ardzrouni, appelé Méroujan, et du mari de sa sœur, Vahan Mamigonian, qui, sourds aux remontrances de Nersès, allèrent, dans leur rébellion, trouver Chabouh. Tous les autres satrapes, à la condition que le roi se comporterait désormais avec justice et droiture, s'obligèrent par serment à le servir avec fidélité et sincérité. Tel fut l'engagement passé entre les parties. Nersès-le-Grand étant allé auprès de l'armée des Grecs, la supplia de ne faire aucun tort, aucun mal à notre pays; de prendre seulement les tributs, le fils d'Archag, Bab, avec les fils de tous les satrapes, en ôtage, et de retourner en leur pays. Propice à ces vœux, le bon, le grand Théodose, général des Grecs, retourne près de César, avec les ôtages, accompagné de Nersès-le-Grand, porteur d'une lettre d'Archag, ainsi conçue :

Թուղթ Արշակայ առ Վաղէս :

ՄԵԸԱԿ արքայ Տայոց մեծաց և ամենայն նախա-
րարք արամեան ազինս , տեառն մերում ինքնակալի
Վաղէսի Մեգոստոսի , և որդւոյ քում Վարատիանո-
սի խնդալ :

Սի գիցէ ինքնակալդ 'ի մտի , եթէ առ ատել
զձեզ նշկահեցաք , կամ իբրև զՏորոս ինչ զմեզ վար-
կանելով՝ արձակեցաք գունդ Տինից յերկիրդ Յու-
նաց . այլ մեծի խուզուածանդ , որ 'ի ձերում միջի
շարժեցաւ , գիտակ եղեալ , երկուցեալ 'ի Շապոյ ,
եթէ ոչ որ թափէ զմեզ 'ի ձեռաց նորա , օգնեցաք
նմա դոյզն գնդաւ : Մյլ ոչ ես ինքն Արշակ եկի ընդ
նմա , զմիամտութիւն ընդ ձեզ պահելով . վասն ու-
րոյ աւերեալ գերեաց զաշխարհս մեր , մինչև զոսկերս
անդամ հարցն բրեաց 'ի գերեզմանաց : Այլ արդ
հաւատացեալ ձեր՝ մեր յղելոցս , զառաջին սէրն առ
մեզ հաստատուն պահեցէք , և մեք առ ձեզ զմտե-
րիմն հատուցուք ծառայութիւն :

Իսկ Վաղէս ոչ զթուղթն ընթերցեալ , և ոչ ետես
զմեծն Սերսէս . այլ բացէ 'ի բաց արտասահմանել
հրամայէ զնա , և զամենայն վտարանդիսն սրոյ մատ
նել :

Լ

Յաղագս արտասահմանելոյ զմեծն Ներսէս , և արկանել պահել 'ի կղզին
անբնակ . և թէ որպէս կերակրեալ լինէին 'ի վերին ինամոցն :

Ի ժԱՄԱՆԱԿԻՆ յայնմիկ էր յաթուռ եպիսկոպոսու-
թեանն Իիւզանդիոյ հոգեմարտն Մակեդոն : Այլ

Lettre d'Archag à Valens.

« ARCHAG, roi de la noble Arménie, et tous les satrapes de la nation araméenne (arménienne), à notre seigneur, l'empereur Valens-Auguste, et à son fils Gratien, salut.

« Que ta majesté ne se persuade pas que c'est par haine que nous nous sommes révoltés, ou par confiance en nos forces que nous avons lancé quelques troupes en maraude sur le pays des Grecs. Informés des grands troubles qui avaient éclaté au milieu de vous, craignant tout de Chabouh, si personne n'était là pour nous tirer de ses mains, nous l'avons aidé d'une faible troupe. Mais, moi Archag, je n'ai pas marché avec lui, vous gardant fidélité sincère. C'est pourquoi le tyran a désolé et réduit en captivité notre pays, jusqu'à arracher des tombeaux les ossemens de nos pères. Croyez nos députés; rendez-nous votre ancienne amitié; qu'elle soit ferme et durable, et nous vous paierons le tribut d'un sincère dévouement ».

Valens, sans lire cette lettre, même sans voir Nersès-le-Grand, ordonne de le déporter, et de passer tous les prisonniers au fil de l'épée.

XXX.

Nersès-le-Grand est déporté, jeté et relégué dans une île inhabitée. —

Comment les captifs étaient nourris par les soins de la Providence divine.

EN ce temps-là, était sur le siège épiscopal de Byzance, l'ennemi de l'Esprit saint, Macédonius. Quand

իրբն ել հրամանն յարքունուստ արտորել զմեծն՝ Ալեքսէս, որպէս զմի անգամ խարող և դրժող արքայի, մատուցեալ ոմանց առ նա՝ ի հերձուածոյն Ղարիսի, ասեն. Աթէ դաւանես ընդ մեզ, թափէ զքեզ հայրն մեր Սակեղոն: Արում ոչ հաւանեալ՝ արտրեցաւ. և ի նաւալիւղն լինել ըստ խտաշունչ օգոյ ձմերանոյն, ընկեցեալ ի կղզի ինչ անապատ՝ Ջարդեաց զնաւն, և նաւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկաւն նաւել, մնային տագնապեալ, ուտելով զարմատ անտառին: Այլ ի տեսչութեանցն Ղստուծոյ կերակրեալ լինէին աւիսս ութ ի ձկանց, զոր ծովն ընկենոյր կենդանիս: Աայց Պապայ յանձն առեալ հանդերձ ամենայն պատանդաւն, թափեաց Սակեղոն:

Ա

Կտորել Արշակայ զնախարարսն, և յաղագս վարուց խաղաղ
եպիսկոպոսի:

Ի հետեւն Ալեքսիսի՝ ստեաց Ղրչակ աւմենայն ուխտին, զոր եղ ընդ նախարարսն, և խընդրեաց զքէն ձեռակերտին իւրոյ Ղրչակաւանու: Ալ կոտորեաց զբազումս ի նախարարացն, մանաւանդ զազգան կամարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ազահեալ յամուրն Ղրտագերս և ի քաղաք ոստանի նոցա Արուանդաշատ: Ալ կոչեալ առ ինքն ի լքեալ արքունիսն Ղրմաւիր իբր զազգական իւր՝ ի պատճառս պատուոյ մեծարանաց, միահաղոյն զարս և զկանայս հանդերձ մանկամբ հրամայեաց կոտորել: Ալ ոչ որ ի նոցանէ ասրեցաւ, բայց Սպան գարատ որդի Ղրչաւրի. քանզի ունէր երկրորդ կին արշակունի, որ և բնակեցաւ ի նորին ժառանգութեան ի կողմանս Տարօնոյ և Հաշտենից, իբր տըլ

vint l'ordre impérial de déporter Nersès-le-Grand, comme un homme qui a trompé et insulté l'empereur, quelques sectaires d'Arius s'approchent du saint évêque, et lui disent: « Si tu souscris à notre profession de foi, notre père Macédonius te délivrera ». Sur son refus, Nersès fut déporté. Comme on naviguait par un vent d'hiver au souffle impétueux, le bâtiment, jeté contre une île déserte, fut brisé. Les marins, ne pouvant naviguer avec la chaloupe, restèrent là dans la plus grande détresse, mangeant les racines de la forêt. Mais, par l'effet de la Providence de Dieu, ces marins furent, durant huit mois, nourris de poissons que la mer jetait vivans sur le rivage. Bab ayant consenti à tout avec le reste des ôtages, Macédonius les délivra.

XXXI.

Archag extermine ces satrapes. — Conduite de l'évêque Khat.

NERSÈS-le-Grand étant éloigné, Archag viola ses sermens, tous les engagements qu'il avait contractés avec ses satrapes, poursuivit ses projets de haine et de vengeance, à cause de la destruction de sa place Archagavan. Il extermina grand nombre de satrapes, anéantit surtout les races des Gamsarian; car son avarice convoitait leur forteresse Ardaker, et leur ville libre Érouantachad. Appelant près de lui, dans son palais désert d'Armavir, comme ses alliés et sous le spécieux prétexte de les combler d'honneurs, appelant près lui les malheureux Gamsarian, il les fit tous, hommes, femmes, enfans, il les fit tous massacrer; pas un n'échappe au carnage, excepté Sbantarad, fils d'Archavir. Il avait pour seconde femme une

տունը զհօրեղբօրէն իւրմէ եղեալ զՎերսեհէ. որոյ աղաղաւ ոչ 'ի կոտորմանն նոցա գիտաւ : Այլ լուեալ զբօթն, հանդերձ որդւովքն Շաւարշաւ և Պազաւոնիւ և բոլոր ընտանեօք զնաց փախտաւ կան 'ի Հոյնս :

Բայց 'ի զնայն մեծին Վերսիսի 'ի Հոյնս' էր ձեռնադրեալ զսարկաւագն զԱյադ յեպիսկոպոսութիւն Բագրաւանդայ և աշարունեաց, և հաւատաց 'ի նա զամենայն գործ վերակացութեան աշխարհին մինչև ցժամանակ իւրոյ դարձին : Այս Այադ յամենայնի նմանեալ մեծին Վերսիսի, և առաւել ևս 'ի տեսչութիւն աղքատաց . որոյ շտեմարանքն աղբերացան սքանչելապէս իբր առ Աղիայիւ և Աղիսէիւ . և 'ի յանդիմանել զարքայ՝ ահաւոր և սաստիկ էր և աներկեւղ : Այլ ոչ եղև 'ի նմա գամադիւտ սատանայ, բայց վասն միոյ նուազի, զի էր պճնող առ հանդերձս և ձիասէր . զոր պարսաւեալ այպանէին փոխանակաբանել՝ որք 'ի նմանէ յանդիմանեալ լինէին : Այսն որոյ թողեալ այնուհետև զպերճագոյն հանդերձսն, խարաղնազգեստ եղեալ՝ իշով շրջէր մինչև ցօր մահուան իւրոյ :

ԼԲ

Եթէ որպէս Արշակ քարէր զերանելն խազ և բարկոծել զնա կամեր սակս յանդիմանութեան իւրոյ յանցանաց :

Այլ եղև 'ի սատակել Արշակայ զազգն կամնարա կանաց, հրամայեաց զգիսկունս նոցա քարչել ընկենուլ անթաղ՝ կերակուր լինել շանց . և ինքն որպէս մեծաւ յաղթութեամբ պսակեալ, 'ի բարեկենդանութեան կատարէր աւուրս, կուտել մթերել յԱրմաււիր զնոցայն հրամայելով զհամբարսն : Օ որոց պե-

Archagouni et habitait dans ses possessions, aux contrées de Daron et de Hachdiank, car il avait à se plaindre de son oncle paternel Nersèh. C'est pourquoi il ne fut pas compris dans le massacre général; mais, ayant appris cet horrible événement, il s'enfuit en Grèce avec ses fils Chavarch, Cazavon et tous les siens.

Nersès-le-Grand, lors de son départ pour la Grèce, avait consacré son diacre Khat, évêque de Pacravant et d'Archarouni, et lui avait confié toute l'administration du pays jusqu'à l'époque de son retour. Khat était en tout semblable à Nersès, le surpassait même par son zèle pour les pauvres. Ses greniers se multipliaient par miracle comme sous Élie et Élisée. En reprenant le roi, il était terrible, sévère, libre de toute crainte. Satan ne pouvait rien trouver en lui, si ce n'est sur un seul point: car Khat était magnifique dans ses habits et aimait les chevaux; comme pour prendre une espèce de revanche, ceux qui étaient repris par Khat, le blâmaient, le ridiculisaient sur ce point. C'est pourquoi le saint évêque, quittant pour jamais ses habits magnifiques, couvert d'un cilice, alla, monté sur un âne, jusqu'au jour de sa mort.

XXXII.

Archag fit saisir le bienheureux Khat et voulait le faire lapider, pour punir le saint évêque de lui avoir reproché sa conduite coupable.

ARCHAG, lors du massacre général de la race des Gamsarian, fit écarteler leurs corps, et jeter sans sépulture, pour servir de pâture aux chiens. Archag, comme couronné des lauriers d'une grande victoire, passait ses jours dans tous les plaisirs et les jouissances de la vie; faisait entasser, accumuler à Armavir toutes

դեալ երկուս խորս յոյժ քաջխորս և սաստկապէս լայնս, որ 'ի շինին՝ Վախճաւանի, բերին սայլովք նոցին աւանին: Իսկ սայլորդացն տեսեալ ոսկերս մարդկան գազանակուր եղելոց՝ ցրուեալս առ եզերք փոսոյն, հարցեալ ուսան՝ իւրեանց լինել տերանց. հաւաքեալ 'ի սայլն ներքոյ եղեգանն, բերեալ թաղեցին 'ի նոյն խորս: Օ որ զգացեալ Ղալակայ, հրամայէ զսայլորդան 'ի վերայ խորոյն կախել զփայտէ:

Իայց Երայդայ ոչ պատահեալ յառաջնում նուազին, այսմ ժամանեալ հասանէ. և սկսաւ կշտամբել զարքայ բանիւք յանգիմանութեան: Հրամայեաց Ղալակ քարչել զնա և քարկոծել: Եւ քանզի էին նորա տայդերք դստերն 'ի մեծ նախարարութեանցն՝ 'ի կորովի և 'ի քաջ ազգէն ապահունեաց, սուսերս հանեալ կիսախողխող զքարչողսն առնէին. և յափշտակեալ զԵրայդ 'ի ձեռաց նոցա, և իւրեանցն զնացին դաւառս: Եւ Ղալակայ ոչ 'ի հակառակս մտեալ՝ զողէր. զի մի խռովութիւն ամենայն նախարարացն յուզիցի:

ԼԳ.

Յաղագս թագաւորելոյն թէոզոսի մեծի, և ժողովոյն որ եղև վասն հոգեմտորացն:

ԻԱՅՅ Այդեօի ըստ արժանի խորհրդոցն զյաւել տենական գեհնոյն աստէն բերելով զօրինակ, հրաւկէզ եղեալ յԱզրիանուպօլիս՝ սատակեցաւ. և առնու զթագն (Ժէոզոս: Ա) քակեաց զմեհեանս կոռցն մինչև յատակս՝ զփակեալսն 'ի սրբոյն Աոստանգիւսնոսէ, զանուանեալն արեգական և Ղրտեմեայ և

les richesses de ses victimes. Deux fosses très larges, très profondes sont creusées près de Nakhdjavan : on y transporte les trésors trouvés, sur des chariots du bourg des Gamsarian. Les voituriers, en voyant des os de cadavres humains, livrés aux chiens et dispersés çà et là au bord de la fosse, s'informèrent de la vérité, et apprirent que ces ossemens étaient ceux de leurs maîtres; ayant recueilli ces restes dans leurs chariots, sous des joncs, ils allèrent les enterrer dans ces fosses. Archag, averti de ce qui se passe, fait pendre les voituriers à un poteau au-dessus de la fosse.

Khat, qui ne s'était pas trouvé au massacre, étant arrivé, se mit à adresser au roi les plus vifs reproches; Archag le fit saisir et lapider. Mais les beaux-frères de sa fille, princes de grandes satrapies, de l'illustre et puissante race des Abahouni, tirant leurs glaives, laissèrent à moitié morts les gens venus pour enlever Khat, et, l'ayant arraché des mains des soldats, ils retournèrent en leurs cantons. Archag, sans s'opposer à leur entreprise, se cacha, de peur qu'il ne s'élevât une sédition générale de la part de tous les satrapes.

XXXIII.

Règne de Théodose-le-Grand. — Concile tenu à l'occasion des hérétiques qui niaient la divinité de l'Esprit saint.

VALENS, dès ici bas, exemple du feu éternel selon ses mérites, périt au milieu des flammes, à Andrinople. Théodose prend la couronne. Il détruisit de fond en comble les temples des idoles, déjà fermés par Constantin, tels que les temples du soleil, d'Artémis, d'Aphrodite, situés à Byzance. Il supprima aussi le temple

Ըփրողիտեայ 'ի Բիւզանդիոն . աւերեաց նոյնպէս զտաճարն Պամասիի, և արար եկեղեցի . նոյնպէս և զտաճարն Իլուզ քաղաքի զՎիբանոսի զմեծ և զՆուչակաւոր զերեք քարեանն :

Սա դարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին 'ի մետաղս . ընդ որս և զմեծն Վերսէս ածեալ առ իւր 'ի Բիւզանդիոն, պահէ մեծաւ պատուով, մինչև ճըշմարտութեանն ստուգեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարշտին Սակեդոնի հայհոյութեանցն . զի ոչ Տէր խոստովանէր զՏոբին սուրբ, և ոչ երկրպագելի, և ոչ փառաւորելի ընդ Տօր և ընդ Արդւոյ, այլ օտար յԱստուծոյ բնութենէն, և ստացական և ծառայ և պաշտօնեայ, և ազդումն ինչ, և ոչ էութիւն անձնաւոր : Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն 'ի Թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Պամասիոս հռովմայ, Վերտառիոս Աոստանդնուպօլսի, Տիմոթէոս Ըղեբսանդրի, Սելիտոս Ընտիոքու, Աիւրղոս Արուսաղէմի, Վրիգորիոս Աիւսիայ, Վեղասիոս Աեսարու, Վրիգորիոս Վաճիանձու, Ընտիւլղոքսիոս Իկոնիու, և այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն հարեւր և յիսուն հարք, որք նշովեալ մերժեցին զՍակեդոն և զամենայն հոգէմարտն :

ԼԴ

Ահամոյ երթ Արշակայ առ Շապուհ, և անդարձ ընել :

ՊԱՐԶԵԱԼ պարսպ առեալ Շապոյ 'ի պատերազմացն, առաքէ 'ի վերայ Արշակայ զԱլանաողան ոմն պահլաւիկ՝ հօր գնդաւ, որ էր ազգակից Արշակայ : Յորմէ խոյս տուեալ Արշակայ, Թաիուր 'ի բազմաց մնայր նախարարաց . որոց ձեռն տուեալ նախարարքն յԱլանաողանն, կամաւ երթային առ Շա-

de Damas, et en fit une église. Il en fut de même du temple de la ville d'Héliopolis, du grand temple du Liban, de ce temple si fameux formé de trois pierres.

Théodose rappela tous les saints pères, exilés aux mines en raison de l'orthodoxie de leur doctrine. Parmi ces docteurs était Nersès-le-Grand, que Théodose comble d'honneurs et retient près de lui, à Byzance, jusqu'à la constatation de la véritable doctrine, au sujet des blasphèmes de l'impie Macédonius. Cet hérésiarque reconnaissait le Saint-Esprit, non comme Dieu, digne d'être adoré et glorifié avec le Père et le Fils; mais comme étranger à la nature de Dieu, créature, serviteur, ministre, comme une inspiration divine, et non une essence personnelle. Assemblés dans la ville impériale, à Byzance, les saints pères, Damas de Rome, Nectaire de Constantinople, Timothée d'Alexandrie, Mélitus d'Antioche, Cyrille de Jérusalem, Grégoire de Nysse, Gélase de Césarée, Grégoire de Nazianze, Amphilocheus d'Iconium, et autres évêques, au nombre de cent cinquante pères, anathématisèrent, excommunièrent Macédonius et tous les ennemis du Saint-Esprit.

XXXIV.

Archag se rend malgré lui et sans retour, près de Chabouh.

CHABOUH, libre de toute guerre, envoie, contre Archag, un de ses alliés, Alanaozan Bahlavig, avec un fort détachement de troupes. Archag prend la fuite, car il était abandonné de la plupart des satrapes; ceux-ci, donnant les mains à Alanaozan, allaient volontairement près de Chabouh, fatigués de leur roi Archag.

պուհ, տաղտկացեալ յիւրեանց արքայէն Մըշակայ. և մեծարեալք 'ի նմանէ, դառնային յաշխարհս մեր, թուտի տարակուսեալ Մըշակայ, յղէ պատգամ աւ իշխան զօրուն Պարսից, եթէ 'յու արիւն իմ և հաբազատութիւն, ընդէր այդպիսեաւ վարեա զիս ջերմութեամբ. թէպէտ և ակամայ զգալուստ քո գիտեմ, ոչ կարացեալ սայթաքել զհրամանս Շապուհի գալ 'ի վերայ քո ազգականիս : Մյլ արդ թուլացո ինձ զօղել ուրեք վայրկեան մի ժամանակի, մինչև որի առեալ՝ անցանել կարացից յերկիրն Յունաց. և դու կալցես զաշխարհս, և բազմաց յինէն հանդիպեսցիս բարութեանց, որպէս 'ի մտերիմ հարազատէ :

Պարձուցանէ Մլանառզանն այսպիսի պատասխանիս, և ասէ. թէ դու ոչ իննայեցեր յազգայինսն մեր կամսարականս, որ առաւել քան զիս էին քո հարազատագոյնք՝ դենի ձեր մասամբ և աշխարհաւ համաբնակաւ, զի արդ յինէն ակն ունիցիս 'ի քեզ իննայել, հեռացեալ դենիւ և բնակութեամբ. և որով օրինակաւ ես 'ի քոյն յուսալով բարիս, որ անյայտ է՝ թէ առից, զգտեալսն յիմմէ թագաւորէն կորուսանիցեմ :

Մյա այնուհետև յոյժ նեղեալ Մըշակ, յոչ կամաց երթայ առ Շապուհ, և 'ի պահեստի լինի 'ի նմանէ. և բռնութեամբ հարկաւորեալ գրէ, զի Փառանձեմ կին նորա եկեցէ 'ի դուռն : Եւ Շապուհ հրամայէ ամենայն մեծամեծացն, զի ընդ Փառանձեմայ եկեցեն :

ԼԵ

Յաղագս շարեացն որ անցին ընդ հայք 'ի Շապուհ, և մահ Մըշակայ :

ԻՐԲԵՒ գիտացին նախարարք հայոց, այնք՝ որ նախ քան զՄըշակ ձեռն տուեալ էին 'ի Շապուհ, թէ

Comblés d'honneurs par Chabouh, ils retournaient en notre pays. Archag, alors dans la plus vive anxiété, envoie un message au chef de l'armée des Perses. « Tu es mon propre sang, mon frère, dit-il, pourquoi donc me poursuivre avec tant de fureur? Je sais bien que tu viens ici malgré toi, ne pouvant enfreindre les ordres de Chabouh, en refusant de marcher contre moi, ton allié; mais laisse-moi donc m'échapper quelque part, un moment, jusqu'à ce que, reprenant haleine, je puisse passer en Grèce. Alors, tu prendras mon pays, mes états; tu recevras de moi grand nombre de bienfaits, comme d'un bon parent ».

Alanaozan renvoie cette réponse à Archag: « Tu n'as pas épargné nos alliés les Gamsarian, qui, plus que moi, t'étaient proches, proches pour la religion, proches comme habitant le même pays. Comment peux-tu espérer que je t'épargnerai, moi qui n'ai avec toi, ni rapport de religion, ni rapport d'habitation? comment moi, dans l'espoir de tes bienfaits, que je serais bien incertain d'obtenir, comment irais-je perdre les faveurs, faveurs acquises, que je tiens de mon roi? »

Archag réduit désormais à la dernière extrémité, se rend, malgré lui, près de Chabouh, qui le retient enfermé. Archag, forcé par la violence, écrit à Parantzem, sa femme, de venir à la Porte. Chabouh ordonne à tous les grands du pays de venir avec Parantzem.

XXXV.

Malheurs arrivés en Arménie de la part de Chabouh. — Mort d'Archag.

LES satrapes d'Arménie, ceux qui, au lieu de défendre Archag, avaient donné la main à Chabouh,

և զնոցա կանայան խնդրէ, որպէս զայնոցիկ՝ որք առ Ղըշակայ՝ միամիտք էին, և զայն ևս տեսին՝ եթէ գնաց Ղլանաողան, և գունդ փոքր է՝ որ վասն այնր է եկեալ, միաբանեալ հալածեցին զնոսա. և իւրեանց առեալ զկանայս և զորդիս՝ փախեան յաշխարհն Յունաց: Եւ և ոչ զշխոյն Փառանձեմ գնաց ՚ի կոչ առնն իւրոյ, այլ հանդերձ գանձիւք անկաւ յամուրն Ղըրտագերից. լուր առնելով առ որդին իւր Պապ, յուսայր ապրել ՚ի ձեռաց Շապհոյ: Բնդ որ զարեալ Շապուհ կապէ զոտս Ղըշակայ երկաթեղէն շղթայիւք, և տայ տանել յերկիրն խուժաստանի յԲնուշն կոչեցեալ բերդ: Եւ բազում զօրս գումարեալ ՚ի ձեռն Սերուժանայ արծրունոյ և Սահանայ մամիկոնոյ ուրացողաց զԲրիտոս, արձակէ յաշխարհս հայոց. որք եկեալ նստան շուրջ զբերդան Ղըրտագերից: Եւ թէպէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի ամրութեանն, բայց բարկութիւնն Ստուծոյ էր ՚ի վերայ Ղըշակայ. մարդիկ ամրոցին ոչ անսացին մնալ համբաւոյն Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն ՚ի կամաց և ոչ ՚ի բռնութենէ: Օ որս գերեալ հանդերձ գանձիւքն և տիկնաւն Փառանձեմաւ, խաղացուցին ՚ի յասորեստան. և անդ ընդ սայլացից հանեալ՝ սատակեցին:

Ի նմին ժամու եհաս հրաման Շապհոյ, զի քան գեալ աւերեցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց, և զհրեայն խաղացուցեն ՚ի գերութիւն, և զայն հրեայն՝ որ նոյն հրէութեան օրինօքն կային ՚ի Սանն Տոսպայ, զոր ածեալ էր Բարզափրանայ ուրտունոյ յաւուրս Տիգրանայ. զորս բնակեցոյց Շապուհ յԲսպահան: Գերեցին և զայն հրեայն՝ որք Ղըրտաշատ և ՚ի Սաղարշապատ, զորս ածեալ էր նոյն Տիգրանայ արքայի, որ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի և Տրդատայ հաւատացեալ էին ՚ի Բրիտոս:

voyant que le tyran s'empare de leurs femmes, comme il s'empare des femmes des satrapes restés fidèles à Archag, voyant aussi que Alanaozan s'en est allé, que la troupe, venue pour cette expédition, est peu nombreuse; ces satrapes, se réunissant, repoussèrent l'étranger, et, prenant leurs femmes et leurs enfans, s'enfuirent en Grèce. La reine Parantzem, au lieu de se rendre à l'appel de son mari, se jeta avec ses trésors dans la forteresse d'Ardaker; et, en donnant avis de sa position à Bab, son fils, Parantzem espérait se sauver des mains de Chabouh. Mais le tyran, furieux, fait conduire Archag, les fers aux pieds, en la terre du Khoustan dans la forteresse Anhouch; puis, ayant rassemblé beaucoup de troupes sous les ordres de Méroujan Ardzrouni et de Vahan Mamigonian, ces apostats de la foi du Christ, les lance sur l'Arménie. Ces troupes, à peine arrivées, investirent le fort d'Ardaker: Elles ne pouvaient rien, il est vrai, contre ses fortifications inaccessibles; mais la colère de Dieu était sur Archag. Les hommes de la garnison, ne voulurent pas tenir, en attendant des nouvelles de Bab, se rendirent volontairement, et non par nécessité; faits prisonniers, avec tous les trésors et la princesse Parantzem, ils furent conduits en Assyrie, et là, empalés, massacrés.

En ce temps, arriva un ordre de Chabouh de raser les fortifications de toutes les villes, d'emmener les Juifs en captivité, les Juifs qui, fidèles aux lois du judaïsme, étaient à Van, canton de Dosb, et qu'avait amenés Barzaphran Rechdouni, du temps de Dicran; Chabouh les établit à Asbahan. Furent aussi réduits en captivité les Juifs fixés à Ardachad et à Vagharchabad, pris par le même roi Dicran, et convertis, sous saint Grégoire et Dertad, à la foi du Christ. Au milieu d'eux était Zouita, prêtre d'Ardachad: Mérou-

ընդ որս և զ Օ ու ի թայ երկց Մ քառաշատու : Յայն ժամ մատուցեալ առ Շ ապուհ Ս երու ժան և Ս ա հան չարախօսէին զ Օ ու ի թայ երկցուէ Մ քառաշատու , և թէ յայն սակս եկն ընդ գերութիւնն , զի խրա տեսցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան : Ս ան որոյ Շ ապուհ հրամայեաց չարչարել զ Օ ու ի թայ , զի թողցէ զհաւատ քրիստոնէութեան . որում ոչ հաւանեալ , կատարեցաւ : Օ այս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ Մ ըշակայ , սաւուղարար արար ընդ անձին իւրում . որ թագաւորեաց ամս երեսուն :

12

Ընթ ընդ մեղ շարեացն՝ որ ՚ի Մ երու ժանայ , և թագաւորել Հայոց Պապայ :

ՅԵՏ մահուանն Մ ըշակայ գումարեաց Շ ապուհ զօր բազում ՚ի ձեռն Ս երու ժանայ , և արձակեաց ՚ի Հայս , ՚ի նա հաւատալով զաշխարհս : Եւ տուեալ նմա կին զքոյր իւր զ Ս ըմզդուխտ , և հրովարտակս բազում շինից և դաստակերտաց ՚ի Պ արսից աշխարհին , և խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն , միայն թէ զնախարարսն նուաձելով ՚ի դէն մազդեղանց զաշխարհս դարձուցէ : Ս որոյ յանձն առեալ և եկեալ , և զբազումսն ՚ի նախարարաց կանանց կալեալ ՚ի բերդս բերդս տայր պահել , զգարձ արանցն յուսալով : Եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել : Օ եպիսկոպոսս և զքահանայս հարկաց պատճառաց կապեալ յերկիրն Պ արսից տայր տանել : Եւ զորս միանգամ գիրտ գտանէր՝ այրէր , և հրաման տայր մի ուսանել զգարութիւն յունարէն , այլ պարսիկ . և մի որ իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել . այսպիսի ինչ պատճառաւ , զի ամենեկն մի

jan et Vahan calomniaient auprès de Chabouh Zouita, prêtre d'Ardachad, disant que Zouita n'est venu avec les captifs que pour les exhorter à garder fermement les lois du christianisme. En conséquence, Chabouh ordonna de soumettre Zouita à toute la rigueur des supplices, pour le forcer à abandonner la foi du christianisme; sur son refus, Zouita fut martyrisé. Archag en apprenant tous ces malheurs, toutes ces calamités, fit comme Saül. Archag avait régné trente ans.

XXXVI.

Événemens arrivés en notre pays par le fait de Mérioujan. —
Règne de Bab en Arménie.

APRÈS la mort d'Archag, Chabouh rassembla quantité de troupes sous les ordres de Mérioujan, les envoya en Arménie, confiant à Mérioujan l'administration du pays. Archag, lui donnant en mariage sa sœur Ormeztoukhd et les titres de nombreux villages et domaines en Perse, lui promit de plus le trône d'Arménie, à la seule condition que, soumettant les satrapes, il amènera notre pays au culte des adorateurs d'Ormizt. Mérioujan accepte la proposition: arrivé en Arménie, Mérioujan prit la plupart des femmes des satrapes, les fit garder dans différentes forteresses, espérant le retour de leurs maris. Mérioujan s'efforçait de détruire tout le système du christianisme. Chargeant de chaînes les évêques et les prêtres, sous prétexte de tributs, il les faisait conduire en Perse. Il brûlait tous les écrits qu'il trouvait; ordonnait de ne pas apprendre les lettres grecques, mais seulement la

լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ . այլ ճշմարիտ՝ խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն : Օ ի յայնժամ զիր դպրութեան Հայոց չև ևս էր լեալ, և յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք :

Ըրդ իբրև լուաւ մեծն՝ Սերսէս զւարիսն ամենայն, որ հասին ՚ի վերայ Հայոց, և զմահն Մըշակայ, ազաւեաց զինքնականն (Սէտոդոս, խնդրելով ՚ի նմանէ օգնականութիւն : Եւ թագաւորեցուցանէ զՊապ որդի Մըշակայ . և ընդ նմա դումարեաց զօր բազում ՚ի ձեռն քաջ ստրատելատին Տէրէնտիանոսի : Եւ մեծին Սերսիսի առեալ զամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ և որք ոչ, և զսպրեալ կամսարականն Սպանդարատ, սոցա միաբանութեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս Հայոց : Եւ եկեալ գտանեն զամբարիշտն Սերուժան պետացեալ կալեալ զերկիրս Հայոց . և հալածական արարեալ՝ յինքեանս թափեն զաշխարհս : Իայց Սերուժան հրամայէ պայակացն՝ զերգից պարսպացն կախել զկանայս նախարարացն, մինչև մեռցին . և թողուլ նոյնպէս ՚ի կախաղանին զգիակունան, զի լուծեալ անկցին գէշ՝ կերակուր լինել թռչնոց :

Ա:

Յողագոս մեծի պատերազմին՝ որ եղև ՚ի Չիրաւ, և սատակման ամբարշտին Սերուժանայ :

Ըրդ արարեալ Սերուժանայ յերկիրն Խորասանայ առ Շապուհ զամենայն օգնականութիւն (Սէտոգոսի՝ զոր արար առ Պապ, ելանէ հրամանն ՚ի Շապ

langue des Perses. « Que personne, dit-il, n'ose parler ni traduire le grec »: et cela, sous le prétexte d'empêcher tout rapport de connaissance, d'amitié de la part des Arméniens avec les Grecs, mais, en réalité, pour prévenir l'enseignement du christianisme; car alors les caractères arméniens n'existaient pas encore, et les offices de l'Église se faisaient en grec.

Nersès-le-Grand, informé de tous les maux qui accablaient l'Arménie, informé de la mort d'Archag, implora l'empereur Théodose, lui demandant appui et protection. Théodose met sur le trône d'Arménie Bab, fils d'Archag; lui donne pour le soutenir, une puissante armée sous les ordres du brave général TERENCE. Nersès-le-Grand, prenant alors avec lui tous les satrapes, et ceux qui étaient partisans de Bab, et ceux qui ne l'étaient pas, ainsi que le Gamsarian échappé au massacre, Sbantarad, avec leur concours, conduit Bab en Arménie. On trouve l'impie Méroujan maître absolu du pays: on l'en chasse; on s'empare de sa conquête. Méroujan ordonne aux commandans des forteresses de pendre aux murailles de ces forteresses les femmes des satrapes jusqu'à ce que la mort s'ensuive, de laisser même leurs cadavres suspendus au gibet, afin que, tombant en dissolution, ils servent de pâture aux oiseaux.

XXXVII.

Fameux combat livré à Tzirav. — Extermination de l'impie Méroujan.

MÉROUJAN fait connaître à Chabouh, alors dans le Khoraçan, tout le secours que Théodose a prêté à Bab, et Chabouh ordonne aussitôt à toutes les forces des

Հոյ՝ ամենայն զօրաց Պարսից երթալ ընդ Սերու-
ժանայ 'ի Հայս 'ի պատերազմ: Ղոյնպէս ազգեն
ինքնակալին (Թէոդոսի Պապ և Տէրէնդ զՇապ-
Հոյ, Թէ ամենայն զօրացն հրամայեաց ելանել 'ի վե-
րայ մեր, բայց 'ի դրանկացն: Լ'պա Լ'գոստոսն (Թէո-
դոս հրամայեաց Լ'քդէի կոմսին մեծի երթալ յօգ-
նականութիւն Պասպայ, առնուլ զամենայն զօրս
Յունաց, ոչ զոր Թողուլ՝ զոր ոչ առցէ. այլ և զհե-
տեակս պահապանս քաղաքացն, որք զմեռաբեայնս
ունէին զվիշապս:

Եւ խմբեցաւ պատերազմն 'ի դաշտին՝ որ կոչի
Չիրաւ, և մատեան ճակատ առ ճակատ: Եւ ման-
կունքն քաջ նախարարացն Հայոց ինքնակամ նահա-
տակեալք, մտին 'ի մէջ ճակատուցն առաջնորդու-
թեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ ասպետի,
որդւոյ Բագարատայ, որ յազգէն բազրատունեաց:
Եւ ին և 'ի զօրացն Պարսից համատիր նոցա, և խա-
ղացին 'ի մէջ ճակատուցն. և ցիր ընդ ցիր լինէր:
Եւ 'ի դառնալ մանկանցն Պարսից, ընդ հուպ դար-
ձեալ մերոցն զհետ նոցա, օրինակ իմն որպէս փոթո-
րիկ յանտառէ տերեւաթափ, այնպէս երագ յերիվա-
րացն առեալ նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկենուին,
ոչ կարելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել: Իսկ
յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին, նոքա 'ի վահանաւ
փակն Յունաց իբր յամուր քաղաք մտանէին՝ առ ոչ
ինչ փնասելոյ: Բանզի այնպէս արար Ղորդոնոս
իշխան հետեակ զօրուն, իբր պարսպաւ պատեաց
վահանօք զճակատն Պասպայ:

Բանզի զօրքն Յունաց վառեալ էին 'ի զէնս ոս-
կոյ և արծաթոյ, և երիվարք նոցա նոյնպէս զարդու:
Եւ էր տեսանել իբրև զպարիսպ ինչ, յորոց յուրվք 'ի
ջղեայ և 'ի կաշեայ պահպանակաց զգեստուն զկարծ-
րութեան վիմաց բերէին երևոյթս. և 'ի վերայ նո-

Perses d'aller avec Méroujan faire la guerre en Arménie. Bab et Térance, de leur côté, préviennent l'empereur Théodose que Chabouh a donné ordre à toutes ses troupes, excepté aux courtisans, de marcher sur nous. Aussitôt, l'empereur Théodose commanda à Addée, grand comte, d'aller au secours de Bab, de prendre avec lui toutes les forces de la Grèce, sans laisser un soldat; de prendre même les gardes à pied des villes, qui portaient des dragons de soie.

Le combat s'engagea dans la plaine appelée Tzirav; les parties s'approchèrent l'une de l'autre. La jeunesse des braves satrapes d'Arménie, poussée par sa propre ardeur, se précipita dans la mêlée, sous la conduite de son général Sempad, chevalier, fils de Pacarad, de la race des Pacradouni. La jeunesse des Perses s'avança aussi, et se jeta au milieu des lignes ennemies; tout était éparé: au moindre mouvement de la jeunesse des Perses, aussitôt notre jeunesse se met à sa poursuite. Comme l'ouragan emporte les feuilles des arbres dans la forêt, ainsi les Arméniens sur leurs rapides coursiers, avec leurs lances, jonchaient la terre de froids cadavres, sans que l'ennemi pût rentrer dans son camp. Mais, lorsque les Perses voulaient nous entourer, les nôtres se jetaient au milieu des boucliers impénétrables des Grecs, comme dans une ville fortifiée, pour n'éprouver aucun dommage. C'est ainsi que le prince Gorgonius, avec son infanterie, ceignit d'un mur de boucliers le front de Bab.

Les troupes grecques étaient fournies d'armes d'or et d'argent; les chevaux avaient aussi de riches ornemens. On eut dit un mur impénétrable. La plupart des guerriers portaient une armure complète, faite de nerfs et de cuir, et présentant toute la dureté de la

ցա անխալամ գէւք նշանք արձակեալք իբր զսաղարթ ինչ հովանաւոր ծառոց : Բայց զվիշապացն մանուածքս ահագին բերանաբացութեամբ ուռուցեալ 'ի փմանէ օգոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ'նմանեցուցանել, այլ միայն իբրև զէառն ինչ աղամանդեայ խոնարհիլ 'ի ծով՝ զբովանդակ ճակասն : } ունաց 'ի պարսկական զօրսն : Բանդի և զնոսա էր տեսանել իբրև զհզօր ինչ գետ առ 'ի կողմն 'ի լայն ծաւալեալ . արդարև զջրոյ գոյն զբահագգեատացն բերէր տեսութիւն :

Ըրդ իբրև ետես մեծն՝ Վերսէս զայն ամենայն, ելնա 'ի կատար լերինն՝ Վպատայ . և ամբարձ զձեռս իւր յերկինս, անխոնարհելի պահելով 'ի խնդրուածս հանգոյն նախամարգարէին՝ Սովսիսի, մինչև պարտեցաւ երկրորդն՝ Բմաղէկ :

Իսկ 'ի ծագելարեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, 'ի պղնձապատ վահանացն նշոյլք զէրամբն փայլատակէին իբրև յամպոյ մեծէ, և 'ի նոցանէ 'ի դուրս ոստէին 'ի մերոց նախարարացն քաջ զբահաւորք՝ որպէս փայլատականց ճառագայթք . յորոց միայն 'ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական դունդն, սա կաւ ինչ և մերն՝ վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգականն ծագման : Իսկ 'ի բախելն զմիմեանս՝ եղև 'ի վերայ հովանի ամպոյ, և հողմ սաստիկ 'ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին փչեալ : Եւ 'ի խառնակել մարտին՝ պատահէ կամարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Շէրգիր Վեկաց արքայ, զգլուխ միջի գնդին պնդութեամբ զտեղի ճակատուն կալեալ : Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ զխումբն, որպէս շանթահար յերկիր կործանէր զքաջն, և զխումբն պտուտեալ 'ի փախուստ դարձուցանէր : Եւ այսպէս 'ի վերին

Pierre; sur leur tête flottait une épaisse crinière semblable à la chevelure touffue des arbres; quant aux enlacements des dragons, avec leur gueule effroyable et béante, leur corps gonflé par le souffle du vent, je ne puis comparer cet étonnant spectacle à nul autre spectacle; je dirai seulement: comme une montagne de diamant s'abaisse vers la mer, ainsi toute l'armée des Grecs se précipite sur l'armée des Perses; ceux-ci étaient comme un fleuve impétueux, s'étendant et s'élargissant d'un côté; vraiment à une masse d'eau pour la couleur ressemblait celle de ces hommes couverts de cuirasses.

A ce spectacle, Nersès-le-Grand monta au sommet de la montagne Nabad. Il éleva les mains vers le ciel, les tenant élevées et suppliantes, comme fit autrefois le premier des prophètes, Moïse, jusqu'à ce que ce second Amalec fût défait.

Le soleil s'étant levé en face de nos troupes, des éclairs s'échappant de cette haie de boucliers d'airain, étincelaient sur les montagnes, comme s'ils fussent sortis d'une grande nuée; et du milieu de ces guerriers, s'élançèrent les plus braves de nos satrapes, armés de boucliers brillants comme les rayons des éclairs. A cette vue seule, l'armée des Perses est saisie d'effroi, et la nôtre, aussi quelque peu; car il était impossible de regarder en face le lever du soleil. Mais, tandis que les deux parties étaient aux prises, survint une nuée protectrice, un vent violent de notre côté, soufflant contre le visage des Perses. Dans la mêlée du combat, le Gamsarian Sbantarad rencontre un fort détachement où était le brave Cherkir, roi des Legs, qui a pris fermement la tête de la colonne du milieu pour son front de bataille. Sbantarad fondant sur lui, enfonçant son corps de troupes, éten-

օգնականութենէն զօրացեալ հասարակ զօրքն Յու-
նաց և հայոց, գիւհամբք թշնամեաց լցին ըզ-
դաշտն ամենայն, և զմնացորդսն ամենայն ՚ի փա-
խուստ շքեալ հալածեցին: Ընդ որս և զՍուսայր
Լիւանից արքայ, խոցոտեալ ՚ի Սուշեղայ որդւոյ
Սասակայ մամիկոնենի, հանին ՚ի պատերազմէն:

Լայց ամբարշտին Սերուժանայ վերաւորեալ ձին,
ոչ կարաց երագել ընդ փախստեայսն. որում աճա-
պարեալ հասանէ սպարապետն հայոց Սմբատ, և
զորս ընդ նմայն էին՝ կոտորէ. ձերբակալ առնէ ըզ-
վատչուէրն յեզեր շամբին Արգայովտի: Եւ զմտաւ
ածեալ, թէ գուցէ թափիցէ զնա մեծն՝ Աերսէս, այ-
նորիկ աղագաւ ոչ ածէ ՚ի բանակն. այլ զտեղօքն
գտանէ պատրաստական առ ՚ի կորուստ ամբարշտին
զոմանս խորանաւորս հուր լուցեալ, և շամփուր եր-
կաթի ՚ի միս խորովեալ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց
բոլորեալ որպէս պսակ, և յոյժ արտաշէկ արարեալ,
ասէ. Սակեմ զքեզ, Սերուժան, քանզի ՚ի խնդիր
էիր թագաւորել հայոց. և ինձ ասպետիս պարտ է
զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ
հայրենեաց: Եւ մինչդեռ տաք էր իբրև զհուր, եզ-
ի գլուխ Սերուժանայ, և այնպէս սատակեցաւ
չարն: Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ
ձեռամբ Սպայ նուաճեալ:

dit par terre le brave Cherkir, qui sembla frappé de la foudre, mit en fuite toute la troupe, qui fit volte-face. C'est ainsi que, fortifiée par le secours du ciel, l'armée des Grecs et des Arméniens couvrit toute la plaine de cadavres, poursuivit le reste des ennemis, qui s'était échappé. De ce nombre était Ournaïr, roi des Aghouank, frappé par Mouchegh, fils de Vassag Mamigionian : Ournaïr fut chassé hors du combat.

Cependant l'impie Méroujan, dont le cheval était blessé, ne put se hâter avec les fuyards. Sempad, général des Arméniens, arrive en toute diligence, atteint Méroujan et taille en pièces tout son monde; il fait prisonnier ce chef pervers, au bord d'une plaine de roseaux de Gocaïovid. Mais, réfléchissant que peut-être Nersès-le-Grand mettra Méroujan en liberté, Sempad ne le conduit point au camp. Il trouve en ces lieux ce qu'il faut pour le supplice de l'impie, des gens dans une tente qui ont allumé du feu, une broche de fer à rôtir la viande; ayant fait chauffer cette broche, Sempad la courba en deux tours en forme de couronne et la voyant toute rouge, il dit : « Je te couronne Méroujan, car tu cherchais à régner sur l'Arménie; c'est à moi, chevalier, à te couronner d'après mon droit héréditaire ». Et pendant que la broche de fer était encore brûlante comme le feu, Sempad la mit sur la tête de Méroujan. Ainsi périt exterminé le méchant. Depuis, le pays fut en paix soumis à la domination de Bab.

ԼԸ

Եթէ որպէս Պատայ դեղ մահու արբուցեալ սրբոյն 'Ներսիսի' ելոյծ 'ի կենցաղոյս :

ՅԵՏ սպառելոյ պատերազմացն և խաղաղանալոյ երկրիս, մեծն 'Ներսէս դնէր վկայութիւն 'ի մէջ արքային և նախարարացն՝ գնալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան, զի վկայեսցեն ըստ հաւատոց քրիստոնէութեան և գործքն . և զի արքայի մի հօր իւրում նմանել, անիրաւել և զրկել . այլ վարեսցի ուղղութեամբ, հայրաբար խնամով առ նախարարսն . և նորա մի ևս յաւելցին վտարանջել նշկահելով զնա, այլ ծառայել միամտութեամբ : Յայնժամ արքայն Պատ գարձոյց 'ի կամսարականն Սպանդարատ զամենայն ինչ՝ զոր յափշտակեալ էր հօր իւրոյ Մըշակայ, զգաւառն Շիրակայ և զաշարունեաց, ոչ իբրև զանիրաւ զագահութիւն հօր իւրոյ Մըշակայ, այլ որպէս պարգևս ընդ վաստակոց քաջին Սպանդարատայ, որ սպան զՎեկաց արքայ : ՄԵՆ և զայլոց նախարարացն գարձոյց զգրկանս, և յոյժ անընչասիրաբար ցուցանէր զիւր ակորժակսն, և առատաբար կայր :

Մայց զի ամօթալի ակտիւ զազրագործ էր, և յանդիմանեալ կշտամբէր 'ի մեծէն 'Ներսիսէ, ընդակամբ հայէր 'ի նա, խորհելով չարիս . և ոչ իշխէր յինքնակալէն ձեռագոսէ յայտնի ինչ առնել նմա չարիս, դեղ մահու գաղտնի արբուցեալ սրբոյն 'Ներսիսի' ելոյծ 'ի կենցաղոյս . որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն և չորս : Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելին 'Ներսէս 'ի գաւառին Վեկեաց, 'ի գեօզն՝ որ կոչի խախ, բարձեալ զմարմին նորա արքային Պատայ՝ թաղեաց 'ի լճին աւանին, զանխլաբար ունելով զեղեալսն :

XXXVIII.

Bab, en faisant prendre un breuvage de mort à saint Nersès,
termina ainsi sa vie.

APRÈS la cessation des hostilités et la pacification du pays, Nersès-le-Grand fit jurer au roi et aux satrapes l'engagement de marcher dans toutes les voies de la justice, afin que leurs œuvres témoignassent de leur foi. Le roi promet de ne pas ressembler à son père, de ne commettre ni injustice ni spoliation, mais bien de se conduire avec droiture, avec tous les soins d'un père envers ses satrapes; les satrapes jurèrent de ne plus se révolter contre Bab, mais de le servir avec fidélité et sincérité. Alors le roi Bab rendit au Gamsarian Sbantarad, tout ce que lui avait enlevé son père Archag, le canton de Chirag et d'Archarouni, non comme des biens ravis par l'injuste avarice d'Archag, son père, mais comme des présens pour les services du brave Sbantarad, qui a tué le roi des Legs. Bab rendit aussi aux autres satrapes ce dont ils ont été dépouillés. Bab se montrait non avide de richesses, mais libéral, généreux.

Mais Bab, livré à une passion honteuse, était vivement repris par Nersès-le-Grand. Bab regardait le saint évêque d'un œil méchant, méditant contre lui quelque perfide projet. Comme il ne pouvait, à cause de l'empereur Théodose, faire du mal à Nersès au grand jour, il lui fit prendre en secret un breuvage de mort, et termina ainsi sa vie. Nersès tint trente-quatre ans le siège épiscopal. Ainsi passa de ce monde en l'autre le bienheureux Nersès, mort dans le canton d'Éguéghiatz, au village appelé Khakh. Le roi Bab, ayant fait enlever son corps, l'enterra au bourg Til, tenant secret tout ce qui s'est passé.

ԼԹ.

Յազազս ամթուակալութեանն Սահակայ, և սպանմանն Պապայ 'ի
Թէոզոսէ :

ԸՊԱ տեսեալ թագաւորին Պապայ սգացեալ զա-
մենայն Հայս 'ի վերայ երանելոյն՝ Ներսիսի, հարկա-
ւորեալ յուզեաց և եզիտ զոմն յազգէ և 'ի ժառան-
գութենէ : Ըղբիանոսի, որում անունն Շահակ կո-
չիւր, ոչ հեռի 'ի գովութենէ. զոր կացոյց փոխանակ
Ներսիսի առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Աեսարու-
որ կալաւ զամթուոն ամս չորս :

Իայց Պապայ լուեալ՝ եթէ մեծն Թէոզոս ել 'ի
Իիւզանդիոյ 'ի Հռովմ կոյս, և մտեալ 'ի Թեսա-
ղոնիկ հանդերձ սպայիւն, և յազազս իջավանին ե-
ղև խռովութիւն ընդ նա և ընդ քաղաքացիսն, և
մարտ խռովութեան, և յաղթեալ ինքնակալին՝ սա-
տակեաց 'ի քաղաքացեացն արս հնդետասան հազար :
Օայս լսելով Պապայ, վարկուցեալ յերկարեւայս-
պիսւոյ խռովութեան, արհամարհեալ նշահեաց .
և զրգռեալ զնա կորստեանն իւրոյ, հալածեաց ըզ-
Տէրէնտիանոս հանդերձ զօրուն, և սկսաւ պատրաւ
տել 'ի պատերազմ : Ալ հասեալ հրաման 'ի մեծէն
Թէոզոսէ, ընդ կրունկն դարձաւ քաջն Տէրէնտի-
անոս : Ալ ըստ իւրում պատահման բախտին յան-
կարծակի անկեալ 'ի բանակն, զոմանս կտորեալ
սրով, և զոմանս փախստեայս արարեալ . ուր սաստ-
կապէս նահատակեալ քաջութեամբ ընդդիմամարտ
լինէր Վնէլ նահապետ անձեացեաց և սպարապետ
Պապայ արեւելեան զօրուն . զոր յաղթողին Տէրէն-
տիանոսի իւրովի արարեալ սուսերաւ կիսակտուր ըզ-
զլուխ նորա, ըմբռնեաց զթագաւորն Պապ : Ալ Պա-
պայ յաղերս աղաչանաց անկեալ, զի մի մեռցի, այլ

XXXIX.

Installation d'Isaac. — Meurtre de Bab par l'ordre de Théodose.

LE roi Bab, voyant toute l'Arménie en deuil du bienheureux Nersès, pressé par la nécessité, chercha et trouva un membre de la race et de la famille d'Albianus, appelé Chahag, homme assez honorable. Bab l'établit au lieu et place de Nersès sans l'intervention de l'archevêque de Césarée. Chahag occupa le siège quatre ans.

Bab, ayant appris que Théodose-le-Grand était parti de Byzance pour Rome, qu'à son entrée à Thessalonique, avec son armée, au sujet des logemens, il s'était élevé un différend entre lui et les habitans de la ville, puis une collision; que, victorieux, l'empereur avait exterminé quinze mille des citoyens, Bab, à cette nouvelle, croyant que la collision se prolongerait, secoua avec mépris le joug de l'obéissance; se précipitant lui-même à sa perte, il chassa Térénce avec ses troupes, et commença à se préparer aux combats. Cependant le brave Térénce, sur un ordre reçu de Théodose-le-Grand, fit une marche rétrograde, et par l'effet de sa bonne fortune, tomba à l'improviste sur le camp des ennemis, tailla les uns en pièces, mit les autres en fuite. Là, luttant avec courage, intrépidité, résistait vigoureusement Knel, chef de la race des Antzévatzi, général de Bab à l'armée orientale. Térénce, victorieux, d'un violent coup de cimeterre fendit la tête à Knel en deux; puis s'empara du roi Bab. Bab a recours aux prières, aux supplications, pour ne pas mourir et pour être présenté à l'empe-

յանդիման լինել արքայի . և քաջին Տերէնտիանոսի գթացեալ շնորհեաց նմա զմաղթանան : Այլ երկաթեղէն կապանօք երթեալ առաջի մեծին լուկոզոսի , ըստ իւրում անզգամութեանն սակրով վճարի , թագաւորեալ ամս եւթն :

Խ

Յաղագս թագաւորելոյն Վարդգասոյ , և կապանաց նորին :

ԲԱՅՅ Աւգոստոս բարեացապարտն լուկոզոս , որ և մեծ , ՚ի քսաներորդ ամին իւրում թագաւորեցոյց Հայոց փոխանակ Պապայ զլ արազդատ ոմն ՚ի նմին տոհմէ արշակունեաց : Այս լ արազդատ եր տիովք մանուկ , սրտեայ , անձնեայ , ուժեղ , լի ամենայն գործովք արութեան , և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ : Ար ՚ի ժամանակի փախտեանէն Շապհոյ զնացեալ ՚ի դուռն կայսեր նահատակեցաւ , նախ ՚ի Պիսաս զբռնամարտիկսն յաղթելով , դարձեալ յԱբրեգ քաղաքի ելլադացւոց յօր հասարակի կոտորեաց առեւծս , յորում փառս Աղոմսիայ խաղուն հանդիսի յըմբշամարտկացն երևի և յարգի : Այլ որ առ ազգին՝ անկուարտացն նորա արութիւնք քաջութեան , համարձակիմասել հաւասար սրբոյն Տրդատայ . քան զի հինգ նահատակս ՚ի թշնամեացն ընդդէմ իւր յարձակեալ ՚ի վերայ իրերաց սպան սուսերաւ . և ՚ի բերդ ինչ դիմեալ , ՚ի վերայ պատուարին եւթնևտանս այր նետիւք հարեալ վիրաւոր ՚ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի , իբր ՚ի սաստիկ իմն մըրկէ վազահասուկ թղենեաց :

Ար եկեալ թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր ՚ի իսուն և հինգ ամին Շապհոյ , առաջին մարտին

reur. Le brave Tércence, ému de pitié, lui accorda sa demande. Chargé de chaînes de fer, Bab, conduit devant Théodose-le-Grand, est abattu d'un coup de hâche en punition de sa perfide conduite. Bab avait régné sept ans.

XL.

Règne de Varaztad. — Sa captivité.

LE généreux empereur Auguste Théodose-le-Grand, la vingtième année de son règne, plaça sur le trône d'Arménie, en remplacement de Bab, Varaztad, issu de la même maison, de la maison des Archagouni. Ce Varaztad était un jeune homme plein de cœur, de force, de vigueur, de courage en toute rencontre, très-habile au tir de l'arc. Lors de la fuite de Chabouh, étant allé à la porte de l'empereur, Varaztad se signala d'abord, en triomphant à Pise de vigoureux pugiles ; puis à Héliopolis, ville de l'Hellade, au milieu du jour, il terrassa des lions, et sa gloire fut célébrée, proclamée aux jeux olympiques par les athlètes eux-mêmes. D'après tous ses exploits contre la race des Langobardes, j'ose le dire l'égal de saint Dertad : car cinq guerriers des plus braves parmi les ennemis ayant fondu sur lui, Varaztad, s'élançant sur tous les cinq, les abattit avec son épée. Arrivé à une place forte, il perça de ses flèches dix-sept hommes sur les remparts, et ces dix-sept hommes, tous blessés, tombèrent les uns après les autres du haut des murailles, comme des figes trop précoces tombent abattues par un violent ouragan.

Varaztad, parvenu au trône de notre pays, la cinquante-cinquième année de Chabouh, pour premier

պատահեաց աւազակաց ոմանց ասորոց 'ի դժուարս
Վարանաղւոյ, և փախտեայս արարեալ՝ հետա-
մուտ լինէր: Իսկ նոցա անցեալ ընդ նեղուցս Լփրա-
տայ կամրջին, ընկեցին զփայտն զկնի իւրեանց. այլ
նորա հասեալ, վազեաց զԼփրատաւ առաւել քան
զզակոնացին Վիոնեայ վազսն քսան և երկուց կանգ-
նոց չափ: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Մքիլէս
ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով: Յորմէ զար-
հուրեալ աւազակացն, զէնընկէց լինելով 'ի ձեռն
եկին:

Յաղագս որոյ արբեալ 'ի մանկութեանն արու-
թիւնս, առ այսօքիւք և 'ի թագաւորութեանն, ոչ
հնազանդէր խրատու վերակացութեան զօրացն
Յունաց: Ասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շա-
պուհ, զի տացէ 'ի դստերաց իւրոց նմա կնութեան,
և սա դարձուցէ առ նա զաշխարհս հայոց: Օ որ
զգացեալ զօրավարացն Յունաց, ազգ առնեն կայսեր:
Իսկ կայսրն ժէոգոս հրամայեաց զնա ունել, եթէ
ոչ իւրովք կամօք երթիցէ 'ի կոչ ինքնակալին: Ասն
որոյ հարկեալ երթայ կամօք իւրովք, յուսացեալ 'ի
սուտ հանել զՂզոստոսն: Իսկ կայսրն և ոչ տեսու-
թեան արժանի արար, այլ երկաթի կապանօք ետ
տանել 'ի ժուղիս կղզի Սվկիանու. որ թագաւո-
րեաց ամս չորս:

Իայց յերկրորդ ամի Սարազդատայ եկաց եպիս-
կոպոսապետ հայոց Օււէն, 'ի նոյն ազգականու-
թենէ Ղըբիանու, ամս չորս:

combat, rencontra quelques brigands syriens dans les défilés de Taranaghi; Varaztad les mit en fuite, et les poursuivit. Cependant les bandits, ayant passé le pont de l'Euphrate, détruisirent ce pont après eux; mais Varaztad, arrivé sur la rive, sauta l'Euphrate, surpassant ainsi le saut de Chion le Laconien, saut de vingt-deux coudées; on croyait voir un nouvel Achille franchissant le fleuve Scamandre. Effrayés, les brigands jetant leurs armes, se rendirent à Varaztad.

C'est pourquoi Varaztad, dès l'enfance, imbu des principes du courage, les conservant aussi sur le trône, n'obéit point aux ordres de l'autorité supérieure de l'armée des Grecs; Varaztad députa des envoyés vers Chabouh pour lui demander une de ses filles en mariage, et s'engager à faire rentrer l'Arménie sous son autorité. Les généraux des Grecs, avertis de ces menées, en donnent avis à César. Alors, l'empereur Théodose ordonna de se saisir de Varaztad, s'il ne se rendait pas de sa propre volonté à l'appel de l'empereur. En conséquence, Varaztad, cédant à la nécessité, va de lui-même auprès de Théodose, espérant encore le séduire par de trompeuses paroles. Mais l'empereur ne daigna pas même le voir; le fit charger de chaînes de fer, et conduire à Thulé, île de l'Océan; Varaztad régna quatre ans.

La deuxième année du règne de Varaztad, arriva à la dignité de chef des évêques d'Arménie Zavène, aussi de la famille d'Albianus; Zavène siégea quatre ans.

ԽԱ

Թագաւորութիւն Արշակայ և Վաղարշակայ :

ՄԱ փոխանակ Սարազղատայ Թագաւորեցոյց Հայոց Թէոփոս մեծ զերկուս որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՍաղարշակ, այսպիսի ինչ խորհեցեալ՝ որպէս թէ ոչ միաբանեսցին երկոքին յայստամբութիւն : Եւ անդէն պահելով զմայր մանկանցն, արձակէ զնուս հանդերձ վերակացուօք յինքենէ, արամբք հաւատարմօք և զօրու : Որ եկին կալան զաշխարհս, և տիրեցին սմա արիաբար մարտիւք ընդ Պարսս : Եւ առին իւրեանց կանայս, Մըշակ՝ զգուստր Բաբկան Սիւնեաց նահապետի, և Սաղարշակ՝ զգուստր Սահայ ասպետի, որ ՚ի նմին ամի վախճանեցաւ :

Բայց յերկրորդ ամին Մըշակայ եկաց յեպիսկոպոսապետութիւն Հայոց Մսպուրակէս ամս հինգ, ազգական Շահակայ և Օաւենայ :

Իսկ մեծն Թէոփոս ելեալ ՚ի պատերազմ, ՚ի Սիւրբուլանոն հիւանդացեալ մեռաւ, թողեալ զԹագաւորութիւնն որդւոց իւրոց, Մրկագեայ զՆիւզանդեայն, և Սնորեայ զՆոսմայն . որք ոչ գովելիք և արժանաւորք ժառանգութեան հայրենականացն գտան առաքինութեանց :

ԽԲ

Յագագս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկու ՚ի ձեռն երկուց Թագաւորացն արշակունեաց, ՚ի ծառայութիւն երկուց ազգայ՝ Պարսից և Յունաց :

ԻՄԱՅԵԱԼ Շապհոյ՝ թէ թերուղիղ է Մրկագ, խօսի ընդ նմա ՚ի խաղաղութիւն . քանզի էր պար-

XLI.

Règne d'Archag et de Vagharchag.

THÉODOSE-LE-GRAND fit roi d'Arménie, à la place de Varatzad, les deux fils de Bab, Archag et Vagharchag, pensant qu'ils ne se réuniront pas l'un et l'autre dans une commune révolte. Gardant près de lui la mère des jeunes princes, Théodose les envoie en Arménie avec des gouverneurs de son choix, hommes fidèles, et avec des troupes. A leur arrivée, Archag et Vagharchag s'emparèrent du pays, commandèrent en vainqueurs à force de combats acharnés avec les Perses; puis ils prirent pour femmes : Archag, la fille de Pappig, chef de race des Siouni, et Vagharchag, la fille d'Isaac, chevalier. Vagharchag meurt la même année.

La deuxième année d'Archag, fut élevé à la dignité de chef des évêques d'Arménie, dignité qu'il garda cinq ans, Asbouraguès, parent de Chahag et de Zavène. Cependant, Théodose-le-Grand, qui vole à de nouveaux combats, tombé malade à Médiolanum, meurt, laissant le trône à ses fils : à Arcadius le trône de Byzance, à Honorius le trône de Rome. Ces deux princes sont loin de se montrer dignes de louanges, dignes héritiers des vertus paternelles.

XLII.

Division de l'Arménie en deux parties, entre les mains des deux rois Archagouni, sous la dépendance des deux nations, les Perses et les Grecs.

CHABOUH, voyant Arcadius sans équité, traita avec lui de la paix; car Chabouh avait été vaincu, défait

տեալ հարեալ 'ի հօրէ նորա մեծէն (Սէողոսէ, Յանձն առնու և Մքիադ առնել զհաշտութիւն, առաւել յիւրոց զօրագլխաց. զի թէպէտ և յՄստու ծոյ էր պարգևեալ զյաղթութիւն յամն կենաց երա նելոյն (Սէողոսի, սակայն զօրագլուխքն վաստակեալ՝ ձանձրացեալ լինէին յաշխատութենէ հանապազօրդ պատերազմացն : Ս անն որոյ հաւանեալ՝ կամաւ յանձն առին բաժանել զՄիջագետս և զհայոց աշխարհս կրկին սահմանադրութեամբ : Ս անն որոյ թողեալ Մքչակայ զըռուն թագաւորութիւն հարց իւրոց զՄյրարատ, և զամենայն մասն բաժնին Պարսից, զնաց տիրել արեւմտեայ կողմանց աշխարհիս մերոյ, որ 'ի մասն 'ի բաժնին Յունաց. ոչ միայն մօրն աղագաւ, որ էր 'ի կայսերական քաղաքէն, այլ լաւ համարեալ նուազ կողմանն տիրել և ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, և ոչ յոլովից իշխել և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց : Վնացին զհետ նորա հանդերձ կանամբք և որդւովք և նախարարութիւնք՝ որ 'ի բաժնի Շապհոյ, թողլով զիւրաքանչիւր արարս և զգեւղս և զդաստակերտս :

Ընդ որ զհարեալ Շապհոյ, զրէ առ Մքչակ, թէ ընդէր զբզուեցեր զպատերազմ 'ի մէջ իմ և կայսեր, տանելով զնախարարութիւնս իմոյ բաժնիս : Այլ սա ստասխանի լսէ Մքչակայ, թէ վասն զի ոչ համբերէին ընդ պարսիկ առաջնորդաւ վարիլ, եկին զհետ իմ և արդեթէ հաւատասցիս զմասինդ քօ իշխանութիւն, որպէս և կայսր զիւրոյս, պատրաստ եմ 'ի պաշտել զքեզ՝ որպէս զկայսր. ապա թէ ոչ է հաճոյ քեզ այս, և իւրեանց կամաւ դարձցին նախարարքս, ոչ արգելում : Օ այս լուեալ Շապհոյ՝ թագաւորեցոյց հայոց 'ի վերայ բաժնի իւրոյ զՍոսրով ոմն 'ի նմին ազգէն արշակունեաց. և առ նախարարս իւրոյ մասինն, որ ելեալ էին զհետ Մքչակայ, զրեաց հրա վարտակ՝ որ ունէր զայս :

par le père d'Arcadius, Théodose-le-Grand. Arcadius consent à faire la paix, surtout d'après l'avis de ses généraux, car, quoique Dieu eût donné la victoire aux Grecs durant la vie du bienheureux Théodose, cependant, les généraux, fatigués, étaient ennuyés de courir après de perpétuels combats. En conséquence, on demeura d'accord de diviser la Mésopotamie et l'Arménie en deux états distincts. Archag laissant alors le royaume naturel de ses pères, l'Ararat et toute la partie échue aux Perses, s'en alla régner sur les contrées occidentales de notre pays, contrées situées dans la partie échue aux Grecs; non-seulement à cause de sa mère qui était de la ville impériale, mais aussi parce qu'Archag aimait mieux commander à un territoire de moindre étendue et obéir à un prince chrétien, que de gouverner des états plus vastes et de se mettre sous le joug des païens. A la suite d'Archag émigrèrent avec les femmes et les enfans, les satrapies placées dans la partie de territoire de Chabouh; chacun laissant biens, villages, établissemens.

Furieux de cette désertion, Chabouh écrit à Archag: « Pourquoi as-tu excité une guerre entre moi et César, en enlevant les satrapies de mon territoire? » C'est, d'après la réponse que Chabouh reçoit d'Archag, c'est que ces satrapies ne pouvaient souffrir d'être soumises à un maître perse: voilà pourquoi elles m'ont suivi; mais si tu me confies l'autorité et le gouvernement de la partie qui t'appartient, comme César m'a confié le gouvernement de la sienne, je suis prêt à te rendre foi et hommage, comme je rends foi et hommage à César. Si cette proposition ne te convient pas, et que les satrapes retournent près de toi de leur propre volonté, je ne l'empêche pas. Instruit de ces dispositions d'Archag, Chabouh établit roi d'Ar-

Թուղթ Շապհոյ առ նախարարան :

ԳԻՒՅԱԶԱՆՅ քաջ, Շապուհ արքայից արքայ, նախարարաց Հայոց՝ որոց կալուած իշխանութեան յիմբաժնին հատան, ողջոյն շատ շնորհեմ ձեզ :

Թեպէտ և ձեր ոչ ազատաբար արարեալ՝ թողէք զիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և մեզ ոչ ինչ նիազ էր՝ ի ձէնջ, սակայն ըստ տիրաբար իննամոց զթացաք՝ ի ձեզ և յաշխարհդ ձեր . զմտաւ ածեալ, եթէ ոչ կարեն հօտք առանց հովուաց լինել, և հովիւք առանց բարիոք վերահացուի, վասն որոյ թագաւորեցուցաք ձեզ Ղլտարով ոմն՝ ի դէնէ ձերմէ, և յազգէ բնիկ ձերոյ տէրութեանդ : Արդ դարձեալ ձեր յիւրաքանչիւր արարս իշխեցէք, որպէս և ցայժմ : Այլ դուեալ՝ ի հուր և ի ջուր և ի փառս անմահից իմոց նախնեաց, զի առանց նենդութեան և պատրանաց արարաք զայդ, և անշրջելի պահեմք : Իսկ այնք որք ոչ լուիցեն հրամանաց մերոց, զտունս նոցա հանդերձ զիւզօք և դատտակերտօք հրամայեցաք ունել յարքունիս : Ողջ լերուք :

ԽԳ

Յաղագս փոխման նախարարացն Հայոց յիւրաքանչիւր ժառանգութեանց ի պաշտօն երկաքանչիւր թագաւորացն :

ԻՐԻՆԻ լուան նախարարքն Հայոց, այնք՝ որք ունէին զիշխանութիւն ի գաւառս բաժնին Պարսից,

ménie dans les états qui lui appartiennent, un certain Khosrov issu aussi de la race des Archagouni; puis, il écrivit aux satrapes de son territoire qui avaient suivi Archag, un édit ainsi conçu :

Lettre de Chabouh aux satrapes.

« Le plus brave des héros, Chahouh, roi des rois, aux satrapes d'Arménie, dont les domaines se trouvent dans la partie qui m'est échue, salut à vous, salut :

« Quoique sans aucune bienséance vous abandonniez chacun vos domaines, procédé de votre part sans conséquence pour nous; cependant, en bon souverain, nous avons pitié de vous et de vos possessions; réfléchissant que, si les troupeaux ne peuvent rester sans pasteurs, les pasteurs ne doivent pas demeurer sans un chef vigilant, c'est pourquoi nous vous avons donné un roi, Khosrov, un roi de votre religion, de la race indigène de vos rois. Revenez donc chacun dans vos domaines, reprenez la puissance et l'autorité que vous avez exercées jusqu'à présent. Jurons par le feu, par l'eau, par la gloire de mes immortels ancêtres, que nous avons agi sans ruse, sans fourberie, et gardons-nous une foi invariable. Quant à ceux qui n'écouteront pas nos ordres, nous avons ordonné que leurs maisons, avec les villages et établissemens, soient réunies au domaine royal. Portez-vous bien ».

XLIII.

Retour de chacun des satrapes d'Arménie dans leurs domaines respectifs, au service de chacun des deux rois.

Au reçu de cette lettre, les satrapes, je dis ceux qui avaient leurs possessions dans les cantons échus

Թէ կացոյց Շ ապուհ թագաւոր հաւատացեալ ար-
շակունի, և զմուրհակ ուխտին տեսին, թողեալ
զՂըշակ՝ դարձան ՚ի բնակութիւնս իւրեանց, բայց
յերից պատանեաց սննդակցաց արքայի և ՚ի մտաւոր
մերձաւորաց, Ղարա՝ որդի Ղաբկայ տեառն Սիւ-
նեաց, որ աներ էր Ղըշակայ, և Ղազաւոն՝ որդի
Սպանդարտայ՝ տեառն Շիրակայ և աշարունեաց,
և Պերող յազգէն գարդմանացուոց . և ՚ի նոսին յա-
րեցեալք՝ Ղտատ յազգէն գնունեաց, Աենան յազգէն
ամատունեաց, Սուրայ յազգէն Սոկաց, Սըստոմ
առաւելնեան, և այլք անյայտք ոմանք : Ասան որոյ
զժառանգութիւնս նոցա կալաւ Ասորով յարքունիս
հրամանաւ Շ ապհոյ, և ոչ եթող զկալուածս որդւոյ
՚ի հայր, և ոչ եղբօր յեղբայր :

Ղայց էին ոմանք և ՚ի նախարարացն, որք ունէին
զիշխանութիւնս իւրեանց ՚ի բաժնին ճունաց առ
Ղըշակայ, որպէս Սահակ ասպետ, որ էր լեալ աներ
Աղարշակայ՝ եղբօր Ղըշակայ, և խնդրեցին գալ
առ Ասորով . շնդ որում խեթի հայեր Ղըշակ, հա-
նապազ հրապուրեալ ՚ի կնոջէն իւրմէ, որպէս թէ
զարդ արքունական ունել նմա՝ ՚ի փեսայէն իւրմէ
մնացեալ : Ղպա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զնմա
նէ յազգականաց իւրոց ՚ի Սպեր գաւառէ . վասն ու-
րոյ չարչարեաց զնա Ղըշակ արքայ : Ալ յայնմանէ
խնդրէր Սահակ փախչել յՂըշակայ և անկանել առ
Ասորով . և խորհրդակից նմին իրի գործակցեալ լի-
նէին Սուրէն խոռխոռունի և Սահան առաւելեան,
և Ղըխադար յազգէն գիմաքսենից : Ղայց ՚ի գնալն
նորա ոչ ժամանեցին նոքա, խափանեալ ՚ի զօրացն
Ղըշակայ . թաքուցեալ զօղեցին ընդ կեղծաւորու-
թեանն առագաստիւ, սպասեալ զխաղաւորու :

aux Perses, apprenant que Chabouh leur avait donné un roi chrétien, un Archagouni, et voyant le traité conclu sous la foi du serment, laissèrent Archag pour retourner dans leurs domaines, excepté trois jeunes princes, élevés avec le roi et ses plus proches parens, savoir : Tara, fils de Papig, seigneur de Siounik et beau-père d'Archag ; Cazavon, fils de Sbantarad, seigneur de Chirag et d'Archarounik et Béroze, de la race des Cartmanatzi ; à ces fidèles partisans d'Archag, se joignirent encore Adad, de la race des Knouni, Guénan de la race des Amadouni ; Soura de la race des Mog, Resdom Aravénian, et quelques autres individus inconnus ; en conséquence, Khosrov réunit leurs domaines aux domaines de la couronne par l'ordre de Chabouh, sans laisser au père les possessions du fils, ni au frère les possessions du frère.

Il y eut quelques-uns des satrapes, ayant leurs domaines dans la partie des Grecs, les états d'Archag, comme Isaac, chevalier, beau-père de Vagharchag, frère d'Archag, qui cherchèrent à aller près de Khosrov. Archag en voulait à Isaac ; car Archag était sans cesse excité par sa femme, sous prétexte que Isaac portait un ornement royal laissé par son gendre ; puis alors s'élevèrent contre Isaac mille délations mensongères de la part de ses alliés du canton Sber. En conséquence, le roi Archag le persécuta ; ce qui fit qu'Isaac cherchait à fuir loin d'Archag et à se réfugier auprès de Khosrov. Isaac avait pour fauteurs et complices de ses projets Sourène Khorkhorouni, Vahan Aravéghian et Achkhatar, de la race des Timaksian. Mais les transfuges ne rejoignirent pas Isaac, empêchés par les troupes d'Archag. Cependant, ils cachèrent leurs projets sous le voile de l'hypocrisie, attendant le jour favorable.

ԽԴ

Եթէ որքէս մեծարեաց խորով զՍահակ աստեա . և նահատակու .
 թիւք նորին ՚ի յեղուզակս աղջին վանանդապետց :

ԲԱՅՑ Խոսորով մեծապէս ուրախ եղև ընդ դաշն
 Սահակայ աստեաթի, և սպարապետ զնա ՚ի վերայ
 զօրաց իւրոց կարգեաց . և դարձոյց ՚ի նա զկալուածս
 հայրենիս, և այլ աւանս հանգերձ ագարակօք պար
 զեկաց նմա յայնոցիկ ՚ի ժառանգութենէ, որք ՚ի
 բաժնոյս Պարսից առ Բըշակայ մնացին :

Օ այսու աւուրբք ոմանք ՚ի յազգէն վանանդա-
 ցոց սպասամբեցին ՚ի Խոսորովայ . և ոչ յոք սպաւի
 նեցան, այլ միայն ՚ի մայրիս լերանց իւրեանց և
 յանձուկս Տայոց քարանց . յեղուզակաբար ար-
 շաւանօք յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն
 հայոց, խռովէին զաշխարհս և անհանգիստ պա-
 հէին : Յորոց վերայ չոգաւ սպարապետն Խոսորովայ
 Սահակ աստեա, և զբազումս ՚ի նոցանէ սատակեաց,
 և զբազումս փախստական արար ՚ի կողմանս չորրորդ
 հայոց : Օ ի ոչ յերկիրն Խաղտեաց անկան՝ ՚ի
 Յոյնս սպաւինելով, և ոչ առ թագաւորն Բըշակ
 անցին . այլ զաւազակս ոմանս, որ ՚ի կողմանս չոր-
 րորդ հայոց էին՝ ՚ի սահմանս Բսորոց, գիմեցին
 սպաստան առնել : Վանգի վանանդացիք զաւազա-
 կութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, և
 սրակս ուղիղ իրք արորժելի թուին նոցա : Օ որոց
 ձիգ զհեա մաեալ Սահակայ, վարէ յերկար մինչև
 ՚ի սահմանս Սանանաղոյ :

XLIV.

Khosrov combla d'honneurs Isaac, chevalier. — Exploits d'Isaac contre les brigands de la race des Vanantatzi.

KHOSROV fut ravi de l'arrivée d'Isaac, chevalier, le fit général de ses troupes, lui rendit les propriétés de ses pères, lui donna en outre d'autres bourgades avec des terres provenant de l'héritage des individus restés sur le territoire des Perses, auprès d'Archag.

En ces jours-là, quelques membres de la race des Vanantatzi, se révoltèrent contre Khosrov. Ils se réfugièrent, non près de quelqu'un, mais seulement au milieu des pins de leurs montagnes, dans les défilés et rocs de Daïk, et par des courses de maraudeurs sur les terres des deux rois d'Arménie, ils troublaient le pays, et le tenaient sans repos. Contre les brigands s'avança le général de Khosrov, Isaac, chevalier, il en tailla une grande partie en pièces, en fit fuir un grand nombre dans les contrées de la quatrième Arménie, car ils ne se jetèrent pas dans le pays de la Chaldie, pour se réfugier près des Grecs: ils ne passèrent pas non plus près du roi Archag. Ils allèrent chercher un refuge chez quelques brigands dans les contrées de la quatrième Arménie sur les frontières de la Syrie; car les Vanantatzi faisaient le métier de brigands avec beaucoup d'ardeur, métier qui leur semblait aussi juste qu'agréable. Isaac marche droit vers les bandits, les repousse au loin jusque sur les confins de Mananaghi.

ԽԵ

Հանգերձ գանձիւքն Արշակայ գան առ Խոսրով Սուրեն, վահան
և Աշխադար :

ՍՈՒՐԵՆԱՅ խոռխոռունւոյ և Վահանայ առաւել
դինի և Աշխադարայ դիմաքսենի գտեալ ժամպա-
տեհ, զի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամրոցէն
հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Դասիաց. զոր յափշտա-
կեալ, և կամեցեալ անցանել առ Խոսրով, ոչ ժամա-
նեցին : Վանդի աճապարեալ Սամելի մամիկոնենի
մտերմի Արշակայ, յորովաձեռն գնդաւ զհետ մը-
տեալ, փախստեայտ արկանէ յամուրայրս՝ ի գաւառին
Սանանաղւոյ, յոր մուտ ոչ գտանէր, բայց ՚ի կող-
մանէ դոյզն ելք էին առ ՚ի Թաւալ. և առաջի դրաց
այրին՝ սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ. և ՚ի վերուստ
պաղանձաւ քուաւոր, որ հայի յանդունդս խորածո-
րոյն. և որ ինչ զերծանի, յանհնարին ուղիս սաստ-
կուԹեան անկանի՝ անդադար հոլովմամբ գլորեալ,
ոչ ուրեք լինել ոտնկուի : Սասն որոյ տարակու-
սեալ Սամել վարանէր առ անհնարուԹիւն տեղեացն :
Եւ ազգ արարեալ Արշակայ, հրամայեաց արկղ
գործել երկաթակապ, և քաջ արանց ՚ի ներքս մտա-
նել, և այնպէս շղթայատող կարիւք ՚ի վերուստ ՚ի
վայր իջուցանել ՚ի դուրս այրին : Սակայն և ոչ այն
ինչ փնասեաց. քանզի յոյժ ՚ի զատ պահէր ցիրդն :

Եւ մինչ դեռ նոքա յայնմ էին, լինէր իմն ըստ
դիպուածոյ բախտի հասանել անդր ասպետին Սա-
հակայ բովանդակ գնդաւն Խոսրովայ, որով հետա-

XLV.

Sourène, Vahan et Achkhatar s'en vont avec les trésors d'Archag
trouver Khosrov.

SOURÈNE Khorkhorouni, Vahan Aravéglian, et Achkhatar Timaksian, saisirent le moment où l'on enlevait les trésors d'Archag de la forteresse d'Ani, pour les porter au pays de Dzop. S'étant emparé de ces trésors, et ayant voulu passer près de Khosrov, ils n'arrivèrent pas, car Samel Mamigonian confident intime d'Archag, se hâte avec une troupe nombreuse de courir sus, les jette fugitifs dans une caverne très-forte, au canton de Mananaghi, caverne dans laquelle ne se trouvait point d'entrée, mais seulement une étroite issue de côté, pratiquée dans l'escarpement. Devant la porte de cette caverne, était un pic perpendiculaire et au-dessus une grotte avancée, qui regarde les profondeurs de la vallée : tout ce qui vient à s'échapper tombe avec une effroyable gravitation, emporté par une incessante circonvolution, sans rencontrer la moindre arête. C'est pourquoi Samel, tout inquiet, songeait à l'impraticable difficulté des lieux : il en informa Archag, qui ordonna de préparer une caisse bien ferrée, de renfermer dedans d'intrépides soldats, et de les faire ainsi, au moyen de chaînes, descendre du haut jusqu'en bas, jusqu'à la porte de la caverne. Cependant ce moyen n'eut aucun effet nuisible pour la caverne, car d'épais buissons la défendaient au loin.

Tandis que les gens d'Archag étaient occupés à cette opération, voilà que, par hasard, arriva le chevalier Isaac avec toute la troupe de Khosrov, à la

մուտ յեղուզակացն էր : Սողեալ զնոսա, գիմէ 'ի վերայ այնոցիկ՝ որք ընդ այրին մարտնչէին, և հալածական արարեալ, հանէ զՍուրեն և զՍահան և զՄխադար հանդերձ գանձիւքն : փոյթ ընդ փոյթ հասուցանէ առ Խոսրով : Իսկ Խոսրով առեալ 'ի գանձուցն, հանէ և մասն Շապհոյ . և հրամանաւ նորա տայ նոցա դեւղս և դաստակերտս ընտիրս և յարմարս՝ յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք 'ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Մըշակայ : Եւ այս եղև սկիզբն պատերազմին Մըշակայ և Խոսրովայ :

ԽԶ

Պատերազմաւ պարտեալ Մըշակ 'ի Խոսրովայ՝ վախճանի հիւանդութեամբ :

ՍԻՊԻՏ և ոչ եղեն ձեռնտու Շապուհ և Մրկադ Խոսրովայ և Մըշակայ, լինել զօրավիգ օգնականութեան՝ առ 'ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ, սակայն և ոչ արդէլին զնոսա : Եւ սպառեալ պատգամաւորութեանն, ժողովեալ Մըշակայ զզօրս իւր՝ խաղայ 'ի վերայ Խոսրովայ : Վնաց և Խոսրով 'ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Վեղամայ, զոր Սուրան կոչեն, ընդ առաջ Մըշակայ, զի մի 'ի սահմանս իւր իջցէ . և ոչ այնչափ ատակեաց աճապարել՝ մինչև եգիտ զՄըշակ իջեալ յիւր սահմանն, 'ի գաւառին Սահանդայ : Եւ պատահեն միմեանց 'ի դաշտին՝ որ կոչի Լըբեէ . և տան պատերազմ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ : Հարկանի զօրն Մըշակայ, մեռանի և սպարապետն նորա Վարա սիւնի 'ի պատերազմին, և փախըստական լինի Մըշակ սակաւուք : Եւ զհետ նորա մտեալքաջին Սահակայ սսպետի, սպարապետին Խոսրովայ, վարէր սասակապէս : Որ այն օր ահագին

tête de laquelle il poursuivait les brigands. Isaac les laissant alors en repos, fond sur ceux qui combattaient près de la caverne; les ayant chassés, il délivre Sourène, Vahan, Achkhatar avec leurs trésors, et se hâte de les expédier à Khosrov. Ce prince prélève sur ces trésors la part de Chabouh, par l'ordre de qui il donne à Sourène, à Vahan, à Achkhatar, des villages, des places de premier ordre, provenant des biens de ceux qui sont restés près d'Archag, sur la partie de territoire échue aux Perses. Ce fut là le principe de la guerre d'Archag et de Khosrov.

XLVI.

Archag, vaincu par Khosrov, meurt de maladie.

QUOIQUE Chabouh et Arcadius ne favorisassent ni Khosrov ni Archag, ne leur prêtassent aucun secours pour se faire la guerre, cependant Chabouh, Arcadius n'empêchaient pas les hostilités. Tout message ayant cessé, Archag, à la tête de ses troupes rassemblées, marcha contre Khosrov. Khosrov se dirigea de son camp vers la mer de Kégham, appelée Mours, à la rencontre d'Archag pour l'empêcher d'entrer sur ses terres. Mais Khosrov ne put faire assez de diligence, et trouva Archag déjà arrivé dans ses états, au canton de Vanant. Les deux parties se rencontrent dans la plaine appelée Èrevel, et se livrent un combat acharné. L'armée d'Archag est taillée en pièces, son général Tara Siouni meurt dans le combat, Archag prend la fuite avec un petit nombre de ses gens; s'attachant à sa poursuite, le brave Isaac, chevalier, général de Khosrov, le pressait vivement. Mais, dans cette jour-

նահատակութիւնս ցուցեալ Վազաւոնի՝ որդւոյ Սպանդարաւայ, բազում անգամ դարձեալ յարձակ մամբ՝ ցրուէ՝ զհետամուտսն, և տայր պարապ ժամ գնալոյ Արշակայ :

Այլ դարձաւ Խոսրով՝ի ակողի իւր, և գնաց Արշակ յԱրկեղեց. և հիւանդացեալ անդ մաշարայական ակաթիւք՝ ջերանի հիւծմամբ : Թագաւորէ ամենայն հայոց ամս հինգ, և կիսոցն հայոց ամս երկուս և կէս : Այլ այնուհետե ոչ ևս կացուցին Յոյնք՝ի բաժնի իւրեանց Թագաւոր, այլ առաջնորդէր նախարարացն այնր կողման քաջն Վազաւոն. և աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս :

ԽԵ

Յազոզս երանելոյն Մերոպայ :

ՏԵՍԵԱԼ ԹԷ՛ի վերջ հասեալ է Թագաւորութիւնն հայոց, և զխռովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մերոպայ, որ էր՝ի հացեկաց Տարօնոյ, մնեալ և ուսեալ առ մեծին Աերսիսի, և յետ ելից նորա յաշխարհէ՝ի դրան արքունի կարգեալ քարտուղար. սա սիրեաց զմիակեցութեան զվարս. որպէս ասաց ոմն, Ի նաւահանդիստ փութայ նաւ խռովեալ, և անձն ժուժկալ ինդրէ՝ զանաւ պատ, նոյնպէս և նորա փախուցեալ յաշխարհական զբաղմանց, և ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն, զհետ ընթանայր երկնաւորին : Այլ երթեալ՝ի դաւառն Վողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ : Այլ որ՝ի նմա զօղեալ աղանդն հեթանոսական, Թաքուցեալ յաւուրսն Տրդատայ մինչև ցայն

née, Cazavon, fils de Sbantarad, signalant sa valeur par les actions les plus hardies, les plus terribles, revenant plusieurs fois à l'attaque, disperse l'ennemi qui poursuivait Archag et donne à ce prince le temps de s'échapper.

Khosrov retourna chez lui, et Archag s'en alla à Éguéghiatz. Atteint d'une maladie de langueur, il se consume dans les douleurs d'une fièvre dévorante. Khosrov règne cinq ans sur toute l'Arménie, et deux ans et demi sur la moitié du pays. Depuis ce moment, les Grecs ne mirent plus de roi dans la partie de territoire soumise à leur domination; mais, à la tête des satrapes de cette contrée, fut placé le brave Cazavon; et, pour commander à la partie du pays, qui leur appartenait, les Grecs établirent des comtes gouverneurs.

XLVII.

Du bienheureux Mesrob.

MESROB, voyant que le royaume d'Arménie était arrivé à sa fin, trouvant que ces troubles, ces révolutions étaient une trop rude épreuve pour sa patience, Mesrob d'Hatzeg, au canton de Daron, élevé, instruit près du grand Nersès et, après sa mort, fait garde-notes à la Porte royale, Mesrob aimait la vie solitaire. Comme on l'a dit : un vaisseau battu par la tempête se hâte d'arriver au port, l'homme patient et résigné cherche la solitude; ainsi Mesrob fuyant les soins et les affaires du monde, rejetant les honneurs de la terre, courait après les honneurs du ciel. Mesrob va se fixer au canton de Coghten, et mène une vie solitaire. La secte des païens, réfugiée dans ce canton, s'étant tenue cachée pendant le règne de Dertad jus-

ժամանակս , և սպաս յայսնեցաւ 'ի վասն թարեւ թա-
գաւ որով եանն արչակունեաց , զայն երարձ սգնու-
կանու թեամբ իշխանի գաւառին , որով անուն էր
Շարիթ : Ուր նշանք աստուածայինք լինեին՝ որպէս
առ սրբոն Վրիգորիւ : Հալածական լեալ գեք մար-
մնաւոր տեսեամբ անկանեին 'ի կազմանս Սարայ :
Էւ ոչ ինչ յայնցանե պակաս արարեալ գամնի և
Սիւնեաց աշխարհին , սգնականու թեամբ նորին իշ-
խանին , որ կոչէր Ապինակ :

Էւ 'ի վարդապետել երանելոյն Սեորոպայ՝ ոչ
փոքր կրէր վասնդս , քանզի ինքն էր ընթերցող և
թարգմանիչ , և եթէ այլ որ ընթեանայր , ուր նա ոչ
հանդիպէր , զանխուլ 'ի ժողովրդոցն լինէր՝ յազազս
ոչ լինելոյ թարգմանիչ : Ասան որոյ եղ 'ի մտի հնա-
րել գամնեւ նշանագիրս Հայոց լեզուիս , և արկեալ
զանձն 'ի ջնս , պէս պէս փորձիք աստաներ :

ԽԸ

Գարձ առ Խոսրով Նախարարոցն , որք էին առ Արշակայ :

ՏԵՍԵԱԼ Նախարարոցն Հայոց , եթէ ոչ կայուցին
Յոյնք 'ի վերայ նոցա թագաւոր , և գժուարին վար-
կուցեալ զանառաջնորդն լինել , խորհեցան կամու-
հնազանդել թագաւորին Խոսրովու : Ամեն իրի գրեն
առ նա թագի թիկնակ զայս :

Թագի Նախարարոցն առ Խոսրով :

ՍԵՐԱՅԵԼԱՅԵ Վազաւան և ամենայն նախարարք
Հայոց մասինն Յունաց , տեսան մերով Խոսրովայ
արքայի կազմանս Վարդապայ ինկալ :

qu'à cette époque, se manifesta lors de la décadence de l'empire des Archagouni, Mesrob la détruisit avec le secours du prince du canton, prince appelé Chapi. Les miracles divins éclatèrent comme sous saint Grégoire. Mis en fuite, les démons, sous la forme humaine, se jetaient dans les contrées des Mèdes. Des merveilles non moins grandes sont opérés dans le pays de Siounik, avec l'assistance du prince, prince appelé Vaghinag.

Le bienheureux Mesrob, dans l'exercice de son doctorat, éprouvait mille peines, mille fatigues, car il était tout à la fois lecteur et traducteur. Si une autre personne lisait, là où il ne se trouvait pas, cette personne n'était pas comprise des peuples, faute de traducteur. C'est pourquoi Mesrob résolut de trouver des caractères pour la langue arménienne; il se livrait à des efforts soutenus; il se tourmentait par diverses expériences.

XLVIII.

Retour, auprès de Khosrov, des satrapes qui étaient auprès d'Archag.

LES satrapes d'Arménie, voyant que les Grecs n'avaient point établi un roi pour commander au pays, et trouvant mauvais d'être sans chef, résolurent d'obéir volontairement au roi Khosrov. C'est pourquoi ils lui écrivent une lettre ainsi conçue :

Lettre des satrapes à Khosrov.

« LE général Cazavon et tous les satrapes d'Arménie, de la partie échue aux Grecs, à notre seigneur Khosrov, roi de la contrée de l'Ararat, salut.

Վնքնին, տէր, գիտես զմտերմութիւն մեր առ յիշել թագաւորին մերում Մըշակայ, զոր մինչև ցոր վախճանին անդիջելի պահեցար. և արդ խորհեալ էմք նոյնպէս ծառայել քեզ միամտութեամբ, եթէ հաստատեսցես առ մեզ զաշամբք զերիսս զայստօիկ: Մուսղին, չյիշել զյանցանս մեր, զոր պատերազմեցար ընդ քեզ ՚ի հարկէ և ոչ ՚ի կամաց: Արկրորդ, զի դարձուցես ՚ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր՝ որ ՚ի մասինդ Պարսից, զոր հատէք յարքունիս: Արրորդ, հնարել թափել զմեզ ՚ի կայտերէ, զի մի վրդովեսցեն զքնակութիւնս մեր, որք ունիմք ի իսանութիւն յայսմ բաժնի: Աւ զայս պայման ուխտի գրել և խաչ հաւտատել կնքեսցես. զորս տեսեալ՝ փութացուք ՚ի ծառայութիւն ձեր: Աղջ լեր տէր մեր:

Թուզթ խորովու առ նախարարան:

ՎԱՃ արանց Սոսրով Հայոց արքայ, ստրատելատի Պազաւոնի և ամենայն նախարարաց մերոց ողջոյն:

Շատ ուրախ լերուք, զի և մեք ողջ էմք, և ուրախացար ընդ լուր ողջունի ձերոյ. և առաքեցար ըստ ինդրոյ ձերոյ զայս պայման ուխտի: Մուսղին, չյիշել զյանցանս ձեր, զոր չունէար առ յանցանս իսկ, այլ երախտաւորս զմիամտելն առ թագաւորին արշակունոյ՝ զոր պաշտէիքն. զի և առ մեզ զնոյն յուսամք լինել: Արկրորդ, դարձուցանել ՚ի ձեզ զժառանգութիւնս ձեր, զոր ունիմք յարքունիս. բայց ՚ի յայնմանէ՝ զոր ումեք ումեք պարգևեցար, և ոչ չրջին պարգևք թագաւորաց առանց փաստու. մանաւանդ

“ Tu sais, seigneur, tu sais notre attachement à la mémoire de notre roi Archag; nous lui avons gardé fidélité, dévoûment inaltérable jusqu’au jour de sa mort. Aujourd’hui, nous avons résolu aussi de te servir avec sincérité, si tu veux t’engager envers nous, par un traité, à trois choses: 1° oublier nos torts, notre guerre avec toi, guerre entreprise par la force des choses, et non de notre propre mouvement; 2° nous rendre tous nos biens situés dans la partie de territoire échue aux Perses, biens que vous avez affectés au domaine royal; 3° trouver les moyens de nous affranchir de la domination de César, pour empêcher que les Grecs ne viennent ruiner nos habitations, car nous avons la puissance en cette contrée. Que toutes ces clauses et conditions soient consignées par écrit, scelle-les, pour les confirmer, du sceau de la croix. A la vue de ce traité, nous nous empresserons d’accourir à ton service. Porte-toi bien, notre seigneur ...

Lettre de Khosrov aux satrapes.

“ LE brave Khosrov, roi d’Arménie, au général Cazavon et à tous nos satrapes, salut.

“ Réjouissez-vous, félicitez-vous, car nous sommes en bonne santé, et nous nous sommes réjoui d’apprendre de vos nouvelles. Nous vous avons envoyé, selon votre désir, le traité qui consiste à: 1° oublier vos torts envers nous, torts que nous ne regardions pas comme l’effet d’une conduite réellement coupable, mais bien comme la conséquence résultant de la gratitude, de l’attachement que vous gardiez au roi Archagouni et qui sera, nous l’espérons, le même envers nous; 2° vous rendre vos biens, ceux que nous avons

զի՛ր գիւսն հօգն մերց տեառն Շաղհոյ արքայից արքայի եմուտ : այլ փոխանակ ընդ այնք և յարուսնուս ընումք և զձերցն պահատութիւնն : Աբրարդ, թափեմք զձեզ ՚ի գործակալացն Հունաց, թեպէտ պատերազմու ընդ կայսեր, թեպէտ խաղաղութեամք :

Ըն զքեզ, Վազաւան, արիւն իմ և հարազատութիւն, ոչ ըստ վասնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս՝ որ ՚ի մերեքումնէ Մըշանուչոյ արչակունւոյ, հանեալ զքեզ ՚ի հայրենեաց քոց կամարա կանաց, և ՚ի մայրենիս քո յիմն առեալ ազգ, արչակունի անուամք պատուեցից :

Օչյս տեսեալ Վազաւանի, ընդ հուպ դարձուցանէ զնաւ նախարարն առ Խարափ, և բարերաստիկ եղեալ քաջափառութեամք, հանդիպի ամենայն ինգրոցն և խոստմանցն : Ըսոյց Սամելի մամիկանենի յինքն ըմբռնեալ զթուղթն Խարափու և զպամէն թղթոց նախարարացն. զատուցեալ ՚ի նոցանէ՝ զնաց առ կայսրն Մըկադ : Վանդի էր սպանեալ նորա զհօրը իւր Սարգան՝ յաղազս ուրացութեանն, և զմայր իւր Տաճատուրհի, երկնչելով ՚ի Պարսից և ՚ի քեռեաց իւրոց արձրունեաց, ոչ իշխեր զապել ՚ի Հունաց : Իսկ Մըկադոյ բարի արարեալ նմա, հրաձայնէ զհաստար թղթոցն հելէն գրով ՚ի գիւսնի իւրում զնեւ, զի պահեսցին յիշատակք ազգաց արտասամբոցայ : որ կայ մինչև յայսօր :

réunis au domaine royal, mais non ceux que nous avons donnés à différentes personnes : les présens des rois ne passent pas de l'un à l'autre, sans inconvénient, vu surtout que les donations ont été enregistrées dans les archives de notre père, le seigneur Chabouh, roi des rois; mais, au lieu de ces biens, nous comblerons vos pertes aux dépens du domaine royal; 3° vous affranchir de la domination des commissaires des Grecs, soit par la voie d'une guerre avec César, soit par la voie de la paix.

« Pour toi, Cazavon, toi mon propre sang, mon proche parent, non pas en raison de notre ancienne affinité, mais bien à cause des titres actuels que tu tiens de ta mère Archanouich Archagouni, te tirant pour ainsi dire de ta race paternelle, la race des Gamsarian, pour te donner à la race de ta mère, qui est ma race, je te saluerai, je t'honorerai du nom d'Archagouni ».

A la vue de toutes ces protestations, Cazavon ramène de suite tous les satrapes auprès de Khosrov; comblé de prospérités, de gloire, il voit toutes ses demandes satisfaites, toutes les promesses réalisées. Mais Samel Mamigonian se saisit de la lettre de Khosrov et de la copie des lettres des satrapes; puis, s'étant séparé des satrapes, il s'en alla près de l'empereur Arcadius; car Samel avait fait périr Vartan, son propre père, à cause de l'apostasie de celui-ci, ainsi que sa mère Dadjadourchi; ayant donc tout à craindre et de la part des Perses et de la part de ses oncles maternels, les Ardzrouni, Samel ne pouvait se séparer des Grecs. Arcadius lui fait bon accueil, et lui enjoint de déposer dans ses archives copie des lettres en caractères grecs, afin de conserver le souvenir des races rebelles, pièces qui existent jusqu'aujourd'hui.

Խ թ

Միտպեակեալ Հայոց Խոսրովայ, և ունել զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն մեծին Սահակայ :

Ի ԲՐԵՒ Թիրեաց Խոսրով բոլոր ամենայն նախաբարացն Հայոց՝ որում ցանկայրն, յղէ առ Մըկհադ և խնդրէ ՚ի նմանէ հաւատալ յինքն զմասն Յունաց՝ որ ՚ի Հայս, զոր շէն կալեալ՝ հարկեցեն նմա անսխալ, որպէս նորուն գործակալացն : Եւ կասկածեալ Մըկհադայ ՚ի միաբանութենէ նախարարացն Հայոց, թէ միաբանութեամբ հանիցեն ՚ի նմանէ և տայեն ՚ի Պարսս զբաժինն զայն, կատարէ զիրն զիրս Խոսրովայ :

Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Մալուբակէս, ՚ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսիսի, որդւոյ Մթանազենի, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Սրթանիսի, որդւոյ սրբոյն Վրիդորի : Սա ամենայն առաքինութեանց հարցն նմանեալ, աղօթիցն մատամբ առաւելեաց : Վանդի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սպուդէից, սրբ կրօնաւորք, խաբազնազգեստք, երկաթատապք, բոկագնացք, որ յարընդ նմա շրջէին. որովք մշանջենաւ որ պաշտամամբ կատարէր զկանօնն, որպէս զայն՝ որ յանապատն էին, և հոգայր զաշխարհս, որպէս զայն՝ որ յաշխարհի են : Մընա եկեալ Սեբրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց Հայոց, եզիտ զնա առաւել և ս փափաղող այնմ. և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, Մատուծոյ խնդրելով : Եւ մեկնեալ ՚ի միսեանց, զնաց Սեբրոպ ՚ի դադարս խոր և յանձն առեալ զխոտամբերութիւն վարուց ճգնելն առաւել քան զառաւել :

XLIX.

Khosrov règne seul en Arménie. — Isaac-le-Grand occupe le siège de l'épiscopat.

KHOSROV, se voyant à la tête de tous les satrapes d'Arménie, selon ses désirs, envoie demander à Arcadius de lui confier le gouvernement des possessions grecques en Arménie; il s'engage à bien entretenir le pays, à payer tribut exactement à Arcadius comme il le payait autrefois à ses commissaires. Arcadius, se défiant de la coalition des satrapes, craignant qu'ils ne parviennent à soustraire cette partie de territoire à sa domination pour la donner aux Perses, consent à la demande de Khosrov.

Après ces événemens, le chef des évêques, Asbou-raguès, étant mort, Khosrov met en sa place Isaac, fils de Nersès-le-Grand, fils d'Atanakinès, fils d'Ioussig, fils de Vertanès, fils de saint Grégoire. Isaac, par la réunion de toutes les vertus, semblable à ses pères, l'emportait sur eux par son amour pour la prière; il avait avec lui soixante disciples réunis sous la règle de l'ordre des grands couvents Spoudées. Ces disciples, voués à la vie religieuse, portant la haire et le cilice, avec ceinture de fer, marchant nu-pieds, toujours avec Isaac, le suivaient partout. En compagnie de ses disciples, Isaac accomplissait la règle avec une continuelle observance, comme ceux qui étaient dans les déserts; il s'occupait des choses du monde comme ceux-mêmes qui sont dans le monde. Mesrob, venu vers Isaac au sujet de la recherche de caractères arméniens, le trouva désirant encore plus vivement que lui-même la découverte de ces caractères. Cependant,

Ծ

Կապուճն խոսրովայ, և փոխանորդել զթագն Վառչապոստայ եղբոր նորին :

ԲԱՅՑ Ը ապուհ էր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ 'ի բարեկամանալն Լքրկադայ անձամբ, և յանհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն զմեծն Սահակ վասն որոյ յղեալ մեղադրութիւն՝ հանգերձ սպառնալեօք, ըմբոստացաւ Խոսրով, և խրոխտով վետահան պատասխանեաց, արձակեաց զպատգամաբերսն անարգանօք : Եւ իսկոյն խօսեցաւ ընդ Լքրկադայ, զի լուծեալ զհաշտութիւնն ընդ Ը ապոստ' օղնեսցէ նմա զօրու, և սա դարձուցէ առ նա զբոլոր աշխարհս : Եւ Ը ապուհ, 'ի հրապուրելոյ գուշակութեան նահապետացս մերոց, նոյն հետայն առաքէ զորդի իւր զԼքրտաշիր զօրու մեծաւ 'ի Հայս : Եւ 'ի հրաժարել Լքրկադայ 'ի կուսակցելոյն Խոսրովայ, և ոչ զոք յօտար աղգաց գտեալ 'ի սատարութիւն, անկարացեալ ընդդիմանալ կամ խուսափել 'ի նմանէ, չոքաւ առ նա :

Եւ Լքրտաշրի ընկեցեալ զնա 'ի տերութենէն, փոխանակ կացուցանելով զՎառչապուհ եղբայր նորին, ոչ զմեծն Սահակ և ոչ զոք 'ի նախարարացն կարգելոցն Խոսրովայ եթող, այլ վրդովեաց 'ի պա-

après beaucoup d'efforts sans aucun succès, on eut de nouveau recours aux prières pour demander à Dieu la grâce désirée. On se sépara alors l'un de l'autre, Mesrob s'en alla dans sa retraite. Acceptant toute espèce d'austérités, Isaac et Mesrob redoublèrent encore de zèle et d'ardeur.

L.

Khosrov chargé de chaînes. — La couronne passe à Vramchabouh, son frère.

CHABOUH était fâché avec Khosrov, parce que Khosrov avait fait amitié avec Arcadius, et, sans l'ordre de Chabouh, avait élevé saint Isaac à l'épiscopat. En conséquence, Chabouh adresse à Khosrov des reproches avec menaces. Khosrov n'en tint aucun compte, répondit avec fierté, arrogance, renvoya les messagers avec mépris. Aussitôt il conféra avec Arcadius, afin que l'empereur romain, rompant la paix avec Chabouh, lui fournît, à lui Khosrov, un puissant secours de troupes, et remit tout le pays sous son autorité. Mais Chabouh, à la sollicitation, à l'instigation de nos chefs de race, envoie aussitôt son fils Ardachir, à la tête d'une puissante armée, en Arménie. Cependant Arcadius refuse de faire cause commune avec Khosrov, qui, ne trouvant aucune des nations étrangères disposée à venir à son secours, et dans l'impossibilité de résister à Ardachir, ou même de lui échapper, se rendit près de lui.

Ardachir détrôna Khosrov, mit à sa place Vramchabouh son frère; ne conserva ni Isaac-le-Grand, ni aucun des satrapes institués par Khosrov, il les dégrada tous; il voulut appliquer le même traitement à ceux

տուոյ իւրաքանչիւր . նաև հրամայեացևս ընդ Յոնն
 զնոյն կարգ ունել : Եւ թողեալ դունդ սառար,
 ինքն 'ի Տիւրան փութայր հասանել, 'ի ծերութենէ
 հօրն ակն անելով . ընդ իւր ունելով զԽոսրով՝
 զնել Մուշն կոչեցեալ բերդի . որոյ թագա-
 ւորեալ ամս հինգ : Ինդ նմա տարաւ զՊարզա-
 ւոն, կասկածեալ յառնն քաջութենէ . և զտուն
 նորա հրամայէ ունել յարքունիս, նոյնպէս և զեղ-
 բօր նորա Շաւարշայ, և զՊարզեայ ամատունոյ :
 Քանզի նորա երկորեանն հանդերձ զինուորօք իւ-
 բեանց եւթն հարիւրովք նկատեալ որսացան զաջո-
 ղութիւն ժամու 'ի ճանապարհի կարաւանին՝ զեր-
 ծուցանել զարքայն իւրեանց Խոսրով, և ոչ աջողեցան
 'ի պարաւանդելոյ օտից նորա 'ի շղթայս : Եւ հզօր
 մարտի եղելոյ՝ սպանաւ Շաւարշ և Սանուէլ որ-
 դի Պարզեայ, և բազումք ընդ նոսա . իսկ Պարզե
 'ի կալանս ըմբռնեալ, ածաւ առաջի Լքտաշի . և
 օրհոսեալ գործեալ ուռուցմամբ, հրամայեաց
 զնել յանդիման Խոսրովայ հանապազ :

ԾԼ

Երթ մեծին Սահակայ 'ի Տիւրան, և դարձ մեծարանօք և
 պարզեօք :

ՍՈՒՐԲՔ ոմանք երևելիք առաջինք 'ի նախահարցն
 և 'ի վերադիտաց աշխարհիս, լուսաւորութեան
 պատճառք, որդեծնութեամբ իջեալ 'ի մեծն Սա-
 հակ, դադարումն եղև ուստերաց նորա . ունելով
 դուստր մի Սահականոյ կոչեցեալ, որ տուաւ յա-
 մուսնութիւն Համազասպայ մամիկոնենի : Եւ 'ի
 մեռանելքաջ սպարապետին Հայոց Սահակայ աս-
 պետի՝ 'ի տեղի նորա զնա աղաչէր կարգել Խոսրովայ
 արքայի, և զինի կապանայ՝ եղբօր նորա Սահամապ :

de la partie grecque. Puis, ayant laissé dans le pays un corps d'armée considérable, il se hâta, lui, d'arriver à Dispon, à cause de la vieillesse de son père: il avait avec lui Khosrov pour le mettre dans le fort appelé Anouch. Khosrov régna cinq ans. Ardachir emmena aussi Cazavon, dont il redoutait la bravoure, ordonnant que sa maison fût dévolue à la couronne, ainsi que la maison de son frère Chavarch, et celle de Barkev Amadouni. Car tous les deux avec leurs gens d'armes, au nombre de sept cent, cherchèrent, épiaient le moment favorable en route, pendant le voyage de la caravane, pour délivrer leur roi Khosrov; mais sans pouvoir réussir: les pieds de Khosrov étaient retenus par des chaînes de fer. Dans un combat acharné, périrent Chavarch et Manuël, fils de Barkev, ainsi que grand nombre de guerriers avec eux; mais, Barkev fait captif, fut conduit devant Ardachir, qui ordonna que sa peau fût enflée comme une vessie, puis exposée continuellement aux regards de Khosrov.

LI.

Isaac-le-Grand va à Dispon, et en revient comblé d'honneurs et de présents.

SAINTS, illustres ont été les premiers patriarches et pasteurs de ce pays; ils ont été de vraies sources de lumières: la série de ces patriarches descend par filiation successive jusqu'à Isaac-le-Grand, en qui s'arrêta la ligne masculine. Il n'eut qu'une fille appelée Sahaganouich, mariée à Hamazasb Mamigonian. A la mort du brave général des Arméniens, d'Isaac chevalier, saint Isaac pria Khosrov, et après la captivité de ce prince, Vramchabouch, son frère, de mettre Hama-

հոյ՝ ՄԼ սա հրաժարէր առանց արքայից արքայի
առնել զայն - յիշելով, թէ սակս այսպիսի իրաց
կրեաց վիշտս եղբայր նորին իշտարով։ Ս ասն որոյ ա-
ռեալ 'ի սմանէ, թուղթս, 'ի թափանձեղոյ դատերն՝
ինքնին չոգաւ առ Մ քտալիք Պարտից արքայ, որ յեա
եւթանասուն ամի թագաւորութեան հորն՝ կալաւ
զտերութիւնն ամս չորս։

Եւ մեծարի 'ի սմանէ յոյժ - նախ վասն քաջատոհ
միկ ազգին սահլաւկաց, դարձեալ և զի առաջի ան
հաւատից արգոյ և պատուական ցուցանէ Մ քտուած
ղծառայս իւր։ Որոյ զընաւն կատարեալ ինդիրս,
նախ վասն փեսայի նորա Համազասպայ, դարձեալ
և վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն կամաւ
բական և ամատունի, որ սուզեալ զոզեալ էին յան-
յայտ տեղիս - վասն որոյ մաղթեաց զթաւ, իբր յաւ-
տուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս
հարց - մանաւանդ զի և հարքն որք մեղանն, նո-
քին սակս այնր և մեռան։ Որոց մնացելոցն պարզե-
ւեալ զկեալն, հրամայեաց զտունս երկաքանդիւրոցն
զկալեալն յարբունիս՝ դարձուցանել 'ի նոսա - բայց
միայն 'ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ 'ի խոնարհ
քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, 'ի կարգ
կրտսերագունից պատրաստել։ Իսկ զազգն Համա-
զասպայ, որ է տոհմ մամիկոնեան, 'ի վեր մատուցա-
նել, զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ գահ նախա-
բարացն Հայոց - և 'ի դիւանի իւրում գրել։

Օ ի զերկուս զայս այսպէս պահէին սովորաբար -
զի յորժամ նստէր արքայ նոր, նոյն ժամայն փո-

zasb à la place d'Isaac chevalier. Mais Vramchabouh se refusait à faire cette nomination sans l'ordre du roi des rois, se rappelant toutes les peines que, pour un acte semblable, avait éprouvées son frère Khosrov. En conséquence saint Isaac, chargé d'une lettre de Vramchabouh, d'après les instances de sa fille, se rendit près d'Ardachir, roi des Perses, qui, après son père, dont le règne fut de soixante-dix ans, occupa le trône quatre ans.

Isaac est comblé d'honneurs par Ardachir, d'abord à cause de l'illustration de sa race, la race des Bahlavig, puis encore parce que devant les infidèles Dieu montre ses serviteurs dignes de respect et d'honneurs; toutes les demandes d'Isaac sont satisfaites; et celle qu'il fait pour son gendre Hamazasb, et celle qu'il adresse à Ardachir pour les individus restants, des races coupables envers ce prince, les Gamsarian et les Amadouni, qui étaient retirés, cachés dans des lieux inconnus. Saint Isaac implora pitié, miséricorde, comme d'après l'ordre divin: de ne pas effacer dans le sang des enfans les fautes des pères. D'ailleurs les pères qui sont morts, sont morts pour leur conduite coupable. Ardachir accorda la vie aux individus restants des races Gamsarian et Amadouni, leur fit rendre leurs maisons confisquées au profit du domaine royal. Mais seulement il ne les rétablit pas dans le rang de leurs pères, les mit au-dessous d'un grand nombre de satrapes, dans la classe des derniers. Quant à la race d'Hamazasb, qui est la maison mamigonian, il l'élève au-dessus des autres, au cinquième rang parmi les satrapes d'Arménie. Ardachir fait consigner tous ces actes dans ses archives.

Voici deux réglemens observés habituellement. Lorsqu'il y avait un nouveau roi, aussitôt on chan-

խէին զգրամ գտեալ 'ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր • և զիր դիւանին՝ յայլ փոխեալ նորա անուամբ, սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զՏինն : Իսկ եթէ յամիցէ 'ի տէրութեանն ամն բազումս, և արասցէ աշխարհագիր նոր, թողուն զայն որ 'ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն 'ի նորոյն վերագրեցի անուն : Ըրդ Ըրտաշիր ոչ ժամանէ 'ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր • յայնմ՝ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել զայդ ամենայն, և տալ գահու և սատուոյ՝ հանդերձ իշխանութեամբ գիւղից և դաստակերտաց համազասպայ, որում ցանկայրն սպարապետութեան հայոց, հրովարտակ առ Ս ռամչապուհ մեր թագաւոր գրեալ զայս :

Թուղթ Արտաշի առ Ս ռամչապուհ :

Ս ԱԶԴԵԶԱՆՑ քաջ, Ըրտաշիր արքայից արքայ, առ եղբայր Ս ռամչապուհ թագաւոր հայոց ողջոյն շատ :

Ինկալայ զգրեալսս քո, որ ինչ վասն եպիսկոպոսիս Սահակայ, և յիշեցի զերախտիս նախնեաց դորա, որք էին նահապետք սուրենեան Պահլաւոյ, և կամաւ յանձն առին զտէրութիւն իմոյ նախնւոյն և համանուանն Ըրտաշրի • և այնչափ սիրեալ զնա քան զիւրեանց ազգայինսն, մինչ զի ոչ շատացան միայն 'ի Պարսից աշխարհիս մարտնչել ընդ նոսա, այլ և 'ի ձերդ եկեալ նորին ազազաւ, սպանին զԵրուրով զքո նախնին • և զտոյժս սպանութեանն իւրեանց հատուցին մահուամբ : Իսկ որդի սպանողին Պրիգոր զկեանս և զթագաւորութիւն կորուսեալ հիւան

geait l'empreinte de la monnaie trouvée dans le trésor royal, pour la frapper à son effigie. Le sceau des archives était changé, et portait son nom; il y avait une légère modification, mais non pas destruction complète de l'ancien sceau. Si le roi restait de longues années sur le trône, et faisait un nouveau recensement, on laissait de côté les changemens opérés dans l'ancien, pour n'inscrire que le nom du nouveau souverain. Mais Ardachir n'eut pas le temps, vu la courte durée de sa vie, de faire un nouveau recensement: il changea celui fait par ses prédécesseurs, voulut que tout fût écrit en son nom, accorda le rang et les honneurs de satrape à Hamzasb, avec la souveraineté de villages et de domaines, à Hamzasb qui désirait le commandement de l'armée arménienne. Il écrivit une lettre à Vramchabouch notre roi, lettre ainsi conçue :

Lettre d'Ardachir à Vramchabouch.

“ LE plus brave des adorateurs d'Ormizt, Ardachir, roi des rois, à mon frère Vramchabouch, roi des Arméniens, salut, salut.

“ J'ai reçu ta lettre écrite au sujet de l'évêque Isaac; je me suis rappelé les services de ses ancêtres, les chefs de race de Sourène-Bahlav qui ont reconnu la domination de mon ancêtre, appelé comme moi, Ardachir. Ces chefs de race, aussi attachés à ce prince que leurs parens, ne se contentèrent pas de combattre avec eux, en Perse; ils vinrent en votre pays où ils tuèrent Khosrov ton ancêtre, et payèrent de leur sang le meurtre de ce prince. Le fils du meurtrier, Grégoire, quand Dertad eût perdu, par suite d'une maladie, le trône et la vie, lui donna de nouveau ces biens en le guérissant. Il fut

դաժեամբ Տրդատայ, վերստին ետ իւրով բժշկու-
 հաւթեամբ . և առաւել առ մեզ եղև երախտաւոր :
 Ս ան որոյ զորդիացեալդ դորա շահմազասպ կա-
 ցուացես 'ի վերայ զորացդ սպարապետ՝ մեր հրամա-
 նաւ , և ազգի դորա տացես զգահ հինգերորդ՝ պա-
 տուոյ նախարարացդ . և զգեւղս և զգաստակերտս ,
 զոր տուեալ է նախնեացն քոց հարց դորա , կալլին
 դորա : Ս առդես և զտունս քնասակարաց ազգացդ ,
 զոր կալաք յարքունիս , թողցես 'ի բաց՝ աներկիւղա-
 բար ժառանգել նոցին մնացորդաց . բայց դահուց
 հայրենականաց սպատուոյ մի արասցես արժանի . զի
 և մեք 'ի մերում դիւանի հրամայեցաք զրել : Ս ջը
 լեր :

Բայց յորժամ եկն մեծն Սահակ և զամենայն պար-
 գեւեալն յ' քրտաշրէ հաստատեաց , մեռաւ արքայն
 Պարսից քրտաշիր , և փոխանակ նորա թագաւորեաց
 Ս ւամ , որ և Վրմանն կոչեցաւ , ամս տասն : Եւ
 զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհս հայոց
 և ընդ թագաւորին մերոյ Ս ւամշապուհոյ և ընդ մե-
 ծին Սահակայ . և էր խաղաղութիւն 'ի մէջ Ս ւա-
 մայ և քրկաղեայ : Եւ Ս ւամշապուհ ունէր զաշ-
 խարհս մեր , և ծառայէր երկոցունց թագաւորացն՝
 տալով զհարկս , զմասինն Պարսից՝ Ս ւամայ , և զմա-
 սինն Յունաց՝ քրկաղեայ :

ԾԲ

Յաղագս գանիւլէան նշանագրութեանն :

ՅԼՅԵՄ ժամանակի հիւանդացեալ քրկաղ , և
 շարժմանց ահագնից և հրընկեցութիւն եղեալ 'ի
 Բիւղանդինն , որ յաղագս մեծին Յովհաննու , շիր-
 թեալ լինէր թագաւորութիւնն Յունաց . և զօրքն
 ընդ միմեանս սպաւերազմէին և ընդ Պարսս : Ս ան

encore plus bienfaisant à votre égard. C'est pourquoi, quant au fils adoptif d'Isaac, Hamazasb, tu l'établiras général de tes troupes d'après mon ordre, tu donneras à sa race le cinquième rang parmi tes satrapes; les villages, les domaines, donnés par tes ancêtres aux siens, retourneront à sa famille. De même pour les maisons de ces races coupables, maisons que nous avons confisquées au profit du domaine royal, tu les remettras sans crainte, en toute propriété, aux individus restants. Mais tu ne les élèveras pas au rang qu'occupaient leurs pères. Telles sont les dispositions que nous avons fait consigner par écrit dans nos archives. Porte-toi bien „

A peine Isaac-le-Grand fut-il arrivé, eut-il fait exécuter toutes les donations consenties par Ardachir, le roi des Perses, Ardachir mourut; il fut remplacé sur le trône par Vram, appelé Guerman, qui régna dix ans; ce prince conserva les mêmes liens d'amitié avec notre roi Vramchabouh et avec Isaac-le-Grand. Il y eut paix entre Vram et Arcadius. Vramchabouh gouvernait notre pays, soumis à deux rois, leur payant tribut: à Vram pour la partie de territoire appartenant aux Perses, à Arcadius pour la partie de territoire dépendant des Grecs.

LII.

Caractères de Daniel.

EN ce temps-là Arcadius tomba malade; d'horribles tremblemens de terre, des incendies eurent lieu à Byzance au sujet du grand Chrysostome. L'empire des Grecs était agité, déchiré. Les troupes se battaient les unes contre les autres et contre les Perses. C'est

որոյ Սևամ հրամայեաց Սևամշապհոյ մեր թա-
 գաւորին իջանել 'ի Ս'իջագետս, զի խաղաղացու-
 ցեալ կարգեսցէ զնոսա, և համար երկաքանչիւրոցն
 հատցէ գործակալացն: Այլ իջեալ նորա և կարգեալ
 զայս ամենայն, ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն
 յաղագս քարտուղարի. զի մինչև գնաց Ս'եսրոպ յար-
 քունական դրանէն՝ ոչ զոք 'ի ճարտարաց գտանէր
 անդ 'ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին
 գրով. վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի
 որումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայ-
 կականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ
 'ի 'Վանիէլէ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ: Օր-
 րով անփոյթ արարեալ արքային, և ելեալ 'ի Հայս,
 գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Ս'եսրոպ զա-
 մենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ դպրու-
 թեան Հայոց, զոր զգացուցին արքային. և նա
 պատմեաց զասացեալն վանականին: Օր իբրև
 լուան, թախանձէին զնա՝ փոյթ զայնպիսեացն առ-
 նել պիտոյից:

Սասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրեշ-
 տակութիւն զայր մի պատուական և հաւատարիմ
 իւր, խաղունի ազգաւ՝ Սահրիճ անուն, յոյժ փա-
 փազող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն: Օր ա-
 ուեալ, և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ 'ի
 'Վանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեոյ օրինակի յունակաւ
 նին զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ
 ետուն ցմեծն Սահակ և Ս'եսրոպ: Արոց ուսեալ, և
 թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տե-
 ղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նը-
 շանագրօք ստոյգ հոլովել զհեղենայ բառից հայկա-
 կանաց հագներգաբար՝ մուրացածոյիւն այնուիկ
 գծագրութեամբ:

pourquoi Vram ordonna à Vramchabouh, notre roi, d'aller en Mésopotamie, de pacifier, d'organiser le pays, et d'assigner à chacun des officiers ses attributions: arrivé en Mésopotamie, après avoir tout réglé, Vramchabouh éprouve beaucoup de peine au sujet d'un secrétaire. Car, lorsque Mesrob eut quitté la cour, il ne s'y trouva point de secrétaire habile: tous se servaient des caractères persans. C'est pourquoi, s'approchant du roi, un prêtre nommé Abel, promit d'appliquer à la langue arménienne les caractères disposés par l'évêque Daniel, son proche parent. Le roi, sans s'inquiéter de cela, revenu en Arménie, trouve réunis près d'Isaac-le-Grand et de Mesrob, tous les évêques occupés à la recherche des caractères arméniens; informé par eux-mêmes de leurs desirs, le roi leur raconta les paroles du cénobite. Aussitôt toute l'assemblée pressa le monarque de s'occuper d'une affaire si importante.

En conséquence Vramchabouh envoie de notre pays en députation vers Abel un homme honorable, un de ses confidens intimes, de la race Khatouni, appelé Vahridj, qui désirait vivement le succès de l'entreprise. Vahridj prit Abel, se retira avec ce religieux, instruit et formé par Daniel, et après avoir disposé, selon l'ordre de l'alphabet grec, les anciens caractères des lettres, ils allèrent les présenter à Isaac-le-Grand et à Mesrob. Ceux-ci apprirent ces caractères; pendant quelques années, sous Isaac et Mesrob, de jeunes enfans s'évertuèrent à cet exercice et les docteurs virent bien l'insuffisance de ces caractères, pour rendre exactement les syllabes des mots arméniens avec ce système d'alphabet imparfait, emprunté, mendicé.

Ծ Գ

Յարգա մարտական նշանագրաց 'ի վերնոյն տուեաց շորհաց :

Օ ՎԵՒ այսորիկ ինքնին Ս'երոպ իջեալ 'ի Ս'ի-
ջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Վանիկէ,
և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ և
յԵրեսիայ առ Պղատոն ոմն ճարտարասան հեթա-
նոս՝ իշխան դիւանին : Եւ նորա խնդութեամբ ըն-
կալեալ, և զոր ինչ միանգամ 'ի միտ առնոյր բան
հայերէն յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ և ոչ օգ-
տեալ, զտգիտութիւն խոստովանեաց հախտորն : Եւ
զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու, վարդապետ իւր ե-
ղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն
զրեան 'ի նոյն դիւանէն Երեսեայ, և գնացեալ
քրիստոնէութեան հաւատաց. որոյ անուն Եպի-
փանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփա-
փաքդ քո :

Յայնժամ Ս'երոպայ օգնականութիւն 'ի Ռա-
բիլոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ
'ի Սամոս դիմէ. քանզի Եպիփանոս վճարելով զկէն-
ցաղըս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ հոռ-
փանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ,
որ 'ի Սամոս էր միայնացեալ : Ըստ սա երթեալ Ս'եր-
ոպայ, և յայտմ ևս անշահ մնացեալ, յաղօթս ա-
պաւինի. և տեսանէ ոչ 'ի քուն երազ և ոչ յարթ-
նութեան տեսիլ, այլ 'ի սրտին գործարանի երևու-
թացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով
'ի վերայ վիմի Ր, Ե, Ե, Բ, Բ, Բ, Բ. զի որպէս
'ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն : Եւ ոչ
միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայ-
նին որպէս յաման ինչ 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ :
Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, ետեղծ զնշանագիրս

LIII.

Des caractères mesrobiens donnés par la grâce divine.

APRÈS cela, Mesrob étant allé en Mésopotamie avec ses disciples, près de Daniel, sans mieux réussir que la première fois, passe à Édesse pour y voir un certain Platon, rhéteur païen, chef des archives. Celui-ci le reçut avec joie, se pénétra bien de tout ce qu'il apprit du système de la langue arménienne; mais, après beaucoup d'efforts, sans succès, le rhéteur confessa son impuissance. Platon parla à Mesrob d'un homme très instruit, qui avait été son maître, puis s'en était allé, emportant avec lui les livres de science de la bibliothèque d'Édesse, pour embrasser la foi du christianisme: son nom était Épiphane. " Va le voir, dit Platon à Mesrob, et tu trouveras le moyen de satisfaire tes désirs ...

Alors Mesrob, avec le secours de l'évêque Babelas, passe par la Phénicie, arrive à Samos. Épiphane était mort, mais il avait laissé un disciple nommé Ruphanus, merveilleusement exercé dans la calligraphie grecque; ce disciple était cénobite à Samos. Mesrob étant allé vers lui, sans tirer aucun profit de cette démarche, a recours à la prière: il voit, non pas dans le sommeil et en songe, non pas le jour dans une vision, mais bien dans le secret de son cœur, apparaître aux yeux de son esprit le poignet d'une main droite écrivant sur la pierre: Ա, Ե, Լ, Ր, Ի, Ո, Դ; comme l'on voit marqués sur la neige les derniers traits d'une ligne, ainsi la pierre reçoit l'empreinte des caractères. Non seulement il y eut apparition, mais encore tous les détails se rassemblèrent dans l'esprit de Mesrob

մեր՝ հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպածեւալ զգիրն
 Սեւրոպայ առ ձեռն պատրաստ. փոխատրելով
 զհայերէն աթուփայն ըստ անսայթաբութէ սիւ-
 ղաբայից հելլենացոց: Այլ իսկոյն ՚ի թարգմանու-
 թիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով
 յԱռակաց, բովանդակ զքսան և երկու յայտնիսս և
 զնոր Ստակս յեղուլ ՚ի հայ բան, նա և աշակերտք
 նորա ՝ Յոհան եկեղեցային և ՝ Յովսէփ պաղնացի.
 միանգամայն և զարուեստ գրչութեան ուսուցանել
 տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն:

ԾԴ

Յազազս գարութեան հայոց, Վրաց և Աղուանից:

ԱՆՃԱՆԵԱԼ Մըկադայ, փոխանակ թագաւորէ
 նորին որդի, որ կոչեցաւն Սէդոզոս փոքր. և զնոյն
 բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս, և
 ընդ արքային մերում Սամշապհոյ. բայց զմասն
 իւր նմա ոչ հաւատաց, այլ ինքեան գործակալօք կա-
 լաւ. և խաղաղութիւն արար ընդ ՝ Յազկերտի արքայի
 Պարսից: Բնդ այն ժամանակս եկեալ Սեւրոպայ,
 և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և հրամա-
 նաւ Սամշապհոյ և մեծին Սահակայ՝ ժողովեալ
 մանկունս ընտրեալս, ուչեղս և քաջասունս, փափ-
 կաձայնս և երկարողիս, և դպրոցս կարգեաց յամե-
 նայն դաւառս, և ուսոյց զընաւ կողմանս բաժնոյն
 Պարսից՝ բայց ՚ի ՝ Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնա-
 դրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոռն Սե-
 սարու, վարել յունական գարութեամբ և ոչ ա-
 սորուով:

Իսկ Սեւրոպայ երթեալ յաշխարհն Սրաց, առ-

comme en un vase. Mesrob, ayant quitté la prière, créa nos caractères avec Ruphanus qui traçait aussitôt la forme des caractères de Mesrob, modifiant, combinant les élémens arméniens d'après le mode des syllabes des Grecs. Aussitôt Mesrob se mit à traduire, en commençant fort judicieusement par les Proverbes: il traduisit en arménien tous les vingt-deux livres authentiques, et le Nouveau Testament, lui et ses disciples Jean d'Éguéghiatz et Joseph Baghnatzi, en même temps Mesrob faisait apprendre l'art de l'écriture à ses jeunes disciples.

LIV.

Lettres des Arméniens, des Ibériens, des Aghouank.

ARCADIUS étant mort, à sa place règne son fils, qui fut appelé Théodose-le-Jeune. Ce prince fit aussi amitié avec notre pays et avec notre roi Vramchabouh; mais il ne lui confia pas la partie de territoire dépendante de l'empire, il la retint et la régita par ses commissaires. Théodose-le-Jeune fit la paix avec Hazguer, roi des Perses. En ce temps-là, Mesrob vint apporter les caractères de notre langue, et sur l'ordre de Vramchabouh et d'Isaac-le-Grand, ayant rassemblé des enfans choisis, doués d'intelligence et de raison, d'une voix douce, d'une respiration assez longue, établit des écoles dans tous les cantons, et instruisit toutes les contrées de la portion de territoire appartenant aux Perses, excepté la partie dépendante des Grecs; là, les habitans, soumis à la juridiction du siège de Césarée, étaient obligés de se servir des lettres grecques et non des lettres syriennes.

Mesrob, à son arrivée dans le pays des Ibériens.

նէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն 'ի վերուստ շնորհաւն, հանգերձ թաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն և հայ լեզուի . ձեռնտու լինելոյ արքայի նուցա Ռահրոյ, և եպիսկոպոսին Սովսիսի : Եւ ընտրեալ մանկունս, և յերկուս բաժանեալ դասս, և վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր խորձենացի, և զՍուշէ տարօնեցի :

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Մրսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ . որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս : Եւ կոչեալ զԱննիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անգանդազ արձակեաց մանուկն Սասակ Սիւնեաց տէր՝ 'ի ձեռն Մնանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ . որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ վարդարացւոց լեզուին : Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի, ինքն դառնայ 'ի Հայս . և գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորոյն՝ յոչ լինելոյ յունի : Վանզի նախ 'ի Սերուժանայ այրեալ լինելին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք . դարձեալ 'ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի :

ԾԵ

Կրկն թագաւորէն Հայոց խոսրովայ, և յետ նորա Շապուհ պարսկի :

ՍՌԱՄԸԱՊՀՈՅ թագաւորեալ ամս քսան և մի՛ մեռանի, թողլով որդի տասնամեայ՝ անուն Մրտա-

leur compose des caractères par le moyen de la grâce qui lui a été donnée d'en haut, de concert avec Dchagha, interprète de la langue grecque et arménienne; Mesrob est favorisé par le roi d'Ibérie, Pagour, et par l'évêque Moïse. Mesrob choisit des enfans, les partage en deux classes, et leur laisse pour maîtres deux de ses disciples, Der de Khortzène, et Mouché de Daron.

Mesrob se rend en Aghouank, près d'Arsvaghène, roi du pays, et près du chef des évêques, Jérémie, qui, ayant agréé volontiers sa doctrine et son enseignement, lui donnèrent des enfans choisis, et de plus un nommé Benjamin, traducteur plein de grâce qu'avait envoyé de suite le jeune Vassag, prince de Siouni, par l'entremise d'Ananias, son évêque; avec tous ces secours, Mesrob composa les caractères de la langue des Carcaratzi, langue rauque, barbare, grossière, sans liaison. Puis, ayant laissé pour directeur un de ses élèves, Jonathas, et de plus établi quelques prêtres à la cour du roi, Mesrob retourne en Arménie. Il y trouve Isaac-le-Grand occupé à traduire du syriaque; il n'y avait pas de grec, car d'abord Méroujan avait fait brûler partout dans notre pays les livres grecs; et, lors du partage de l'Arménie, les gouverneurs perses ne permirent à personne sur leur territoire d'apprendre le grec; on ne pouvait apprendre que le syriaque.

LV.

Nouveau règne de Khosrov, et après lui, règne de Chahouh le Perse.

VRAMCHABOUH, ayant régné vingt-et-un ans, meurt, laissant un fils de dix ans, nommé Ardachès. Aussitôt

շէս . Հայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակայ
'ի դուռն արքային Պարսից Հագկերտի՝ խնդրել
զկապեալն Սոսրով, որ զկնի մահուանն Մտաշրի՝
լուծեալ պահեցաւ արձակ Մնուշն կոչեցեալ բերդի
յաւուրս Սաւմայ : Եւ Հագկերտի հաւանեալ՝
կատարէ զհայցուածսն , տալով նմա զտէրութիւնն՝
արձակեաց 'ի Հայս : Սա խնդրեաց զՆրահատ որդի
Պազաւոնի , որ յետ հօրն նորա մահուան՝ հանեալ
յանյիշելի ամբողջն , անդր ևս քան զսագաստան էր
գումարեալ . զոր ոչ ժամանեաց տեսանել Սոսրով՝
մի ևէթ 'ի կրկնումն թագաւորեալ ամ :

Հետ որոյ Հագկերտ ոչ ևս 'ի նոցանէ , այլ զՇա-
պուհ զորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց , հնարս
դառնութեան խորհելով՝ իբր թէ այնպէս հանա-
պազ առ նմա նախարարքն յանդիցին խօսիւք , տուր-
ևառիւք , խրախճանութեամբ և զբօսանօք որսոց ,
այլ և եկամուտ հարազատութեամբ մերձաւորե-
ցին ինամութեամբ . զի մարթ լիցի զնոսա և 'ի դէն
մազդէզանց սաղապեցուցանել որով ամենեւիմբ զատ-
չիցին 'ի Հունաց . ոչ գիտելով անմիտն , թէ Տէր
ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց . թէպէտ առ ժա-
մայն աջողեցաւ : Վանդի մեռեալ Համազասպայ ,
և 'ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ , ոչ որ 'ի միաբա-
նութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց . վասն որոյ
դիւրամուտ եղև յաշխարհս Շապուհ , ընդ իւր ա-
ծելով զՆրահատ և զամենայն վտարանդիսն . սա-
կայն ոչ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն , ամե-
նեցուն ատեցեալ զնա . և ոչ արքայօրէն մեծարելին
զնա յորս կամ 'ի խաղու :

Երբեմն զհետ երամակաց ցուց յանդգնա-
դոյնս արչաւեալ ընդ խորտաբորտսն և 'ի վիմուտ տե-
ղիս . յորմէ կասել սկսաւ Շապուհ : Իսկ Մտամայ
մոկացոյ եպերեալ զնա՝ ասէ . Պնա գնա , աստուած-
որդիդ Պարսից , թէ այր իցես : Եւ նա ասէ . Պու-

Isaac-le-Grand se rendit à la cour du roi des Perses, Hazguerd, pour réclamer Khosrov d'abord chargé de chaînes, puis, après la mort d'Ardachir, gardé libre et sans fers dans le fort appelé Anouch, du temps de Vram. Hazguerd consent à satisfaire la demande du grand Isaac, et rendant à Khosrov le trône, il le renvoya en Arménie; Khosrov réclama Hrahad, fils de Cazavon, qui, après la mort de son père, a été tiré du fort d'Anouch pour être relégué au-delà de Sacasdan; mais Khosrov ne put voir son cher Hrahad, car il ne régna pour la seconde fois que l'espace d'un an.

Après cela, Hazguerd, à l'exclusion des rois légitimes, met son fils Chabouh sur le trône d'Arménie, s'imaginant, dans ses perfides projets, qu'ainsi les satrapes seraient sans cesse en rapport avec lui, au moyen de conversations, de présens mutuels, de festins, de parties de chasse; qu'il y aurait des alliances, des mariages, de là union, affinité réciproque; qu'ainsi il pourrait amener les satrapes au culte d'Ormizt et les détacher entièrement des Grecs; il ne savait pas, l'insensé, que le Seigneur disperse les pensées des païens! quoique pour le moment il réussit, car, Hamazasb étant mort, Isaac plongé dans le deuil, personne ne rassembla les troupes arméniennes; c'est pourquoi Chabouh entra facilement en notre pays, amenant avec lui Hrahad et tous les bannis. Cependant il ne put gagner l'esprit des satrapes; tous le haïssaient, et on ne le traitait pas en roi dans les parties de chasse, ou autres parties de plaisir.

Un jour, en poursuivant avec vigueur un troupeau d'ânes sauvages, on se jeta dans des endroits difficiles et pierreux. Chabouh se mit à quitter la partie; Adom Mogatzi, le raillant, lui dit: " Va, va, toi, fils du dieu des Perses, va, si tu es homme de courage „,

երթիջիր, զի 'ի քարինս դիւաց է շահատակել: Պար-
 ձեալ յայլում ժամու դիպեցաւ 'ի շամբս կինջս որ-
 սալ հրով, և Շապհոյ ոչ համարձակեալ 'ի թաւուն
 քաջարշաւ լինել, մինչև շրջապատէր հուրն. և նորա
 զհայեցուածսն յերկուս բաժանեալ, այսր անդր բե-
 րեալ լինէր երիվարաւն: Ս'իւսանգամ ասէ Մտոմ.
 Մտուածորդիդ Պարսից, ահա հայր քո և աստուած,
 ընդէր զանգիտես: Իսկ Շապուհ ասէ. (Թողեալ
 զկատակելդ՝ յանցանել ընդ հուրդ դարձո զքեզ, որ
 և ես զկնի քո. քանզի յառաջէն՝ ձիս իմ խրտփ:
 Յայնժամ այսպանեաց զնա Մտոմ՝ ասելով. Ս'իթէ
 և այդ քարինք իցեն՝ զի ես յառաջեցից. և արդ եթէ
 դու զմոկացիս կոչես դիւազգիս, ես զսասանեանսդ
 կոչեմ կնամարդիս: Եւ մտրակեալ զերիվարն իբրև
 ընդ հովիտս ծաղկանց անցանէր ընդ հուրն՝ զերծու-
 ցանելով զՇապուհ: Եւ յետ այնր գիտացեալ եթէ
 նա լուռ ոչ լինի, անցեալ գնայ 'ի Ս'ոկաց աշխարհն:

Մյլ երբեմն 'ի մականական խաղուն երկիցս պա-
 տահեաց Շաւասպայ արծրունւոյ զգնդակն հանել
 'ի Շապհոյ: Եւ նորա ածեալ նմա մականաւն՝ ասէ.
 Կանիր զքեզ: Իսկ նորա պատասխանեալ, թէ Մյո,
 ասէ, ճանաչեմ և զիս արքայորդի 'ի սերմանէ Սա-
 նասարայ. և ունիմ իշխանութիւն ընդ եղբարս քո
 զբարձն արքայի համբուրել՝ որպէս և անուանակոչե-
 ցեալս եմ: Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահաբար,
 'ի ձիարձակարանէն արփայագնաց լինէր:

Պարձեալ երբեմն 'ի ինջոյսն ուրախութեան Մտու-
 րով գարդմանացի 'ի գինւոջ զեղիսեալ առաջի Շապ-

Et toi, dit Chabouh, avance donc, toi, car il est donné aux démons de lutter, de s'escrimer contre les pierres. „ Puis, un autre jour, il arriva qu'on chassait avec le feu des sangliers dans un champ couvert de roseaux; Chabouh n'osait pas se précipiter intrépidement dans ce fourré, tandis que le feu l'environnait de toutes parts: Chabouh, le regard tourné d'un côté, de l'autre, se portait çà et là sur son cheval. “ Toi, fils du dieu des Perses, lui dit alors Adom, voici ton père et ton dieu, pourquoi crains-tu? — Trêve de plaisanteries, dit Chabouh, passe à travers le feu, et je passerai après toi, car mon cheval se cabre plutôt que d'avancer le premier „. Alors Adom raila encore Chabouh, en disant: “ Est-ce qu'il y aurait encore ici des pierres, pour m'engager à marcher le premier? Tu nous appelles, nous Mogatzi, tu nous appelles enfans des démons, et moi, j'appellerai tes Sassanian, hommes efféminés „. Et aussitôt Adom, excitant son cheval, s'élança comme à travers un vallon fleuri, à travers le feu, pour délivrer Chabouh. Adom, après ces faits, sachant bien que Chabouh n'est pas disposé à les oublier, se hâte de passer dans le pays de Mog.

Un autre jour, au jeu du bâton, il arrive deux fois à Chavasb Ardzrouni d'enlever la boule à Chabouh. Le roi, lui donnant un coup de bâton, lui dit: “ Apprends à te connaître. — Oui, je me connais, reprend Chavasb; je sais que je suis issu de rois, de la race de Sannassar; et j'ai le droit avec tes frères d'embrasser le coussin du roi, en vertu même de mon nom „. Chavasb, après ces paroles pleines de mépris, s'élança hors de l'hippodrome.

Enfin, une autre fois, au milieu des réjouissances d'un festin, Khosrov Cartmanatzi, pris de vin, en

Տոյ, զօրէն սեղեխի տափեցելոյ զհետ ջնարահար քաջամասն կնոջ կրթէր: Ընդ որ ցասուցեալ Շապհայ, հրամայէ ունել զնա և 'ի դահլձին պահել: այլ նա 'ի վաղակաւորն հաստատեալ զաջն, պէս գունակ Տրդատայ բազրատունոյ, յիւր տունն անցեալ զնայր. և ոչ ոք 'ի սպասաւորացն արքունի համարձակեալ արկանել 'ի նա ձեռն, յառաջագոյն գիտելով զփորձ առնն: Աւ զայս պատմել մեզ՝ քոյդ հարկաւորեաց խնդիր:

Ծ. 2

Ար ինչ զինի գնալոցն Շապհայ 'ի Հայոց, և անխիտանութեանն յետ նորա:

Օ՛ ԲԱՌԵԱՄ անարգաբար թագաւորեալ Շապհայ, հասանէ նմա համբաւ հիւանդութեան հօրն, և զնայ փութանակի, իւրում տեղակալին հրամայելով զօրագլխի՝ ունել զմեծամեծս Հայոց, և տանել 'ի Պարսս: Իբրև եղև հասանել Շապհայ 'ի Տիսբոն, մեռաւ հայրն նորա Յազկերտ, թագաւորեալ ամս մետասան: Ի նմին աւուր և նա անդէն 'ի դրանէ մարդկանն նենգեալ՝ սատակեցաւ: Իսկ 'ի ձեռն քաջին և բարեբախտին՝ Աերսիսի ձիձրակացւոյ զօրագլուխ եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց, տան ընդ զնդին Պարսից սաւտերազմ. հարկանէն զզօրսն, և սպանանէ Մարսամ սպանդունի զզօրագլուխն. և ինքեանք ցրուեալք տիրագլուխք անձնապահապետք յամենայն լերինս և յամուրս շրջէին. յորում համօրէն վանանդացիք երևեցան նահատակեալ քաջութեամբ: Ուստի աղմկաւ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանխիտանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայս:

en présence de Chabouh, montra un amour lubrique et passionné pour une femme qui pinçoit de la harpe avec ses doigts savans et légers. Indigné de cette conduite, Chabouh donne ordre d'arrêter et de garder Khosrov dans une salle. Mais celui-ci, le glaive à la main, comme Dertad Pacradouni, passe, se rend à sa maison. Nul d'entre les officiers royaux, n'ose mettre la main sur lui, car on connaît déjà par expérience la valeur de Khosrov. A rapporter ces faits tes instances nous ont forcé.

LVI.

Événemens survenus après le départ de Chabouh de l'Arménie. —
Anarchie après sa mort.

APRÈS quatre ans passés sans dignité sur le trône, Chabouh reçoit la nouvelle de la maladie de son père, s'empresse de partir, ordonnant à son lieutenant de s'emparer des grands d'Arménie, et de les conduire en Perse. A peine Chabouh fut-il arrivé à Dispon, Hazguerd son père mourut, ayant régné onze ans. Ce jour-là même, Chabouh, surpris par les embûches des courtisans, fut assassiné. Aussitôt rassemblés par les soins du brave et heureux Nersès Djidjragatzi, choisi pour leur général, les satrapes d'Arménie avec leurs troupes livrent combat à l'armée des Perses, taillent en pièces les troupes ennemies; Abersam Sbantouni tue leur général. Chacun, dans la dispersion, maître de lui, chargé seul de sa propre conservation, se jetait dans les montagnes, dans les forteresses. Les habitans de Vanant se distinguèrent par une intrépidité héroïque. Ainsi, déchiré par les collisions, les troubles sanglans, notre pays resta trois

նայր . վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի , և հատեալ ճանապարհք ռամկաց , և ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր :

Ինք նոյն աւուրս լինէր թաղաւորեալ Պարսից Սևամ երկրորդ , և զքէն վրիժուց խնդրեաց 'ի մերմէ աշխարհէս . խաղաղութիւն առնելով ընդ Յոյնս՝ ոչ 'ի բաժին նոցա հպի :

ԾԷ

Աւարուսն Մեսրոպայ 'ի Բիւզանդիոն , և պատճէն թղթոց հնգից :

ԻՍԿ իբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս 'ի մասինն Պարսից , գնաց նա զկողմամբք արևմտից մերոյ աշխարհիս 'ի բաժին մասինն Յունաց , և ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ . վասն որոյ յղէ զՄեսրոպ և զՍարգան թոռն իւր 'ի Բիւզանդիոն առ կայսրն թէոգոս թղթով , որ ունէր զայս :

Թուղթ Սահակայ առ Թէոգոս :

ԽԱՂԱՂԱՍԻՐԻ կայսեր տեառն իմում՝ Թէոստոս թէոգոսի՝ Սահակ հայոց եպիսկոպոս 'ի Տէր խընդալ :

Պիտեմ , զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է 'ի ներող լսողութիւն ինքնակալիդ . սակս որոյ յուսալով 'ի գթածութիւն բարերարութեանդ քոյ , դիմեալ ապաւինեցայ յոտս ձեր . և ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս 'ի հրամանէ վերակացուացս սոցա . այնչափ ատեցեալ զմեզ , մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան , զորս երեք նոյն

ans en proie à l'anarchie, livré à toutes les horreurs de la désolation, de la spoliation. En conséquence, les tributs manquaient au trésor royal, les chemins et communications étaient coupés, toute bonne administration altérée, détruite.

En ces jours-là, Vram II était sur le trône de Perse: il cherchait à tirer vengeance de notre pays. Il fit la paix avec les Grecs, et n'osa point toucher à la partie de territoire qui leur appartenait.

LVII.

Mesrob est envoyé à Byzance. — Copie de cinq lettres.

ISAAC-le-Grand, lorsqu'il vit tous ces malheurs fondre sur la partie de territoire appartenant aux Perses, s'en alla dans les contrées occidentales de notre pays, échues en partage aux Grecs, mais il n'y fut pas reçu selon ses mérites. En conséquence, il envoie Mesrob et Vartan, son petit-fils, à Byzance, vers l'empereur Théodose, avec une lettre ainsi conçue :

Lettre d'Isaac à Théodose.

“ Au pacifique empereur, mon seigneur et maître, Auguste-Théodose, Isaac, évêque des Arméniens, en notre Seigneur salut.

“ Je sais que le bruit de notre misère est arrivé aux oreilles compatissantes de ta souveraine Majesté. C'est pourquoi, espérant en la miséricorde de ta bienfaisance, je suis venu me réfugier à tes pieds; je n'ai pu trouver accueil dans mon diocèse, d'après l'ordre prohibitif de leurs gouverneurs. Ils nous haïssent tellement qu'ils n'ont pas reçu les caractères que leur a

այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարերարու թիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ դորա յԱսորոց աշխարհին : Ըրդ հաճոյ թուեսցի տերու թեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան առնել զմեզ 'ի մերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվարդապետու թիւնս մեր : Ողջ լեր :

Գրէ և առ եպիսկոպոսն թագաւորեալ քաղաքին զայս ինչ :

Թուղթ Սահակայ առ Աստիկոս :

ՍԱՀԱԿ եպիսկոպոս հայոց, վարդապետ մեր Մատիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ դրանդ, օրհնու թեամբ ողջոյն :

Յուսացեալ 'ի ձեր սրբու թիւնդ առաքեցի զուսուցող մերոյ աշխարհիս Սեւրոպ, և զթուռն իմ Սարգան, որպէս զի 'ի լսելքս 'ի դոցանէ զաղէտս նեղու թեան մերոյ, բարեխօսեալ առ մեծի թագաւորիդ՝ օգնեսցես մեզ, որպէս արդարեւ եղբայր սիրելի : Ողջ լեր :

Գրէ և առ Մատուղիոս զօրավար զայս ինչ :

Թուղթ Սահակայ առ Անատուղիոս :

ՍԱՀԱԿ եպիսկոպոս հայոց, քաջի զօրավարի Մատուղեայ ինդալ :

Շնորհ ունիմ Մատուծոյ յաղագս զքեզ պատրաստել մեզ յապաւինու թիւն . վասն որոյ զգացուցանեմ զի 'ի հայ թայ թանս մերոյ նեղու թեանս առաքեցի զուսուցանողդ մեր զՍեւրոպ և զթուռն իմ Սարգան 'ի դուռն արքունի . և աղաչեմ զքո քաջու թիւնդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ : Ողջ լեր :

portés l'homme que j'ai envoyé près de ta bienfaisante Majesté. Plusieurs fois même, cet homme a eu beaucoup à souffrir dans le pays des Syriens. Puisse-t-il paraître agréable à ta Majesté de ne pas nous laisser sans autorité, sans pouvoir, dans notre diocèse, et d'ordonner qu'on nous reçoive, nous et nos instructions pastorales. Porte-toi bien „„

Isaac écrit aussi, à l'évêque de la ville impériale, la lettre suivante :

Lettre d'Isaac à Atticus.

“ ISAAC, évêque des Arméniens, à notre docteur Atticus, évêque de la sublime Porte, bénédiction, salut.

“ Espérant en ta sainteté, j'ai envoyé le docteur de notre pays, Mesrob, et mon petit-fils Vartan, afin qu'informé par eux de nos malheurs, de notre misère, intercédant pour nous auprès de ton grand monarque, tu nous secoues et tu nous aides comme un frère bien-aimé. Porte-toi bien „„

Isaac écrit aussi, au général Anatole, une lettre ainsi conçue :

Lettre d'Isaac à Anatole.

“ ISAAC, évêque des Arméniens, au brave général Anatole, salut.

“ Je rends grâce à Dieu de ce qu'il t'a donné à nous pour être notre refuge et notre appui. C'est pourquoi je te fais savoir que, cherchant quelque expédient dans notre détresse, j'ai envoyé notre instructeur Mesrob et mon petit-fils Vartan à la Porte impériale, et je te prie, brave général, de favoriser leur voyage. Porte-toi bien „„

Օ այս տեսեալ Մնատողեայ, միանգամայն և զուր առաքինութեանն Սերոպայ յիշեալ, որ յառաջագոյն հնչեցեալ էր զմամնէ, ոչ փոքր արարնոցա ընդունելութիւն, մինչև 'ի ձեռն փոփոխ ընթացից գրով զգացուցանել կայսերն : Մնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով : Սան որոյ արգելեալ 'ի քաղաքին Սելիտինէ զբազմութիւն աշակերտաց, զորս ընդ ինքեան ածեալ հանդերձ զխառըրան նոցա Վլենդիւ, առ եպիսկոպոսին Մկակայ թողու : Այլ իւր առեալ զՍերոպ և զԱրդան՝ տայ ցեպիսկոպոսն Վերջանու ց՝ Նիթ, և բարեփառութեամբ զնոսա յուզարկէ : Արով մտին 'ի Միւզանդինն, և յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին, առին զոր յուսայինն և զոր ոչն յուսային. և դարձան հանդերձ թղթով այսպիսեալ :

Թուղթ Թէոդոսի առ Սահակ :

ՄՆՔՆԱԿԱԼ Թէոդոս Մզոստոս և կայսր հռովմայեցւոց, մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի ինդալ :

Հրամայեալ մեր տեսանել զթուղթս, վերահասու եղաք գրելոցս առ 'ի քէն. և մեղադրեցաք յոյժ, զի ա մենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորի, և մեղ և ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ : Այլ առաւել յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս, որ 'ի մերում քաղաքիս, յԱսորեաց ումանց ինդրէիր զիմաստից գիւտս : Սան որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոյ ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսմամբդ. բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Սերոպ, թէ կատարումն արուեստիդ 'ի շնորհաց վերնոյն եղև, գրեցաք՝ զի ամենայն փութով ուսցին, և զքեզ պատուով ընկալցին՝ որպէս զարդարեւ վարդաւ

En voyant cette lettre, Anatole, qui, d'ailleurs, se rappelait la réputation de vertu de Mesrob, réputation qui déjà avait retenti, fit aux envoyés une réception peu ordinaire; il va même jusqu'à informer, par dépêche et estafette, César de l'arrivée des étrangers. Anatole reçoit de l'empereur l'ordre de les lui envoyer promptement, honorablement. C'est pourquoi, retenant dans la ville de Métylène la foule des disciples que Mesrob a amenés avec lui, y compris leur chef, Léon, il les laisse auprès de l'évêque Acace, et, prenant Mesrob et Vartan, il les confie à l'évêque de Terdechan, à Knit, et les reconduit avec honneur et distinction. Mesrob et Vartan entrèrent à Byzance. Présentés de suite au grand monarque, ils obtinrent ce qu'ils espéraient et même ce qu'ils n'espéraient pas; puis, s'en retournèrent avec une lettre de l'empereur conçue en ces termes :

Lettre de Théodose à Isaac.

“ LE souverain Théodose, auguste et empereur des Romains, à Isaac-le-Grand, évêque, salut.

“ Ayant daigné voir tes lettres, nous avons été instruit de ce que tu as écrit, et nous t'avons fait beaucoup de reproches, car tu t'es de tout cœur dévoué à un roi païen; et pour nous sans considération, tu n'as pas même daigné par lettres te faire connaître à nous. Encore plus de reproches à te faire sur un autre point. Méprisant les savans qui se trouvent dans notre ville, tu es allé demander à quelques Syriens des découvertes, des inventions scientifiques. C'est pourquoi nous avons été content de voir nos serviteurs rejeter ton enseignement; mais, quand ensuite Mesrob nous eut raconté que l'exécution de son procédé venait

պէտ իւրեանց, հանգոյն արքեպիսկոպոսին Ալեաս-
րու. և դարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին: Աւ-
հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ հայոց՝ յա-
պաւինուածիւն ձեզ և մերոց զօրաց: Աւ վասն քո
արարաք ստրատելատ զԱ՛րդան զորդի որդիացե-
լոյ քո, և յառաջին վարդապետն գրեցաք զԱ՛րտոր
Ո՞ղջ լէր:

Պրեկայ և մեծ եպիսկոպոսն Արտիկոս զայս ինչ:

Թուղթ Արտիկայ առ Սահակ:

ԱՍՏԻՊՈՍ ինքնագլուխ եպիսկոպոս Արտանդնու-
պօլսի, եղբօր սիրելւոյ և աթոռակցի՝ Սահակայ ե-
պիսկոպոսի հայոց ՚ի Տէր խնդալ:

Բազում գոհութիւն Արտուծոյ մատուցանեմք
յաղագս քո բարեհամբաւութեանդ ՚ի մեջ այդպիսի
բարբարոս ազգի. այլ ազատ ՚ի մեղադրանաց ոչ թռ-
ղումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն
Պրիգորի և Աերսիսի երանելեաց քոց հարց: Աւ
առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զիարդ թողեր
զաղբերն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս,
որ ոչ միայն տիեզերական մայրաբաղաբիս, այլ սովաւ
և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ ՚ի
նմանէ վարդապետեալ ուսանի. ուստի և Ոսկի բե-
րան կոչեցին զնա: Աւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ,
կամեցայք ՚ի սահանական ջրոց զփափաղ ծարաւոյն
յազեցուցանել. մինչև ամենակալին տեսեալ զնոտի
աշխատութիւնն, բղխեաց ՚ի ձեզ զչնորհս հողւոյն,

des grâces d'en haut, nous avons écrit que les peuples eussent à apprendre aussitôt tout ce que tu enseignais, et à te recevoir avec respect et considération, comme leur véritable docteur, de la manière usitée pour l'archevêque de Césarée. Nous avons voulu que toutes les dépenses et provisions fussent à la charge du trésor. Nous avons donné l'ordre de construire une ville dans ton pays, l'Arménie, pour vous servir de refuge, à vous et à nos troupes; et, en ta faveur, nous avons fait général, Vartan, fils de ton fils adoptif, et inscrit, au rang des premiers docteurs, Mesrob. Porte-toi bien ...

Le grand évêque Atticus écrit aussi à Isaac la lettre suivante :

Lettre d'Atticus à Isaac.

“ ATTICUS, évêque indépendant de Constantinople, à mon bien-aimé frère et collègue, Isaac, évêque de l'Arménie, en notre Seigneur, salut.

“ Nous avons beaucoup d'actions de grâces à rendre à Dieu, au sujet de l'éminente réputation dont tu jouis au milieu d'une nation barbare comme la tienne. Mais nous te blâmons hautement de ce que tu ne t'es pas rappelé plutôt l'amitié de Grégoire et de Nersès, tes bienheureux pères, pour nous. Nous nous étonnons encore plus de ce que tu as négligé la fontaine de l'Église, notre père saint Jean, le père, je ne dirai pas seulement de cette métropole de l'univers: mais tous les chrétiens, le monde entier, sont éclairés par lui, d'où vient qu'on l'a appelé Bouche d'or. Sans vous arrêter à cette source abondante, vous avez voulu, à des eaux vagabondes, étancher le désir de votre soif; mais enfin le Tout-Puissant, à la vue

ընդ որ այժմ ուրախ եմք: Իսկ արդ հրամանաւ ինքնակալին Մ. Գոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր. և աղանդոյդ բոլր բորիտոնաց՝ կամ հաւանել, և կամ հալածել՝ ի բումմէ վիճակէդ: Եւ զառաքեալս ՚ի քէն զՄ. Եսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկզեսխասդիկոս:

ԾԸ

Վասն զարեմտեայ մեր վարդապետելոյ, և խաղաղանալոյ բողբումն, և թագաւորելոյ Արտաշի:

Եւ եւլ Մ. Եսրոպայ և Ս. արդանայ ստրատելատի՝ գտին զքջրավարն Մ. Կատոլ հուպ ՚ի մերս եկեալ սահման. որոյ ընկալեալ զհրամանն արքունի, առաւել յօխորտաբար և քաջափոյթ ձեռնարկութեամբ ըզգործն ՚ի կատարումն աւարտեաց: Քանզի իշխանք և գլխաւորք և որք միանդամ յայտնիք էին ՚ի կողմանն, ՚ի մի վայր եկեալ հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական ազգաւն ինքնակամ, իբր յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալ. զոր անյատպաղաբար սկսեալ ուսուցանել, երազապէս վարդապետեցին զկողմն արեւմտեայն, որպէս զարեւելեայն:

Յայնժամ գային հասանէին ՚ի բազում նախարարացն կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի ՚ի մէջ նոցանցեալ ՚ի միաբանութիւն հաւաքեացէ զամենեսեան: Քանզի գիտացեալ արքային Պարսից Ս. Բաւմայ, եթէ առանց նախարարացն հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն, հաշտութիւն խօսեցեալ ՚ի ձեռն Սմբատայ ասպետի: Ս. Կատոլ որոյ թողու զՄ. Եսրոպ

de tous ces vains efforts, a fait couler sur vous les grâces de son Esprit: nous nous en réjouissons aujourd'hui. Ainsi donc, d'après l'ordre d'Auguste empereur, liberté pleine et entière t'est accordée d'enseigner, de catéchiser le pays dépendant de notre autorité, de gagner par la persuasion, ou d'expulser de ton diocèse la secte des impudiques. Quant à la personne envoyée par toi, quant à Mesrob, nous l'avons ordonné Ecclésiastique ,,,

LVIII.

Instruction répandue dans la partie occidentale de notre pays. —
Pacification générale. — Règne d'Ardachir.

A leur arrivée, Mesrob et Vartan, général, trouvèrent le général Anatole parvenu près de notre pays. Anatole, ayant reçu l'ordre impérial, encore avec plus de vivacité et de zèle conduisit les affaires à prompte et heureuse fin; les princes, les chefs et les notables du pays arrivaient, accouraient en un moment avec toute la classe sacerdotale, de leur propre volonté, convoqués, envoyés pour ainsi dire par la voix de Dieu; alors, se mettant sans délai à enseigner cette multitude, ils instruisirent promptement les contrées occidentales, comme ils avaient instruit les contrées orientales.

Alors, de la part d'un grand nombre de satrapes, des envoyés venaient presser Isaac-le-Grand de se rendre au milieu d'eux, de les réunir tous en corps de confédération; car le roi des Perses, Vram, sachant bien que, sans les satrapes d'Arménie, il ne pouvait posséder le pays, parla de paix et d'accommodement par l'entremise de Sempad, chevalier. C'est pourquoi

'ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արեւմտից, և առ նմա զթողունսն իւր զՆմայեակ և զՆամազապեան զեղբարսն Վարդանայ ստրատելատի : Նրամայէ քննել զժանդագործ բորբորիտոնսն, և եթէ ոչ հեզուութեամբ և ոչ սաստիւ զայցեն յուղղութիւն՝ չարչարանօք հալածել : զի թշնամանք 'ի թշնամանաց վրէժ առնուցուն, և խայտառակեսցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց : Աւ ինքն եկեալ անցանէ յայրարատեան գաւառն : կուտեալ զամենայն նախարարազունսն, առաքէ զՎմբատ ասպետ և զՎարդան ստրատելատ զթողն իւր 'ի գուռն արքային Վարսից :

Աւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն, մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ նոցա թաւ գաւոր կացուցանելով զՎրտաշէս որդի Վաւաշապհոյ : և փոխեալ զանունն, Վրտաշիբ կոչելով, զաշխարհս չայոց 'ի նա հաւատաց առանց պարսիկ վերակացուի : որ տիրեաց ամս վեց :

ԾԹ

Ըննուած Կարնոյ քաղաքին, որ կուէցան Թեոգուպոլիս :

ՄԱՏՈՒԵԱՏ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի, եկեալ յաշխարհս մեր և շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր, հաճի 'ի գաւառին Կարնոյ իբրև 'ի միջոցի շինել զքաղաքն արգաւանդահող, շատաջուր և բերրի : իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի 'ի բացեայ 'ի տեղեացն, ուր Ափրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբէւրք ահանց, և հանդարտ զնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրաբար երևութիւք : յորում անբաւութիւնք ձկանց և զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց 'ի ձուոց միայն կերակրեալ

Isaac laisse Mesrob pour instruire le côté de l'occident, et près de lui ses petits-fils Hemaïag et Hamazasbian, frères de Vartan le général; il ordonne de bien examiner la secte criminelle des impudiques, et si, ni par la voie de la douceur, ni par la voie de l'inflexible rigueur, ils ne viennent à résipiscence, il ordonne de les poursuivre par la voie des supplices, afin que des offenses vengent des offenses et que par une mort justement appliquée au corps, soit notée d'infamie la mort injuste des âmes. Isaac passe dans le canton de l'Ararat, convoque les races satrapales et envoie Sempad, chevalier, et Vartan, général, son petit-fils, à la cour du roi des Perses.

Ce prince, ayant conclu un traité, signé et scellé de son sceau une amnistie, et, à la demande des satrapes, proclamé roi Ardachès, fils de Vramchabouh, dont il change le nom, l'appelant Ardachir, lui confie le pays des Arméniens, sans y mettre de commissaire perse. Ardachir régna six ans.

LIX.

Construction de la ville de Garine qui fut appelée Théodosopole.

ANATOLE, général des Grecs, sur l'ordre impérial, venu en notre pays, ayant traversé beaucoup de nos contrées, se plaît à élever dans le canton Garine, comme au centre du pays, une ville sur un terrain productif, bien fourni d'eau, très-fertile. Comme centre du pays, ce point n'est pas très-éloigné des lieux où jaillissent les sources d'une partie de l'Euphrate, qui dans leur cours paisible et progressif se grossissent, s'étendent, comme un vaste marais. Il y avait une quantité infinie de poissons et de différens oiseaux; de

լինելին բնակիչքն : Այլ զեզերք մօրին շամբք և բազմութիւն եղեգանց . և դաշտքն ունին զթանձրութիւն խոտոց և զքաջարեութիւն սերմանաւոր պտղոց : Այլ լերինքն լի են երէտվք կճղակաբաշխիք և որոճայնովք . նա և զանասուն պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս, քաջամարմինս և յոյրս ցուցանեն համակեալս 'ի գիրութեան :

Այլ առ ստորոտով մի գեղեցկանիստ լերինն զբտեալ բազում աղբէւրս ականակիտս և մանունս բըղխեալ, անդ ետեղազբեաց զքաղաքն . զորով չըջափակեալ խոր փոսիւ, անդնդալիք հաստատեաց զհիմունս պատուարին . և 'ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շինեաց, յորոց զառաջինն (ժ)էոգոս անուանեաց 'ի պատիւ (ժ)էոգոսի : Այլ 'ի նմանէ և անգր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրև զնաւացուուկս, և առանցս զողաւոր խորչիւք՝ որք ընդդէմ հային լերինն : Սպսէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ . իսկ ընդդէմ արևելից և արևմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորաձևս : Այլ 'ի մէջ քաղաքին 'ի բարձրաւանդակ վայրի մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց, և Մէգոստիոն անուանեաց 'ի պատիւ Մէգոստոսի : Այլ այլ ջուրս ընդ յորով տեղիս ածեալ մտոյց անյայտ գնացիւք : Այլ ելից զինու և պահապան գնդիւք զքաղաքն, և անուանեաց (ժ)էոգուպօլիս, զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն : Այլ 'ի վերայ ջերմն բղխեալ աղբերացն՝ յարկս 'ի վիմատաշ քարանց շինեաց :

de leurs œufs seulement se nourrissaient les habitans; sur les bords de ce marais, il y a des espaces remplis de cannes et de roseaux. Les plaines contiennent des herbes épaisses, une immense quantité de fruits à semence. Les montagnes sont remplies d'animaux à la corne du pied fendue, et ruminans; les troupeaux se multiplient, sont de grande espèce, très forts, et s'engraissent merveilleusement.

Au bas de cette montagne, si bien assise, se trouvent quantité de petites sources limpides; c'est là qu'Anatole traça le plan de la ville nouvelle; puis, la ceignant d'un vaste fossé, il jeta les fondemens des remparts à une grande profondeur, et sur ces remparts il éleva des tours formidables, dont il nomma la première Théodose, en l'honneur de Théodose; plus loin il construisit aussi des tours aiguës, en forme de proue de navire, des passages creusés qui regardent la montagne; de même dans la partie de la plaine exposée au nord: mais dans celle exposée à l'orient et à l'occident, il éleva des tours de forme ronde. Au milieu de la ville, sur une éminence, il bâtit de nombreux magasins, et nomma cet endroit Augustium, en l'honneur d'Auguste. Il amena des eaux sur différens points par des voies cachées; remplit d'armes, de légions pour la garder, la ville qu'il appela Théodosopole, afin que, protégé par le souvenir de cette ville, le nom de Théodose fût immortel. Anatole construisit, sur un terrain de sources chaudes, des édifices en pierres de taille.

4

Արկին աւետարանիչ լինել Մեքսիկայ, և երթ թարգմանչացն 'ի
Բիւզանդիոն :

ՍԵՄՐՈՊԱՅ կացեալ յանապատ և 'ի հովանաւոր
տեղիան, որ Շաղգումքն անուանին, բովանդակեաց
զվարդապետութիւնս առաջին առեւոյց խմբիցն :
Վանգի ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև
զհոգի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր : Յետ
որոյ թողեալ վերակացուս յիւրոց աշակերտելոցն 'ի
նմին տեղւոջ, զ' ևոնդ և զՆնովք 'ի Սպեր, իսկ
'ի Վերջան՝ զնոցին եպիսկոպոսն զ'Ննիթ, և յԿե-
ղեաց՝ զ'Վանան, ինքն եկեալ յԱյրարատ, ան-
յանէ յառաջնոյ բնակութեան գաւառն Վոզլին :

Վանգի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթա-
նոսական աղանդոյն՝ 'ի ժամանակի անիշխանու-
թեանն 'ի վեր երևեալ՝ 'ի բազումս տարածեցաւ :
Օրոս բնաբարձ արարեալ երանելոյն հանդերձ օգ-
նականութեամբ հօրաբարոյին Վտայ որդւոյ Շա-
բիթայ, իշխանի գաւառին, տեղեկանայր ևս, ե-
թէ չարեաց վարդապետացն նախագոյնք 'ի բազասա-
կանն են կողմանս : Ար երթեալ զբազումս յուղղու-
թիւն ածէ, և զսակաւս անդարձս յիշխանութիւն
հոնաց հալածականս առնէ : Հաւատալով զվարդա-
պետութիւն կողմանցն այնոցիկ եպիսկոպոսի, որում
Սուշէն կոչէին, ինքն գառնայ զ'Վարդմանայ ճորովն-
զի և 'ի նմա լուաւ լինել յընկերացնոցին աղանդոյն :
Օրոս գտեալ, ածէ և զնոսա 'ի դիտութիւն ճըշ-
մարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ
իշխանին Վարդմանայ, որում անուն էր Իյուրս :
Հրաւիրի անդէն 'ի բդեշխէն գուգարացոց Մու-
շայէ՝ յաղագս նորին գործոյ գալ յիւր իշխանու-

LX.

Mesrob se remet à évangéliser le pays. — Voyage
des traducteurs à Byzance.

MESROB, fixé dans le désert et les lieux couverts, appelés Chaghcomk, complète l'instruction des masses qu'il a d'abord entreprise; car ce n'était pas un art qu'il enseignait, mais comme un souffle qu'il donnait en apôtre à ses disciples. Puis, laissant pour directeurs quelques uns des ses disciples, Léon et Énoch à Sber, et à Therdchan leur évêque Knit, Tannan à Éguéghiatz, Mesrob s'en allant en Ararat, passe dans le lieu de sa première habitation, le canton Coghten.

Car, restée dans ces contrées, la racine amère de la secte païenne, au temps de l'anarchie, s'est montrée, étendue au loin. Le saint, ayant extirpé entièrement cette racine, avec le secours de Kid, digne fils de Chapit, prince du canton, est informé aussi que les devanciers de ces faux docteurs sont dans les contrées Paghassagan, et, venu sur les lieux, il amène plusieurs des hérétiques à la saine doctrine; les opiniâtres, en petit nombre, il les chasse sur les terres des Huns. Mesrob, confiant l'instruction de ces contrées à l'évêque appelé Mouché, retourne au vallon de Cartman; car il a appris qu'il y avait encore là des partisans de la secte impie: Mesrob les découvre, les amène à la connaissance de la vérité, et y ramène le prince de Cartman, qui s'appelle Khours. Mesrob est aussi invité par le Ptiachkh des Coucaratzi, Achoucha, à venir pour le même but dans ses domaines, au canton de Dachir. Arrivé en ce pays, Mesrob instruisit les habi-

Թիւնն 'ի գաւառն Տաշրայ . ուր երթեալ՝ լաւագոյնս վարդապետեաց , և հաստատագոյնս քան զամենայն աշակերտեալն . առ որով ժամանակաւ Ղլւ ձիւ ոմն էր կացեալ Թագաւոր Սրայ :

Ղլւա եկեալ և առեալ Ս'եսրոպայ և մեծին Սահակայ զնոյն աշակերտս , զՅովսէփ և մեւս ընկերնմին 'ի Աողբ գեղջէ , որում անունն Ազնիկ կոչուր , առաքեն 'ի Սիջագետս 'ի քաղաքն Ադեսիայ . զի որ միանգամ գտցի անդ գիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց , Թարգմանեալ 'ի մեր լեզուս բերցեն փութով . զի յետ այնր 'ի Ռիւզանդիոն առաքեւցեն 'ի նոյն գործ : Որոց ընկալեալ զհրատարական Թուղթս սուտակասպասաց ոմանց , իբր Թէ պատրաստին մեծն Սահակ և Ս'եսրոպ զայլս առաքել 'ի Ռիւզանդիոն , վասն որոյ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց՝ նոյն ընդ նոյն չուեալ գնացին 'ի Ռիւզանդիոն , նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց . և քաջ վարժեալ հելլէն դպրութեամբ , ձեռնարկեցին 'ի Թարգմանեւ և 'ի գրել : Ալ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեանց աշակերտակցաց , որոց անուանքն Վլեոնդ և Աորիւն կարգային , յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա 'ի Ռիւզանդիոն : Ղլւա ելանեն անդր Յովհան և Ղլւձան , զորս կանխագոյն ասաքեալ էր մեծին Սահակայ և Ս'եսրոպայ . որոց յուլաբար ուղևորեալ , և ծուլաբար դեգերեալք պատաղեցան 'ի Աեսարիայ : Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Սաքսիմիանոս եպիսկոպոսն բիւզանդացոց :

ԿԱ

Յաղագս ժողովոյն Եփեսոսի , որ վասն ամբարշտին Նեստորի եղև :

Ղլւոյն ժամանակս եկաց յաթոս եպիսկոպոսութեան բիւզանդացոց անարժանաբար յաջորդեալ

tans, qui se montrèrent plus disposés, plus affermis dans sa doctrine que tous ses autres disciples. En ce tempslà, un prince du nom d'Artzil était roi de l'Ibérie.

Mesrob et Isaac-le-Grand ayant repris les mêmes disciples, envoient Joseph et son compagnon, natif du village de Goghq, et appelé Eznig, en Mésopotamie, dans la ville d'Édesse, pour aller y chercher et en rapporter promptement, traduits en notre langue, les livres des premiers saints pères, qu'ils pourraient trouver. Après quoi, Mesrob et Isaac doivent envoyer leurs disciples à Byzance accomplir la même tâche; ceux-ci, d'après des lettres fallacieuses de quelques fourbes qui supposent qu'Isaac-le-Grand et Mesrob sont prêts à envoyer d'autres disciples à Byzance, sans l'ordre de leurs docteurs, allèrent de suite à Byzance, avides d'instruction et de science. Devenus habiles dans les lettres grecques, ils se mirent à traduire et à écrire; mais bientôt, poussés par l'envie, leurs compagnons et condisciples appelés Léon et Gorioun allèrent de leur propre volonté les rejoindre à Byzance. Dans cette ville arrivèrent aussi Jean et Artzan, qui, envoyés précédemment par Isaac-le-Grand et Mesrob, mais voyageant avec lenteur, s'étaient arrêtés, pour se reposer, à Césarée. Tous ces envoyés reçurent l'accueil le plus généreux de Maximien, évêque de Byzance.

LXI.

Concile d'Éphèse tenu à l'occasion de l'impie Nestorius.

VERS le même temps, sur le siège de l'épiscopat de Byzance s'assit l'indigne, l'impie Nestorius. Nestorius,

ամբարիշտն՝ Վեստոր . և հրէական իմացմանց հետեւեալ, հայհոյեաց զամենասուրբ կոյսն մարդածին լինել և ոչ աստուածածին : Վանզի ծնեալն՝ ՚ի նմանէ առեալ սկիզբն, այլ որդի ասէր շնորհօք ՚ի Սարիամայ, և այլ որդի ՚ի հօրէ յառաջ . որպէս զի լինել երկուս որդիս, որով Երրորդութիւնն չորրորդութիւն լինի : Սան որոյ ժողովեալ սրբոց հարցն յԵսիա ՚ի ծովահայեացն Եփեսոս գրաւորական վերծանութեամբ, Սելեստինոս հռոմայ, Սիւրղոս Բղէքսանդրի, Յոբնաղիոս Երուսաղէմի, Յովհաննէս Բնտիոքայ, Սեմնոն Եփեսոսի, Պաւղոս Եմեսոս, Թէոդոտիոս Բնկիւրիայ, և այլ բազում, համանգամայն երկերիւր հարք, նշովեալ զՎեստոր, խոստովանեցին մի որդի Բստուծոյ զտէր մեր Յիսուս Վրիստոս, և աստուածածին զամենասուրբ կոյսն Սարիամ :

Եւ վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի մեծն Սահակ և Սեւրոպ, գրեն առ նոսա Սիւրեղ աղէքսանդրացի և Պրոկղոս Աոստանդնուպօլսի և Բակ Սելտինոյ Եպիսկոպոսք, զգուշացուցանելով զնոսաքանզի լուան, եթէ ոմանք ՚ի չարափառացն աշակերտացն առեալ զգիրսն Թէոդորոսի մամուկետացւոյ, զվարդապետին՝ Վեստորի և զաշակերտին Թէոդորի, գնացին յաշխարհն հայոց : Բպա եկեալ Թարգմանիչքն մեր՝ զորոց անուանքն յիշատակեցաք յառաջագոյն, գտին զմեծն Սահակ և զՍեւրոպ յԵտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զԹուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ գլխով, և զսոոյգ օրինակս գրոց :

Օր առեալ մեծին Սահակայ և Սեւրոպայ, դարձեալ Թարգմանեցին զմի անգամ Թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ : Բայց քանզի անգէտք էին մերում աբուեստի, ՚ի բազում մասանց Թերացեալ գործն

suivant les enseignemens des Juifs, blasphémait la très sainte Vierge, qu'il disait être la mère d'un homme et non de dieu; car l'enfant né de la Vierge, ayant pris commencement, il y avait, disait Nestorius, un fils procréé de Marie par la grâce; un autre fils engendré du Père et préexistant: de cette manière deux fils: ainsi la Trinité devient quatrinité. C'est pourquoi, rassemblés par lettres de convocation en Asie, à Éphèse, ville maritime, les saints pères, Céleste de Rome, Cyrille d'Alexandrie, Juvénal de Jérusalem, Jean d'Antioche, Memnon d'Éphèse, Paul d'Émesse, Théodote d'Ancyre, et beaucoup d'autres, au nombre de deux cents pères, anathématisant Nestorius, reconnurent pour fils unique de Dieu, Notre Seigneur Jésus Christ, et pour mère de Dieu, la très sainte Vierge Marie.

Comme Isaac-le-Grand et Mesrob n'assistèrent pas au concile, les évêques Cyrille d'Alexandrie, Proclus de Constantinople, Acacius de Mitylène, leur écrivent pour les prémunir contre toute surprise; car ces évêques ont appris que quelques disciples hérétiques, emportant les écrits de Théodore de Mopsueste, ceux de leur maître Nestorius et de son disciple Diodore, sont allés en Arménie. Puis nos traducteurs, dont nous avons cité précédemment les noms, vinrent trouver Isaac-le-Grand et Mesrob à Achdichad de Daron, leur remirent les lettres, les canons du concile d'Éphèse, consignés en six chapitres, et des copies authentiques des livres saints.

Ayant reçu ces livres, Isaac-le-Grand et Mesrob traduisirent de nouveau ce qui avait déjà été traduit, et avec leurs disciples formèrent promptement une composition toute nouvelle; mais, comme ces traducteurs ignoraient notre art, leur travail en beaucoup de points

գտանէր . վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Սարգսայ զմեզ առաքեցին յ' շէքսանդրիայ՝ 'ի լեզու պանծալի, 'ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան :

ԿԲ

Ի վարդապետան յինքն և 'ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն, օրինակաւ երկնային զարդու :

ՅԱՐԱՏԵՏԵԻՈՂՔ իմաստասիրացն և վերահայեցողք չափաբերապէս մակադրութեանց՝ զաստեղս 'ի լուսնոյ ասէն ընծուիլ, և զլուսինն արեգակամբ ուռձացեալ, և զըռոր արեգակնն յարփայինն երկնէ . հիկէն արփուոյն հեղեալ զծագումն յերկաբանչիւր գօտիսն, և զանցնիւր գօտիքն 'ի ձեռն արեգականն ընծուին՝ ըստ դասի, ըստ բերման, ըստ ժամանակի : ( ) րինակ իմն, այսպէս և մեք յաւէտախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմանալի ճառագայթից հոգևոր հարցն, ըստ հարաւային մասանցն պարայածեալք, յեղեսացւոցն հասանէաք քաղաք . թեթեակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ, անցաք 'ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան 'ի պաղեստինացւոց հրահանգս :

Եւ այնպիսով սաղսպաձեմիւ մտաք յԱզիպտոս, յաշխարհն համբաւատենչ, յանչափից հրաժարեալ 'ի ցրտոյ և 'ի սոթոյ, 'ի հեղեղաց և յերաշտից, 'ի գեղեցիկումն մասին երկրի զգիրն ունելով, ամենազան պտղովք առլցեալ, և անձեռագործ պարսպեալ՝ Վեղոսիւ : Ար ոչ պահպանութիւն միայն, այլ և կերակուր նմա բաւական մատուցանել բնաւորեաց, և յինքենէ առողմամբ տէր դո՛ղ պատահել չորութեան և խոնաւոյ՝ առ երկրին գործաւորութիւն . և զան-

se trouva défectueux. C'est pourquoi, Isaac-le-Grand et Mesrob nous envoyèrent à Alexandrie pour étudier la belle langue (grecque), et nous initier à la science de l'académie.

LXII.

Des docteurs. — De l'auteur et de son voyage d'instruction, avec exemple pris du système céleste.

LES philosophes, aux incessantes recherches, contemplant, pour les mesurer, les objets célestes, disent que les astres naissent de la lune, que la lune tire son éclat du soleil, que tout le disque du soleil vient du ciel lumineux; qu'il y a diffusion de l'éther en deux zones, que chacune des zones, par le moyen du soleil, se propage par degré, avec proportion, en temps convenable; c'est ainsi que nous, qui sommes éclairés par l'effusion continuelle des célestes rayons des pères spirituels, c'est ainsi que, parcourant les contrées du sud, nous sommes arrivés en la ville d'Édesse; navigant légèrement sur les profondeurs des archives, nous sommes passés aux saints lieux pour nous prosterner et rester quelques instans en présence des enseignemens de la Palestine.

Puis, avec la même rapidité nous sommes entrés en Égypte, dans ce pays si fameux, exempt des excès du froid et de la chaleur, des grandes eaux et de la sécheresse; ce pays situé dans la belle partie de la terre; ce pays qui abonde en toutes sortes de fruits, et auquel le Nil sert de murailles, murailles non construites de la main des hommes. Le Nil non seulement est la défense de ce pays, mais encore il lui fournit toutes les denrées nécessaires; au moyen de l'irrigation,

եղան 'ի նմա դիւրածել 'ի գետոյն բերիւք, հանգի-
տակ կղզւոյ առատագիւտս առնէ, շուրջ պարունա-
կելով և ընդ ամենայն հոսելով, արոհմամբ երկոտա-
սանից վտակաց : Յորում բարեյարմար մեծն Ղեկք-
սանդրիայ է շինեալ քաղաք բարեժամանակ 'ի մէջ
ծովուն և ձեռագործ լճի կառուցեալ . յորոց օդոյն
քաղցրախառնութիւն փշեցեալ, որ 'ի լճէն բերանք
արձակին 'ի ծովն, և որք 'ի ծովէքն մտակոյ՝ որ ե-
լանեն ստէպ ստէպ սղոխք օդոյ՝ անօսունք այն որ 'ի
ծովէն, և թանձունք որ 'ի լճէն . որոց խառնուածն
առողջագոյն զհաստատութիւն կենաց գործէ :

Սորա առաջին այժմ ոչ անցեալ նստի Պղտունիոս
հնգակատար զազաթամբն՝ զանսպառ աշխարհս պա-
տելով, այլ Սարկոս աւետարանական քարոզու-
թեամբն . և ոչ վիշապագին դիւցազնակաց գերեզ-
մանք, այլ սրբոցն վայելչանան վկայարանք : Առ ոչ 'ի
քսան և հինգն Տուբի՝ տօնի աղձատանք, զբեւնա-
բարձս սպակելով գրաստս, և պաշտօն տանել լոր-
տուաց, և աթերաց առնել բաշխումն, այլ 'ի մետա-
սաներորդի նորին Տուբի՝ յայանութեան Տեառն
կատարի տօն . զյաղթող նահատակն գովել, և օտա-
րաց առնել ընդունելութիւն և յաղքատս տուրս :
Առ ոչ զոհել չար դիւին Սարապեայ, այլ զՍրխատ-
սի զարիւնն մատուցանել պատարագ . և ոչ խնդրել
հրաման պատասխանոյ 'ի սանդարամետապետէն
Պրոդէիագայ, այլ ուսանել զգօրութիւնս պէս պէս
խմաստից 'ի նոր Պղատունէն, յիմն ասեմ վարդապե-
տէ, որում ոչ արժան գտայ աշակերտ . և ոչ անկա-
տար վարժամար յանգեալ արուեստից ինքնացայ :

il est le maître et le dispensateur de la sécheresse et de l'humidité pour la culture de la terre; tout ce que la terre ne peut produire, le fleuve le fournit en abondance; il fait du pays une île très fertile, car il environne les terres de ses eaux, qui coulent en tout lieu, divisées en douze canaux. Dans ce pays est construite avec une disposition admirable la grande ville d'Alexandrie, sous un climat excellent, entre la mer et un lac artificiel. Ce qui produit la douce température de l'air, c'est que des bouches du lac, qui se déchargent dans la mer, et de celles qui viennent de la mer qui est proche, s'échappe un souffle presque continuel; léger et subtil est le souffle apporté par la mer; dense et épais est le souffle venant du lac. Le mélange de ces souffles produit l'affermissement de la vie et de la santé.

Le premier du pays aujourd'hui n'est plus ce puissant Pluton aux cinq têtes, qui enveloppait le monde entier; c'est Marc prêchant l'Évangile. On ne voit plus les tombeaux des héros issus du dragon, mais des chapelles ornent la tombe des saints. Au vingt-cinq de Doupi on ne célèbre plus cette fête insensée, en couronnant des bêtes de charge, adorant des serpents, distribuant des gâteaux; mais le onzième de ce même mois Doupi, se célèbre la fête de la manifestation du Seigneur (l'Épiphanie). On loue la victoire des athlètes de la foi, on donne l'hospitalité aux étrangers, des aumônes aux pauvres. On ne sacrifie plus à l'infâme démon Sérapis, mais le sang du Christ, voilà le seul sacrifice offert. On ne demande plus d'oracles au chef du Tartare, à Prodias; on apprend toute sagesse d'un nouveau Platon, je veux dire de ce docteur dont je n'ai pas été trouvé digne d'être le disciple. Je me suis, par un exercice bien dirigé, approprié la science.

Նաեւ յԱլլադայ կամելով, յՆտալիա բռնու
 թեամբ անկաբ հողմոց . և ողջունեալ 'ի հանգիստ
 սրբոյն Պետրոսի և Պաւղոսի, ոչ բազում 'ի հռովմայ
 եցւոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ալլադայ
 յՆտալիկէ, սակաւ ինչ մնացաբ յՆթէնս : Այլ 'ի կա
 տարման ձմերայնոյն՝ դէմ եղեալ 'ի Նիւզանդիոն ե
 լանել, փափաքելով մերոց հայրենեացն :

ԿԳ.

Յարգաւ չար միաբանութեանն հայոց 'ի խորհուրդ կորստեան
 անձանց :

ԲԱՅՅ Թագաւորն հայոց Նրտաշիր անհուն սկը
 սաւ ողողանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչև
 տաղտկանալ 'ի նմանէ ամենայն նախարարացն : Որոց
 եկեալ առ մեծն Սահակ, զըողոք բարձին՝ հրաւիրե
 լով և զնա յօգնականութիւն ինքեանց, չարախօսել
 առ արքային Պարսից, և 'ի բաց ընկենուլ զթա
 գաւորն իւրեանց, և պարսիկ ածել ունող աշխարհիս :
 Այլ նա ասէ . Ոչ առ սուտս ունիմ զձեզ . իմ իսկ
 լուեալ է զայդպիսի աղէտս ամօթալեաց, և բազում
 անգամ յանդիմանեալ, ուրացաւ : Այլ արդ պարտ
 է փոքր մի տանել թերութեան առնն, մինչև զերս
 իրացն խորհել մարթացուք կայսերքն : Յունաց
 լմեողոսիւ, և ոչ անօրինաց մատնել 'ի ծաղր և
 յայպանումն :

Այլ նոքա ոչ կամէին, այլ ջանային համախորհուրդ
 զնա իւրեանց առնել : Այլ նա ասէ . Ինձ քաւ լիցի
 մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, և ոչ պատել
 զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ գահավէժ առ

En voulant naviguer vers la Grèce, nous avons été jetés en Italie par la violence des vents; puis, saluant la terre où reposent saint Pierre et saint Paul, sans nous arrêter long-temps dans la ville des Romains, en passant par la Grèce dans l'Attique, nous sommes restés quelque peu de temps à Athènes. Enfin, à l'expiration de l'hiver, nous nous sommes dirigés vers Byzance, pressés par le désir de revoir notre patrie.

LXIII.

Infâme coalition des Arméniens, méditant leur propre perte.

LE roi d'Arménie Ardachir commença à se plonger dans l'abyme des voluptés, au point que tous les satrapes s'éloignèrent de lui. Ils vinrent auprès d'Isaac-le-Grand, lui adressèrent leurs plaintes, avec prière de venir à leur secours, de dénoncer Ardachir près du roi des Perses, afin que le roi des Perses détrônât leur roi et mît un Perse à la tête de leur pays. Mais Isaac-le-Grand dit: "Je ne tiens pas vos paroles pour fausses, car j'ai entendu parler de ces malheureuses turpitudes, et bien des fois réprimandé, Ardachir abjura ses torts. Il faut donc encore un peu supporter les défauts de ce prince, jusqu'à ce que nous puissions concerter l'issue de cette affaire avec l'empereur des Grecs Théodose, pour ne pas livrer votre roi à la risée et aux moqueries des méchants ..."

Les satrapes ne voulaient point, ils s'efforçaient de convertir Isaac-le-Grand à leur projet; mais le saint répondit: "Dieu me garde d'abandonner aux loups ma brebis égarée, de ne pas soigner la brebis bles-

նեւ, Օ ի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի, փութայի և ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն զլորելոյն. այլ հեթանոսաց՝ յառաւել կործանումն, ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի մատներ գաղանաց զանձն խոստովանող քեզ, Վանզի գրոյմեալ է աւազանաւն, թէպէտ և անառակ է. սրունիկ է, այլ քրիստոնեայ է. գիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգևով. զեղիս է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ. տկար է ՚ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց: Աւ զիտորդ լինիցի այդ, փոխանակել զիմ ակտացեալ ոչխար ընդ առողջ գաղանի, որոյ առողջու թիւնն է մեզ պատուհաս:

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ, իբր թէ խաբկանօք իցէ գործն՝ յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատրաստեցուցէ, ասէն ամենեքեան. Ասան զի ոչ համակամեցար մեզ՝ չթագաւորել նմա, արդ և մեք կամեսցուք և քեզ չքահանայանալ մեզ: Աւ միաբանեալ ամենեքին, անցին առ արքայն Պարսից Առամ, հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ արծկէացի փառամով երիցու, չարախօսել զարքայէն իւրեանց զՂրտաշիւ, և զմեծէն Սահակայ զԱնուովք գլեալ խորհրդովն:

ԿԳ

Յաղագս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, և անարգելոյ ամուսոյ եպիսկոպոսապետութեանն:

ՅԱՅՆ ԺԱՄ արքային Պարսից Առամայ կոչեցեալ ՚ի գուռն զթագաւորն Հայոց զՂրտաշիւ, և զմեծն

sée, ou la brebis malade, de la précipiter dans l'aby-me. Si c'était devant un roi chrétien, je me hâterais, je ne tarderais pas un moment, dans l'espérance de relever le malheureux; mais devant des païens, accroître la ruine de ce prince! non, je ne me charge pas de cela, car il est dit: Ne livre pas aux bêtes féroces celui qui te confesse. Ardachir a été marqué du sceau du baptême, quoiqu'il soit aujourd'hui abandonné à tous les vices; il est débauché, mais il est chrétien; son corps se souille par tous les dérèglemens, mais son âme n'est pas sans foi et sans croyance; il a des mœurs dissolues, mais ce n'est pas un adorateur du feu; il a une grande faiblesse pour les femmes, mais il n'est pas l'esclave des élémens; et comment pourrait-il m'arriver de changer ma brebis souffrante contre une bête vigoureuse dont la santé même est un fléau pour nous „.

Les satrapes réfléchissant que sans doute ce n'est qu'une ruse pour les arrêter, afin de prémunir le roi, disent tous: " Puisque tu n'as pas voulu avec nous, lui ôter la couronne, nous ne voulons pas, nous, de toi pour notre patriarche „; ligués tous ensemble, les satrapes passèrent près du roi des Perses Vram avec Sourmag d'Arzgué, prêtre rempli de vanité, pour accuser leur roi Ardachir et Isaac-le-Grand d'être du parti des Grecs.

LXIV.

Destruction du royaume d'Arménie par la volonté même des Arméniens. — Avilissement du siège patriarcal.

ALORS le roi des Perses Vram, ayant mandé à la Porte le roi d'Arménie Ardachir, ainsi qu'Isaac-le-

Սահակ, և խնդրէին 'ի նմանէ ամբաստանել զՂբտաշրէ. և նա հրաժարէր բնաւ ասել ինչ չար կամ բարի: Ըստ հրամայէ հազարապետին Ղբեաց, որ է սուրենեան Պահլաւ, զի հաւանեցուցէ զնա խրատու սիրելութեան՝ որպէս զազգային: Եւ նորա անկեալ 'ի բանս հրապուրանաց, ասելով. Օ՛րարիւն իմ ես և հարազատութիւն, զբարին քո խոկալ ասեմ. եթէ միայն այժմ միաբանեսցիս ընդ նախարարացդ, մեծարեալ լինիցիս յարքայէն Պարսից, և զթոռն քո Սարդան կարգեսցէ 'ի վերայ հայոց զուղահաւասար թագաւորին և համապատիւ: Ըստ նա ոչ առնոյր յանձն, ասելով. Օ՛րարդ վասն սնափառութեան և իշխանասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ. կամ ընդէր ձեր այդպիսի յօժարութիւն, ընկենուլ զՂբտաշիր. զի ես զնորա աստամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ գիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամբաստանենն, պատուոյ արժանի է 'ի ձէնջ՝ ըստ ձերում անմաքբասէր օրինացդ, թէպէտ ըստ մերումն դատապարտի. բայց սակայն յինէն ոչ ինչ էք լսելոց ամենևին:

Ըստ զայրացեալ Սուամայ, 'ի մեծի հրապարակին արարեալ քննութիւն, և ոչ զնելով ունին Ղբտաշրի, յօժարութեամբ լսէր չարախօսացն, առաւել ևս յոյժ աղտեղութեան բանիցն Սուրմակայ: Բանզի զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն էր նմանախարարացն խոստացեալ, թշնամանասիրացն և ոսոխասիրացն, վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ. մինչև հրամայեաց Սուամ առնուլ զթագաւորութիւնն Ղբտաշրէ, և անդէն արգելուլ զնա, և զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարբունիս. նոյնպէս և զմեծն Սահակ, և զտունն կաթողիկոսական ունել յարբու-

Grand, les satrapes pressèrent le saint évêque de déposer contre Ardachir; Isaac refusa de parler en bien ou en mal; puis, ordre est donné au général des Arik, Sourénian Bahlav, de gagner saint Isaac par des paroles d'amitié; de le traiter en parent. Le général, employant alors tous les moyens d'exhortation, dit au saint évêque: "Comme tu es mon propre sang, mon frère, je pense à ton bien-être. Si, seulement aujourd'hui, tu fais cause commune avec les satrapes, tu seras comblé d'honneurs par le roi des Perses, qui mettra ton petit-fils Vartan à la tête de l'Arménie, avec un rang et des honneurs égaux au rang et aux honneurs du roi"; mais saint Isaac refusait en disant: "Comment, pour une vaine gloire, pour l'amour de la puissance, j'irais dire du mal d'un compagnon! Pourquoi cette résolution, de renverser Ardachir? Non, je ne vois en lui aucun projet de révolte; si c'est à cause de sa conduite dissolue qu'on le dénonce, il est digne d'honneur, digne de vos respects d'après vos lois impures, quoique selon notre morale, il soit condamné; mais cependant vous n'entendrez plus de moi aucune parole".

Vram, tout irrité, faisant l'examen de l'affaire au grand forum, sans prêter l'oreille à la justification d'Ardachir, écoutait avec bienveillance ses délateurs, surtout les paroles injurieuses et dégoûtantes de Sourmag, car le siège du pontificat était promis à cet homme par les satrapes ennemis acharnés d'Ardachir; c'est pourquoi Sourmag, poussé par l'égoïsme, par l'amour propre, fait de sa langue un glaive exterminateur contre Ardachir. Enfin Vram donne l'ordre d'ôter la couronne à Ardachir, de l'arrêter, de confisquer tous les biens de sa race au profit du domaine royal. Vram traita de même Isaac-le-Grand.

նիս, և տալ նորա փոխանակ յաթոռ Եպիսկոպոսապէտու թեանն Հայոց զՍուրմակն զայն, Եւ մեծապարգև զնախարարսն արձակեալ պարսիկ մարզպանաւ, որում անուն էր Ալեհմիհրշապուհ :

Ըսայց Սուրմակայ ոչ աւելի տեւալ քան զմի ամ, 'ի նոցին նախարարացն հալածեցաւ յաթոռոյն . որ ապա զիւրոյ գաւառին զբոնուհեաց զԵպիսկոպոսու թիւնն 'ի Պարսից արքայէն Եգիտ ունել ազգաւ : Իսկ նախարարքն մեր խնդրէին 'ի Ալուամայ այլ աթոռակալ . և ետ նոցա զՆրբիչոյ ոմն ասորի : Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան և կանայս տնկալուչս, անժուժաբար և աւելորդօք և յափշտակութեամբ վախճանեցելոցն վիճակաց վարեալ ամս երիս . որում տանել ոչ կարացեալ նախարարացն, դարձեալ աղաչեն զԱլուամ փոխել զնա, և տալ զայլ ոք ըստ կրօնից նոցա . և կիսոցն 'ի նոցանէ զմեծն Սահակ խնդրեալ :

ԿԵ

Արձակումն 'ի Պարսից մեծին Սահակայ հանդերձ Շմուկաւաթոռակալաւ :

ՈրՊԷՍ ասացաք, յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց, յերկաբանիւրոցն առաքեցին խնդրել աթոռակալ յարքայէն Պարսից . Ալաչէ արծրուհեաց տէր և Հմայեակ Ղուոցայ տէր, զոր ոք և արքայ կամեսցի . իսկ Սանէճ ասլահուհեաց տէր և Սպանդարատ արչարուհեաց տէր, զմեծն Սահակ . նա և զօրաւ վարին Հուհեաց Ղնատուկայ 'ի Վարնոյ զՀաւուկ 'ի Վուկայառճոյ . զի եթէ ոչ իցէ նմա հաճոյ ունել յիւրում բաժնին, տացէ զնա մասինն Հուհեաց : Հղեցին

affecta la maison du catholicosat au domaine royal, mit en place d'Isaac sur le siège pontifical d'Arménie, ce Sourmag. Il combla de présens les satrapes et les renvoya chez eux avec un marzban perse, appelé Véhmibrachabouh.

Mais Sourmag ne resta pas plus d'un an, et fut chassé du siège patriarcal par les satrapes ; mais ensuite il obtint du roi des Perses, pour lui et sa race, l'évêché de son canton, du canton des Peznouni; cependant nos satrapes demandèrent à Vram un autre pasteur, et Vram leur donna un Syrien nommé Perkicho. Arrivé avec des compagnons de débauche, amenant des femmes pour tenir sa maison, Perkicho au milieu de superflues, de folles, d'intolérables dépenses auxquelles il fournit en extorquant le bien des morts, se maintint trois ans: enfin les satrapes supplient de nouveau Vram de le changer et de leur donner un autre patriarche de leur religion. La moitié des satrapes redemande Isaac-le-Grand.

LXV.

Départ de Perse d'Isaac-le-Grand avec Samuel, assesseur.

COMME nous l'avons dit, les satrapes d'Arménie étaient divisés en deux partis: des deux côtés on envoya demander un pasteur au roi des Perses. On envoya, d'un côté Vatché, seigneur des Ardzrouni, et Hemaïag, seigneur d'Achotz, demander tel patriarche qu'il plaira au roi; de l'autre côté Manédj, seigneur des Abahouni, et Sbantarad, seigneur des Archarouni, demander Isaac-le-Grand. Le général des Grecs, Anatole, lui aussi, dépêche de Garine Havoug de Gougāïaridj,

և բազմութիւնք եպիսկոպոսացն հանդերձ երանելեան Սեսրոպաւ և բովանդակ ուխտիւ եկեղեցւոյն մաղթանս զբահանայն Տիրուկ, զորդի Սովսիական 'ի Օարիշատէ Սանանդայ : Սան որոյ հաւանեալ Սուամայ, զերկաքանչիւրոցն կատարեաց զինդիր, տուեալ յաթու եպիսկոպոսապետութեանն զայլ ոմն ասորի, Շմուէլանուն, զի լիցի ընդդէմափառ մեծին Սահակայ և հակառակաթու . և գործ նմա զատուցեալ՝ զընկերել մարզպանին, կալ 'ի վերայ բաշխից հարկաց ինդրեցելոց և դատաստանաց և այլ աշխարհական կարգաց : Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ, թողու 'ի նասակաւ գեւղս 'ի նորին տանէ, զի նստցի յինքեան, միայն իշխանութիւն ունելով վարդապետութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռնադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց և Շմուէլն յանձն առնուցու :

Բայց արձակելն յանդիման իւր արարեալ 'ի բազմակոյտ ատենին, ասէ . Երգմնեցուցանեմ զբեզ 'ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ 'ի ծառայութեան մերում, և ոչ խորհել իրս աստամբութեան՝ սլափել 'ի մոլար հաւատակցութիւնն : Յունաց, և լինել կորստեան պատճառ . Հայոց աշխարհին 'ի մէնջ, փոխել զբարերար անուն մեր 'ի չարարար : Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ, պարկեշտ և նազելի զինքն կազմեալ 'ի բեմբասացութեան ձեռի, համեստ հայեցուածովք, համեստագոյն և ս ձայնիւ սկսաւ ճառել զերախտիս ծառայութեանն, և զպերախտն 'ի նոցանէ լինել . ընդ նմին և զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւնն նոցա յանդիմանելով, և զդառնութիւն խորհրդոց և զգործս չարաչարս . յարելով 'ի նոսին զընդդիմաբանել անմիտ հայհոյութեանցն արտաճառեցելոց, զոր ասաց մոլար հաւատակցութիւն :

dire au roi que s'il ne lui est pas agréable d'avoir Isaac dans la partie de ses états, il le donne à la partie de territoire appartenant aux Grecs. Tous les évêques, avec le bienheureux Mesrob et l'assemblée entière de l'église, députèrent, chargé de leur supplique, un prêtre nommé Diroug, fils de Movsisig, de Zarichad, canton de Vanant. En conséquence Vram, se rendant à ces prières, satisfait la demande des deux partis, en nommant au siège du pontificat un autre Syrien, nommé Samuel, qui pour le rang, pour la place, doit être le rival d'Isaac-le-Grand. Voici les fonctions qui lui sont assignées: assister le marzban, présider à la répartition des impôts demandés, aux jugemens et autres réglemens temporels. Quant à Isaac-le-Grand, le roi le renvoyant, lui laisse seulement quelques villages provenant de sa maison pour s'y fixer, avec le pouvoir seul d'enseigner la religion et de consacrer les individus que voudra Samuel.

Mais, avant de laisser aller Isaac-le-Grand, Vram le fait paraître devant lui en présence d'une assemblée nombreuse, et lui dit: "Je veux que tu jures par ta foi de demeurer fidèle à notre service, de ne point méditer des projets de révolte pour faire communion avec les erreurs des Grecs, provoquer ainsi de notre part, causer ainsi la perte de l'Arménie, et changer notre nom bien-faisant en un nom terrible, un nom exterminateur...". Alors Isaac-le-Grand, debout, l'air simple et gracieux, convenable à ce genre de discours public, le regard modeste, commença d'une voix encore plus modeste à rappeler ses services, et leur ingratitude, leur reprochant la douceur hypocrite de leurs paroles, l'amertume de leurs pensées et la perfidie de leurs actions. De plus, Isaac combat l'ineptie de ces paroles blasphématoires prononcées par Vram qui a dit: faire

և զնոցայն խայտառակելով պաշտամունս, կատարեաց 'ի հրաշալի աստուածաբանութիւն ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց, և ոչ զբովանդակ բանին զպայծառութիւն անհաւատիցն արկանել առաջի յայսպանումն, որպէս զմարգարիտ 'ի խոզից կոխումն . այլ այնչափ կայծակնաճաճանչեցուցեալ, որով զգազաղացան մոգուցն լեզուք . և հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն, և ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնագեղացն Պարսից՝ յակձիւս կալով ականջել . մինչև հրամայեաց Սամարծաթ բազում տալ նմա՝ իբր քաջաբանի և ուժգնասորտի առն համարձակախօսողի առաջի այնքանոյ թագաւորի :

Ըստ նորա ոչ առեալ, ասէ ցհամազգին իւր ցՍուրէնն Պահլաւ . Ըրծաթ նորա նմա լիցի . բայց դու հաւանեցուցես զնա՝ տալ ինձ զերկուսս զայս միայն . զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ է յԸրտաշրէ և վարեցան մինչև ցայժմ, նորին օրինակաւ հրամայեցէ և առ յապայ, զի մարզպանք պարսիկք մի կարասցեն ծանուցումն սակս այնր առնելով ինչ գերազանցօրէն փոփոխել ըստ կամաց իւրեանց : Եւ մեւս, զի դարձուցէ զտուն ազգականին իմոյ և քո, զմանկանն Վազաւոնի զորդւոյն Հրահատայ, թէ և ոչ յիւրում ետեղ, զարչակունին յաչաղելով անուն, գէթ 'ի կարգ ընկեցեալ՝ ընդ այլ նախարարսն թուեսցի, յորում տեղւոջ ինքն կամեսցի, որպէս համազն նորա կամսարականն և կամ զամատունին թափեալ 'ի հարցն պատուոյ և յառաջամասինն գահէ 'ի ստորնակային, և կամ դրեթէ որպէս զարքունի գործակալութիւն նմա հաւատացէ և նորուն զաւակաց համանմանակի ընդանութեամբ, մինչև Մատուած քաղցրացի դարձուցանել 'ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որոյ և է թագաւորի : Ըրդ ջանասցիս դու թովելով զօրէն համոզակեր թովչի :

communion avec les erreurs; il se rit de leur religion, il termine par une démonstration admirable de la loi chrétienne, autant qu'il convenait à des oreilles païennes; il ne jette pas toute la sublimité de sa parole à la dérision des infidèles, comme une pierre aux pieds des pourceaux, mais telle est la foudre de son discours, qu'il réduit en cendre la langue des mages. Le roi, lui-même, stupéfait, est saisi d'effroi; et toute la multitude de l'assemblée des Perses, au port majestueux et beau, sur la pointe des pieds, écoutait avec attention. Enfin Vram fit donner à Isaac une grande somme d'argent, comme pour prix de son éloquence, de son courage, de son assurance à parler si librement devant un roi si redoutable.

Mais Isaac refuse le présent et dit à son allié Sourène Bahlav: " Que son argent lui reste, mais détermine-le à m'accorder seulement ces deux points : 1° que l'état, que le rang des satrapes d'Arménie, comme il a été réglé par Ardachir et s'est maintenu jusqu'à présent, soit ainsi rétabli désormais par l'ordre de Vram, de sorte que les marzbans perses ne puissent en connaître et avec un pouvoir suprême changer tout selon leur bon plaisir; 2° que Vram rende les biens de mon parent, du tien, au jeune Cazavon, le fils de Hrahad; s'il ne l'a pas mis au rang convenable, par haine pour le nom d'Archagouni, que du moins il le jette dans la classe, qu'il le compte au nombre des satrapes, n'importe dans quelle place il voudra, comme un membre de la race Gamsarian, ou de la race Amadouni, déchu de la gloire de ses pères, et précipité du rang le plus élevé à un état inférieur; ou bien qu'il lui confie l'intendance du pays, ainsi qu'à ses enfans avec une égale confiance, jusqu'à ce que Dieu, devenu propice, veuille bien remettre cette

Լ՝յնմ լսող եղեալ Ա՛ռամայ, հրամայէ զամենայնս կատարել . և դարձեալ հաստատելով զթուռն նորա զԱ՛րդան ստրատելասն 'ի տէրութիւն իւրոյ ազգին մամիկոնենից, արձակէ 'ի Հայս :

Բայց թէ ասիցէ որ, պարտ է մեզ զասացեալն մեծին Ա՛սհակայ 'ի Պարսից հրապարակասօսութեանն գրել, գիտացէ՞ զի ոչ յումեքէ 'ի լեւիսս մեր հասեալ է բովանդակն ճշմարտութեամբ, և ոչ մեք 'ի պատմութեանս հիւսել հաւանիմք : Օ՛ր և ես այրեմ ձերացեալ և հիւանդոտ և անպարսպ 'ի թարգմանութեանց, և զերագեւն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարսպեալ բանից, զի և քո կամքդ կատարեսցին, և ես ճողոպրեցայց 'ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց . մարդ զքեզ վարկանելով կարեկցութեամբ մեզ հաւասարեալ, և ոչ, որպէս քերթողքն ասեն, մերձագաւակք և մօտասերք զոչ և նոյնասերմանք աստուածոց իշխանք :

42

Գործք Ըմուէլի անարժան հովիւանին մեծին Սահակայ :

Ե՛րբ Ա՛լմուէլի, կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն, հետեւեալ վարուցն Բարբիշոյի, և առաւել ևս ազահուութեանն մասամբ . զի նա զվախճանեալ եպիսկոպոսացն յափշտակեաց զվիճակ, այլ

famille au rang de ses pères, par l'entremise de quelque roi que ce soit. Va, efforce-toi de charmer Vram, comme un enchanteur aux paroles magiques ».

Accédant à ces demandes, Vram ordonne aussitôt de les satisfaire toutes, et, rétablissant le petit-fils d'Isaac, Vartan, général, dans la seigneurie de sa race, la race des Mamigonian, il le renvoie en Arménie.

Mais, si l'on dit : Il nous faut rapporter tout ce qu'a dit Isaac-le-Grand dans son discours prononcé devant l'assemblée des Perses; qu'on sache donc que personne n'est venu redire à nos oreilles ce discours entier dans toute sa vérité; que, dès lors, nous ne pouvons consentir à le retracer dans cette histoire: car je suis, moi, un homme chargé d'années et d'infirmités, toujours occupé de traductions; je n'ai songé qu'à aller vite, sans m'occuper aucunement de châtier mes paroles, afin que ta volonté s'accomplisse, et que je puisse, moi, m'acquitter de la tâche qui m'a été imposée par tes instances et tes prières. Je te crois, ô Isaac Pacradouni, un homme, un mortel, que la compassion met à notre niveau, et non pas, comme disent les poètes, un proche parent, issu de la race, du sang même des dieux,

LXVI.

Conduite de Samuel, l'indigne cōpartageant de l'autorité
d'Isaac-le-Grand.

SAMUEL vint occuper le siège pontifical; il suivit les traces de la conduite de Perkicho, qu'il surpassa encore pour l'avarice; car celui-ci s'emparait des revenus diocésains des évêques décédés; lui, il extorqua

սա և զկենդանեացն . քանզի փոխանորդ մեռելոցն ոչ տայ թոյլ մեծին Սահակայ ձեռնադրել, և զկենդանեացն դոյզն ինչ պատճառս գտեալ խափանման հարկաց արքունի, հալածական առնէր, յինքն կորզելով զամենեցուն տունս : Ս ասն որոյ ատեցեալ 'ի բնաւ եպիսկոպոսացն՝ արհամարհեալ լինէր . զի թէ բիւրապատիկ չարիս 'ի նմանէ կրէին, ոչ երբէք տեսանէին զնա, բայց 'ի Սուրմակայն յայնմանէ, զորոյ և մեծացոյց իսկ զվիճակն . արքունի հրամանաւ հանեալ 'ի բազմաց՝ նմա հաւատայր : Ինչ որ նախանձեալ և այլ եպիսկոպոսաց՝ ժպրհեցան զնոյն առնել, ինդրելով 'ի Պարսից արքայէն օգնականութեամբ իւրաքանչիւր իշխանաց :

Ըսլ մեծն Սահակ ոչ ինչ կասեաց զհոգևոր կաթնն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ հանդերձ Սեորոպաւ, զոր թողեալ խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթողիկէ, որ 'ի Սաղարշապատ քաղաքի, ինքն կալով 'ի Ռազրեանդ գաւառի, 'ի տեղւոջն՝ ուր ծագեաց յերկնուստ լոյսն 'ի մկրտել սրբոյն Վրիզորի զՏրդատ արքայ և զբոլոր հայսս :

Բայց Ըմուէլ կեցեալ ամս հինգ, մեռանի 'ի մերում աշխարհիս : Հայնժամ ժողովեալ 'ի միասին ամենայն նախարարացն, չոգան առ մեծն Սահակ, և զմեղանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն . խոստանային 'ի Պարսից արքայէն հաւտատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ աղգատալ թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն : Ըսնա ոչ առնոյր յանձն . և 'ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկաւորեալ՝ պատմեաց զտեսիլն, զոր յառաջ քան զբազում ժամանակս երևութացաւ նմա 'ի քունս պաղագայիցն յայտնութիւնք : Օ որ լուեալ նախարարացն, և զիտացեալ՝ թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա քահանայապետութիւնն :

aussi les revenus des évêques vivans. Il ne donne pas permission à Isaac-le-Grand de consacrer des successeurs aux morts; cherchant même quelque prétexte contre les vivans, il les accusait d'empêcher la levée des impôts royaux, il les chassait pour s'attribuer leurs maisons et leurs biens. C'est pourquoi, haï de tous les évêques, Samuel était méprisé de tous. Les évêques avaient mille maux à souffrir de sa part: personne ne le voyait, excepté Sourmag, dont il agrandit les revenus, en vertu d'un ordre royal; ce qu'il extorquait, il le lui remettait. Poussés par l'envie et la jalousie, les autres évêques entreprirent d'en faire autant, et demandèrent l'autorisation du roi des Perses, avec l'assistance de chacun de leurs princes.

Mais Isaac-le-Grand ne cessait de distribuer le lait spirituel aux enfans de l'Église, de concert avec Mesrob, qu'il avait laissé et préposé aux soins de l'Église-mère de Vagharchabad; car, pour lui, il se tient au canton de Pacrévant, au lieu même où apparut une clarté lumineuse du haut du ciel, au moment où saint Grégoire baptisait le roi Dertad et tous les Arméniens.

Mais Samuel, ayant vécu cinq ans, meurt dans notre pays. Alors, réunis ensemble, tous les satrapes s'en allèrent trouver Isaac-le-Grand, et, confessant leurs fautes, le supplièrent de reprendre le siège patriarcal. Ils promirent d'obtenir du roi des Perses sa confirmation, et, par un acte scellé de tous, s'engagèrent à donner la même dignité patriarcale à ses petits-fils de génération en génération. Mais saint Isaac refusait. Pressé par leurs instances réitérées, il raconta l'apparition qu'il avait eue long-temps avant, pendant le sommeil, véritable manifestation de l'avenir. A ces paroles, les satrapes, voyant que par l'ordre divin le pontificat sortait de la race de saint Isaac,

յարտասուս հարեալ, աւաղելով զինքեանս՝ ըստ
աւետարանին բանի, [Թէ հարկ է զալ զայ[Թակղու-
Թեանն, բայց վայ այնոցիկ՝ ընդ ոյր ձեռն զայցէ զայ-
Թակղութիւնն, [Թոյլ ետուն նմա :

ԿԷ

Փոխումն յաշխարհէ մեծին Սահակայ և Մեղորոպայ երանելոյ :

Օ՛ՔՍԱՆ և զմի ամ [Թագաւորեալ Պարսից Սևամ
երկրորդ՝ մեռանի, [Թողլով զտէրութիւնն որդւոյ
իւրում {Յազկերտի : Որոյ մոռացեալ զհաշտու-
Թիւնն, իսկ և իսկ ընդ [Թագաւորելն դիմէ՝ ՚ի վե-
րայ զօրացն {Յունաց, որք առ Ս՝ծբին . հրամայե-
լով զնդին Ղարպատականի ՚ի մեր աշխարհս ելանել .
որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հուպ առ բազ-
նացն աւանի :

{Յայնժամ մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդու-
Թիւն մահու, և առեալ աշակերտացն՝ տարան ՚ի դեւղն
որ կոչի Րչուր . որպէս [Թէ ՚ի վայր և ընդանեղոյն և
զերծ տեղի մատուցեալ ՚ի զօրացն Պարսից կտտո-
ղաց զնոսա : Ուր եհաս վախճան, կեցեալ եպիսկո-
պոսապետութեամբն ամս յիսուն և մի . սկսեալ յեր-
րորդ ամէ վերջնոյ Աոսրովայ Հայոց արքայի, մինչև
ցսկիզբն ամին երկրորդի {Յազկերտի եղելոյ Պարսից
Թագաւորի, յեւս ամսոյն նաւասարդի, յաւուր իւ-
րոյ ծննդեանն Որ մահկանացու ծնեալ անմահ զիւրն
յիշատակ ե[Թող . պատուեաց զպատկերն, պատկա-
ռեաց ՚ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն . և
այսքան կենցաղավարեաց՝ իրր զի ոչ պակասութիւն
իրիւր մասն ՚ի ծերութենէն եղանիլ և ոչ յախտից առ-
ընդունել : Օ որմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագու-
նիւ անցանել բանիւ ըստ արժանի հօրն դրուատից .
այլ զի մի յերկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրու-

se mirent à pleurer, se lamentant, selon cette parole de l'Évangile: « Il faut que le scandale arrive; mais malheur à ceux par qui arrivera le scandale » et ils donnèrent toute liberté à Isaac.

LXVII.

Mort d'Isaac-le-Grand et du bienheureux Mesrob.

APRÈS avoir régné vingt-un ans en Perse, Vram II meurt, laissant sa puissance à son fils Hazguerd. Celui-ci, oubliant la paix, dès qu'il fut sur le trône, fond sur les troupes grecques qui étaient à Medzpine. Il ordonne aux forces de l'Aderbadagan de se porter sur notre pays. En effet, bientôt ces troupes vinrent en désordre, camper près du bourg des idoles.

Alors survint la maladie mortelle d'Isaac-le-Grand, ses disciples le portèrent dans le village appelé Pelour, comme en un lieu privé, à l'abri de l'incursion des Perses, leurs persécuteurs. La mort vint frapper Isaac après cinquante-et-un ans passés dans les fonctions du pontificat, à commencer depuis la troisième année du règne du dernier Khosrov, roi d'Arménie, jusqu'au commencement de la deuxième année du règne de Hazguerd, devenu roi des Perses. Isaac meurt au sortir du mois navasart, le jour même de l'anniversaire de sa naissance. Né mortel, Isaac laissa une mémoire immortelle. Il honora l'image de Dieu, ne fit pas honte à celui qui l'avait invité; il ne fit que changer de vie. Telle fut toujours la conduite d'Isaac, qu'on n'y trouve aucune tache, aucune faute, ni du fait de la vieillesse, ni du fait des maladies. Il nous faudrait, en termes magnifiques et sublimes, célé-

Թիւն ընթերցողաց , այլում տեղւոյ և ժամանակի զայստսիկ թողցուք՝ արտաքոյ այսց գրոց, ուր սկզբանն հրաւիրեցաք առնել թեւադրութիւն :

Բայց զպատուական մարմին նորա բարձեալ սարկաւագապետին նորին Արեմիայի՝ հանդերձ շակերտակցօք և տիկնաւն մամիկոնենից , նորին նուաւ , որում անուն էր Ղասարիկ, կին Արդանայ ստրատելատի, տարեալ հանգուցին յիւրեանց գեւղն յԱշտիշատ , որ է ՚ի գաւառին Տարօն : Այլ ցրուեալ աշակերտաց նորա կրօնաւորաց սպուգէից ՚ի գաւառս իւրաքանչիւր , վանորայս շինեցին՝ ժողովեալ եղբարս :

Այլ զկնի վեց ամսոց անցելոյ, յերեքտասանն մեհեկանի, և երանելին Սեւրոպ փոխեցաւ յաշխարհէ ՚ի Աղարշապատ քաղաքի. գերազանցեալ քան զամենայն , որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք : Բանգի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն ՚ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին. այլ հեզ և լաւակամ և բարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր : Ամն զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական , մտօք ծննդական , բանիւք պայծառ , գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ , խորհրդակցութեամբ մեծ , հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր , ուսուցանելով անձանձրոյթ :

Այլ վասն զի զբոլոր ուղղութիւնս նորա ոչ բաւական եմ ասել, ՚ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս : Որպէս լուայ ՚ի բազմաց և ՚ի հաւատարիմ արանց , եթէ եկաց լոյս շողապէս ընդ աղօտ նշան իսախ ՚ի վերայ տանն , ուր երանելին զհոգին

brer dignement les louanges de ce père. Mais, de peur que, dans la longueur de notre discours, il n'y ait ennui pour le lecteur, nous laisserons ces détails hors de ce livre, pour un autre lieu et un autre temps, où nous nous sommes proposé dès le commencement de traiter ce sujet.

Quant au corps vénérable d'Isaac-le-Grand, le chef de ses diacres, Jérémie, de concert avec ses disciples, et la princesse des Mamigonian, sa belle-fille, appelée Tesdrig, femme de Vartan, général, alla le déposer dans leur village Achdichad, qui est au canton de Daron. Les disciples de saint Isaac, religieux Spondées, dispersés chacun dans leurs cantons, bâtirent des couvens, et y rassemblèrent des frères.

Six mois après, le treize de Méhégan, passa aussi de cette vie en l'autre, dans la ville de Vagharchabad, le bienheureux Mesrob, qui surpassait en vertu tous ses contemporains les plus vertueux. Jamais l'orgueil ni le desir de plaire ne purent trouver place dans sa vie. Doux et bienveillant, occupé à des pensées de bien, Mesrob se montrait à tous, par l'effet d'une heureuse habitude, orné de toutes les qualités célestes. Son extérieur était angélique, son esprit fécond, son éloquence sublime, sa persévérance constante dans l'action, sa stature majestueuse, ses formes indicibles, son conseil précieux, sa foi droite, son espérance ferme et patiente, son amour sincère, son enseignement sans ennui.

Mais, comme je ne suffirais pas à dire tous ses mérites, je vais revenir sur l'histoire de la sépulture de ses restes. Ainsi que je l'ai entendu raconter par plusieurs, par des hommes dignes de foi, une lumière rayonnante sous forme un peu confuse de croix,

աւանդեաց . ոչ փոյթ ընդ փոյթ լեալ էանց ծա-
 դումն, կամ սակաւուց տեսանելի, այլ ամենայն բազ-
 մութեանն, մինչ յոլովից մկրտել յանհաւատից .
 Յայնժամ լեալ ազմուկ շփոթի յամբոխութեանն,
 բաժանեալ յերիս դունդա, վասն հանգուցանելոյ
 զպարկեշտն զայն մարմին և նախ քան զմահն կրթեալ
 'ի մեռելութիւն : Ահաքն ասելին տանել 'ի բնադա-
 ւաւն իւր 'ի Տարօն, և ոմանք 'ի նախ աշակերտեալն
 Վողթն, և այլքն անդէն 'ի Աղարշտպատ քաղաքի
 'ի սրբոցն գիրա : Իայց յաղթեալ քաջն Ահան ամա-
 տունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք և ճոխութեամբ
 մարմնաւորաւ . վասն զի 'ի ժամանակին յայնմիկ 'ի
 նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն
 Հայոց աշխարհիս . որոյ բարձեալ տարաւ զնա արժա-
 նի յուղարկմամբ յիւր գեւղն ( ) շահան . և նոյն տեսիլ
 լուսեղէն խաչին 'ի վերայ երթեալ դադաղացն՝ յան-
 դիման ամենայն ժողովրդեանն, մինչև 'ի հանգիստ
 զնա փոխեցին Ահան և Սաթիկ նորին արբա-
 նեակք . և ապա նշանն աներևոյթ լինէր : Իսկ զա-
 թոռ եպիսկոպոսապետութեանն ետեղապահու-
 թեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Ահարո-
 պայ՝ նորին աշակերտ Յովսէփ քահանայ 'ի Այոյ
 ձորոյ, 'ի Աողոցիմ գեղջէ :

s'arrêta au-dessus de la maison où le bienheureux Mesrob avait rendu l'esprit: prodige visible, non pas pour quelques uns, mais pour toute la multitude, au point que beaucoup d'infidèles reçurent le baptême. Alors, il y eut quelque trouble parmi le peuple divisé en trois partis au sujet du lieu où l'on devait déposer ce corps si pur et si bien exercé à mourir avant la mort même. Les uns disaient de le porter dans son canton natal, à Daron; d'autres, dans le canton qui, le premier, avait reçu ses enseignemens; d'autres encore, à la ville de Vagharchabad, dans les tombeaux des saints. Mais la victoire fut au brave Vahan Amadouni, puissant par sa foi, par sa prépondérance personnelle; car en ce même temps les Perses avaient confié à Vahan le gouvernement du pays des Arméniens. Vahan ayant enlevé le corps, le porta, avec de dignes funérailles, en son village Ochagan. La même apparition d'une croix lumineuse s'avancait au-dessus de la civière du saint, en présence de la multitude, jusqu'au moment où le corps fut déposé dans le lieu du repos par Vahan et Tatig, les serviteurs du saint, puis le signe de la croix devint invisible. Quant au siège du pontificat, avec titre de suppléant, par l'ordre même de Mesrob, lui succède son disciple Joseph, prêtre de Vaïotz-tzor, du village Khoghotzim.

ԿԸ

Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն արշակունեաց,
և եպիսկոպոսապետութեանն 'ի տանէ սրբոյն Գրիգորի :

ՈՂԲԱՄ զքեզ, Հայոց աշխարհ, որքամ զքեզ, հա
նուրց հիւսիսահանաց վեհադոյն . զի բարձաւ թա
գաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող . վըր
դովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգու
թիւն . զրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ
ազիտութեամբ չարափառութիւն :

Ողորմիմքեզ, եկեղեցի հայաստանեայց, խրթնա
ցեալ 'ի բարեզարդութենէ բեմբին, 'ի քաջէն զըր
կեալ հովուէ և հովուակցէ : Ալ ևս տեսանեմ զբա
նաւոր քո հօտ 'ի վայրի դալարւոջ և առ ջուրս հան
դրստեան տածեալս, և ոչ 'ի փարախ հաւաքեալ
զգուշանալով 'ի գայլոց, այլ ցրուեալս անապատաց
և գահավիժութեանց :

Նըրանի առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն . զի
էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային և փեսաւիրին,
և հարսնդ համբերեցեր՝ ողջախոհութեամբ զամուս
նութիւն պահելով, որպէս ոմն նախ քան զմեզ ի
մաստատսիրեաց : Վարձեալ մինչ երբեմն ոմն սիդե
խաբար յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առա
դաստգ, և հարսնդ ոչ աղտեղացար . թէպէտ և
բռնութիւնն զփեսայն 'ի բաց վարեաց, որդւոց բարձ
րացելոց անարգելով զծնողն, համայն և խորթոյն
բոս արժանեացն զօտար հայրն և զեկամուտ յորայն
Սակայն դու և ոչ յայնմ զքեզ ամայի բոլորիցն ցու
ցեր, զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ հովուակցան .

LXVIII.

Lamentations sur l'événement qui ôte le royaume d'Arménie à la race des Archagouni, et enlève le pontificat à la maison de saint Grégoire.

Je te plains, Arménie ; je te plains, contrée supérieure à toutes les contrées septentrionales ; car ils t'en ont ravi ton roi et ton pontife, l'âme de tes conseils et l'auteur de tes lumières ! La paix a été troublée, le désordre a pris racine ; l'orthodoxie a été ébranlée, l'hétérodoxie s'est affermie, fortifiée par l'ignorance.

Je te plains, église d'Arménie ; la belle ordonnance, l'éclat de ton sanctuaire, est obscurci, flétri ; tu es privée de ton excellent pasteur et du compagnon de ton pasteur. Je ne vois plus ton troupeau spirituel paître dans la verdoyante prairie, le long des eaux du repos ; je ne vois plus ce troupeau rassemblé dans le bercail pour le préserver de la dent des loups ; je vois les brebis dispersées dans des lieux sans clôture, dans des lieux de précipices.

Heureux le premier et le second changement, car alors c'était un temps d'absence : l'époux, le compagnon de l'époux n'étaient qu'éloignés, et toi, tendre épouse, tu supportais patiemment cette séparation, gardant le mariage dans toute sa pureté, comme on l'a sagement dit avant nous ; puis, lorsqu'il arriva que un libertin audacieux vint fondre sur ta couche sans tache, épouse fidèle, tu ne l'as point souillée. Quoique la violence ait écarté l'époux, que des enfans superbes aient méprisé l'auteur de leurs jours, comme font avec raison les enfans d'un autre lit à l'égard d'un père étranger, d'un beau-père nouveau-venu,

ու որպէս տայգերբ, այլ իբր նոյնազաւակ զուգա-
 հարբ զմանկունան փայփայեցեր: Իսկ յերբորդ հե-
 աանալս ոչ է ակնկալութիւն գարձի, լուծեալ ՚ի մար-
 մնոյս ընկերաւն և գործակցաւն:

Ինգ Վրիստոսի լաւ է նոցա բնակել, և յարբա-
 համեանն հանգչել գողս, և զհրէշտակացն տեսանել
 պարաւորութիւնս: Իայց անհոգող գու այրու-
 թեամբդ, և եղկելիք մեք՝ որ զրկեցաք ՚ի հայրենի
 վերակացութենէն: Օ ի ոչ որպէս ՚ի հնումն ժողո-
 վուրդն այն, այլ առաւել մեր է թշուառութիւն:
 Ս ան զի Սոխէս բարձեալ լինի, և Հէսու ոչ յա-
 ջորդէ՝ առաջնորդել յերկիրն աւետեաց: Խորովամ
 մերժեցաւ յուրմէ ժողովրդենէն, և փոխանորդեաց
 որդին՝ Կարատայ. և զայրն Քրտուծոյ ծախեաց ոչ
 առեւծ, այլ կատարումն ժամանակի: Ի յիս համ-
 բարձաւ, և Ի յիսէն ոչ մնաց կրկին հոգւով օժա-
 նել զՀէսու. այլ և Ղայել հրաւիրեցաւ ՚ի կոտո-
 բել զՎարայել: Ի գերութիւն վարեցաւ Սեղեկիայ,
 և Օջրաբարէլ ոչ ուրէք է, որ նորոգէ զպետու-
 թիւնն: Ի նախորոս բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայ-
 բենիս, և Սատաթիայ ոչ ընդգիմակայէ. պատե-
 բազմ զմեզ շուրջ պատեաց, և Սակարէ ոչ փրկէ:
 Ի յմամարտք ՚ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ.
 արհաւիրք ՚ի հեթանոսաց և մարտք ՚ի հերձուածս
 զաց, և խորհրդականն չէ ՚ի միջի՝ որ խրատէր և յար-
 մարէր ՚ի պատերազմ:

cependant, au milieu de ces infortunes, on ne t'a pas vue délaissée de tous ; tu espérais le retour de ton cher époux, du fidèle pasteur avec le compagnon du pasteur. Tu n'as point agi comme avec un beau-frère, mais, ne voyant que des enfans qui vous sont communs, tu leur as prodigué les caresses d'une mère. Dans ce troisième éloignement, il n'y a point espoir de retour, car de la vie du corps sont affranchis le compagnon et l'associé de ses travaux.

Avec le Christ il vaut mieux pour eux habiter, se reposer dans le sein d'Abraham, voir les chœurs et les assemblées des anges. Mais toi, restée sans soins, sans appui, par l'effet de ton veuvage, et nous, malheureux enfans, qui sommes privés de la surveillance paternelle ! car il n'en est pas de ce peuple comme autrefois du peuple hébreu, et notre misère est plus grande que n'était celle des Juifs. Moïse a disparu, et Josué ne vient point en sa place nous conduire dans la terre de promesse. Roboam a été séparé de son peuple, et le fils de Nabat lui a succédé. L'homme de Dieu n'a point été dévoré par un lion ; son temps était accompli. Élie a été enlevé, et Élisée n'est point resté avec le double esprit pour oindre Jéhu ; mais Azaël a été invité, pressé de venir exterminer Israël. Sédécias a été emmené en captivité, et il ne se trouve nulle part un Zorobabel pour restaurer sa puissance. Antiochus nous force d'abandonner les lois des nos pères, et Mathathias ne s'oppose point à cette tyrannie ; la guerre nous a environnés, et Machabée ne nous sauve point. Aujourd'hui tout est combat au dedans, effroi au dehors. L'épouvante nous vient des païens ; les combats, des hérétiques, et il n'est plus au milieu de nous, ce sage conseiller qui donnait d'utiles avis, et disposait aux combats.

Ընալ զըրկանացս, աւալ թշուառական պատմութեանս. ո՞րպէս զախտս հանդուրժեցից բերել, զիւրդ զմիտս իմ և զլէզուս սնդեցից, և հատուցից զբանս հարցն՝ փոխանակ ծննդեանն և սննդեանն: Վանդի ծնան զիս իւրեանց վարդապետութեամբն և սնուցին, առ այլս առաքելով աճեցուցանել: Աւմինչ նորա զմերն յուսային դարձ, և պատուասիրել իմով ամէնիմաստ արուեստիւս և կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն և մեք փութապէս դիմեալք ՚ի Վիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել՝ անվեհեր երազութեամբ կրթեալք, և առադաստիասել երգս, արդ փոխանակ խրախճանութեանն ՚ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով՝ ողորմելի հառաչեմ ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցմանց, և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնութիւն:

Ըյսպիսեաւ անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վրտանդ իմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն: Ա՛ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիղս և ահաւորութիւն առ թերս, ո՛ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն, ո՛ւր խնդամիտ սիրան ընդունող արբանեկաց, ո՛ւր երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցող: Աորեաւ ժողովողն, թագեաւ նաւահանգիսան, ելիք օգնականն, լուեաց ձայնն յորդորեցուցիչ:

Ա՛յլ այսուհետեւ զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՞վ ուրախացի ընդ առաջագիմութիւն աշակերտիս, ո՞վ

O désolation, désolation! ô triste et déplorable histoire! Comment aurai-je le courage de supporter tant de maux? Comment donner quelque assurance à mon esprit et à ma langue, et trouver quelques paroles à dire à mes pères pour la naissance et les soins qu'ils m'ont donnés; car ils m'ont mis au monde, ils m'ont élevé, nourri de leurs sages enseignemens, puis envoyé croître sous d'autres maîtres; et lorsqu'ils espéraient notre retour, pour se glorifier de mes profondes connaissances, de mes plans et dispositions bien coordonnés, voilà que, accourant tous de Byzance, nous espérions danser à des noces avec une vivacité extrême, nous espérions entonner des chants nuptiaux. Eh bien! au lieu de réjouissances, me voici sur une tombe poussant des lamentations, malheureux, je gémis, je pleure. Pas même arriver à temps pour les voir (saint Isaac et saint Mesrob), leur fermer les yeux, entendre leur dernières paroles, recevoir leur dernière bénédiction!

Sous le poids d'un si grand malheur, mon âme est oppressée, et je suis dans le plus grand danger, par suite de la perte de notre père. Où est cette douce tranquillité de son regard, envers les bons? cette terreur, cette indignation de ce même regard, envers les méchans? Où est ce gracieux sourire de ses lèvres, à l'approche de ses bons disciples? Où est cette vive allégresse, en recevant ses serviteurs? Où est cette espérance qui rendait facile l'exécution des grandes marches, qui faisait reposer des fatigues? L'homme hospitalier n'est plus, le port a disparu; la main secourable a abandonné l'infortune; la voix qui exhortait s'est tue.

Qui désormais appréciera notre instruction? qui se réjouira des progrès du disciple? qui parlera ce lan-

զհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդոյս : Եւ կարկեսցէ ըզյանդգնութիւնն ընդգէմ առողջ վարդապետութեանն հակառակ յարուցելոցն, որք ամենայն բանիք քակտեալք և քայքայեալք՝ յոլովս փոփոխեն վարդապետս և բազում գիրս, որպէս ասաց ոմն ՚ի հարցն. առ ամենայն բան նմանապէս դժուարին, և չար օրինակ գրեն զայն անձանց՝ զծիծաղելն զմեւք և զարհամարհելն իբրև զանհաստատնովք, և որ ոչ ինչ պիտաւ նացու ունիցի արուեստ : Եւ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով, և զմեզ փոփեսցէ գովելով, և չափ զնէ բանի և լուծեան :

Օ մտաւ զայստսիկ ամելով, հառաչումն յիս ՚ի ներքս ընթանայ և արտօսը, և կամեցուցանէ բարբառել բան Խորական և սգաւոր : Եւ ոչ գիտեմ, եթէ զիսրդ յարմարեցից զողբերգութիւնս, և կամ զնվարտասուեցից : Օ հէքն իմ մանուկ և թագաւոր, զիսորհրդակցութեամբ վատթար՝ ազգաւ ՚ի բաց ընկեցիկն, և նախ քան զմահ մեռելութիւն անփառութեամբ՝ յաթուռոցն ՚ի վայր կործանեալ, եթէ զիս ինքն, զի վերացաւ ՚ի գլխոյս փարթամացուցիչ սրսակն գեղեցիկ և կենցաղօգուտ : Օ հայրն իմ և զքահանայապետ, զմիտան վսեմացեալս, որ երթայր տանէր կատարեալ բան, որով վարէրն և յարմարէր, և գերեօանակս ՚ի բուռն առեալ՝ ողղէր զգէմնն, և սանձահարէր զլեզուս օտարաձայնս, եթէ զիս թափուր ՚ի հողոցն մնացեալս խանդից և ցականեալ : Օ ծնողն իմ աղբէր վարդապետական, զարդարութեանն առողող, և հեղեղաւ զամբարշտութիւն արտասահմանելով, եթէ զիս երաշտացեալ և թարչամեալ սպաքութեամբ արբուցմանց խրատու : Օ աշխարհիս եկեալ աղէտս, եթէ զսպառազայիցն ակնկալութիւն :

gage de la joie d'un père, surpassé, en quelque sorte vaincu par moi, son fils? qui réprimera l'insolence de ceux qui se sont élevés contre la saine doctrine, de ces gens qui, en toutes choses inconstans, distraits, changent souvent de maîtres, et souvent de livres, comme l'a dit un ancien? Toute raison les irrite également; ils donnent un mauvais exemple, en nous traitant avec moquerie et mépris, comme des gens inconstans, comme des gens dont la science n'a rien d'utile. Qui leur fermera la bouche par l'autorité de la réprimande? qui nous consolera par quelques mots de louange? qui mettra une mesure à leur loquacité, à notre silence?

En pensant à tous ces sujets de douleur, je sens en moi, je sens au dedans de moi venir les soupirs et les larmes et le noir chagrin qui veut pousser des cris douloureux et funèbres. Je ne sais comment diriger mes lamentations, ou plutôt je ne sais qui je dois pleurer. Sera-ce mon jeune et malheureux roi, qu'ils ont, dans leur conseil pervers, détrôné, avec sa race, ce prince qui, avant la mort du corps, subissant la mort que donne l'infamie, se voit précipiter du trône? Ou bien est-ce moi, moi-même, que je pleurerai? car elle a été enlevée de dessus ma tête cette couronne qui faisait ma gloire, cette couronne si belle, si salutaire. Dois-je pleurer mon père, ce saint pontife aux sublimes pensées, qui allait porter partout sa parole accomplie, avec laquelle il gouvernait, il disposait toute chose, et, saisissant les rênes, il dirigeait les personnes, refrénait les langues discordantes? ou bien dois-je pleurer sur moi-même, moi à qui manque l'esprit saint, moi resté dans le malheur et l'affliction? Dois-je pleurer l'auteur de ma

Ո՞վ մեզ յայտոսիկ ճառակցէ հաւասարելով տրրամուծեանս, և օգնեսցէ ախտակցելով ասիցս, կամ յարձանս փորագրել։ Օ՞արթիր, Արեմիաս, զարթիր և ողբա հանդերձ մարգարէութեամբ որ ինչ թշուառացաքս և որ ինչ թշուառանալոցս եմք. գուշակեա զյառնել հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Օ՞արբարիաս յԱսրայէլին ։

Ս՞արդապետք տխմարք և ընդինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ և ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ, արծաթով ընտրեալք և ոչ հոգւով, ոսկեսէրք, նախանձութք, թողեալ զհեղութիւն, յորում Մատուած բնակէ, և գայլք եղեալ՝ զիւրեանց հօտս գիշատելով ։

Արօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք ։

Ս՞իճակաւորք հպարտք, դատասացք, զրաբանք, ծոյլք, ատեցողք արուեստից և վարդապետական բաւնից, սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց ։

Մշակերտք հեղգ առ ուսումն և փոյթ առ ՚ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք ։

Ս՞ողովորդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, այրեցողք, փնասակարք, փախչողք ՚ի ժառանգութենէ ։

vie, cette source doctorale arrosant la justice, ce torrent repoussant l'impiété? ou bien dois-je pleurer sur moi qui sèche et qui me flétris, dévoré par la soif d'instructions rafraîchissantes? Dois-je pleurer sur les malheurs présens de mon pays? dois-je pleurer sur ses malheurs à venir?

Qui racontera avec nous ces désastres en partageant notre tristesse? qui nous aidera, en souffrant avec nous, à redire nos douleurs, ou à les graver sur la pierre des monumens? Réveille-toi, Jérémie, réveille-toi, et dis, dans tes lamentations prophétiques, tout ce que nous avons éprouvé, et tout ce que nous devons éprouver encore de misères. Prédis l'apparition de pasteurs ignorans, comme autrefois fit Zacharie en Israël.

Les docteurs ignorans et infatués d'eux-mêmes, accaparant l'honneur du sacerdoce, sans y être appelés par Dieu, élus par l'intrigue de l'argent, et non par le choix de l'Esprit saint, avides d'or, dévorés par la jalousie, méprisant la mansuétude, dans laquelle Dieu se complait, et comme des loups, déchirant leurs troupeaux.

Les religieux hypocrites, pleins d'orgueil et de vanité, aimant les honneurs plus que Dieu même.

Les ecclésiastiques superbes, prononçant des jugemens, s'occupant de discours futiles, paresseux, haïssant les sciences, les instructions doctorales, aimant le commerce, les plaisanteries.

Les disciples sans zèle pour s'instruire, pressés de s'ériger en docteurs, avant d'avoir approfondi la science faisant les théologiens.

Le peuple fier, insolent, vaniteux, désœuvré, caustique, mal-faisant, fuyant l'état ecclésiastique.

Օջրականք անիրաւք, ստապարծք, զինատեացք, պղերզք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, համբարոյք աւազակաց :

Իշխանք ապստամբք, դողակիցք դողոց, կծիւք, կծծիւք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք :

Պատաւորք տմարդիք, սուտք, խարողք, կաշառառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք : Եւ բարձունն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամօթոյ :

Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ զինչ, եթէ ոչ անտես առնել Մտուծոյ, և տարերց փոփոխել զընութիւն : Պարունն երաշտացեալ, ամառն անձրեայոյզ, աշունն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ . հողմք բքարարք, խորշակաբերք, ախտահաւակք . ամպք հըրնկէցք, կարկտածուք . անձրեք անժամանակք և անպիտանք . օգք դառնաշունչք, եղեմնարկուք . ջրոցն առաւելուին անօգուտ և նուաղելն անհնարաւոր . երկրի անբերութիւնք պտղոց և անաճելութիւնք կենդանեաց, այլ և սասանմունք և զզրզմունք : Եւ ՚ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւն յամենայն կողմանց, ըստ այնմ՝ թէ չիք խաղաղութիւն ամբարշտաց :

Օ ի թագաւորք օիրեալք խիստք և չարաչարք, բեւինս բառնալով ծանօնս և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիսս . վերակացուք անհարթարարք, անողորմք . սիրելիք դաւաճանեալք, և թընամիք զօրացեալք . հաւատ վաճառեալ ընդ սնոտի կենցաղոյս Հէնք եկեալ անհատք և յուրից կողմանց, զերբումն տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց,

Les soldats injustes, fanfarons, haïssant l'état des armes, paresseux, voluptueux, intempérans, pillards, dignes émules des brigands.

Les princes rebelles, imitant les voleurs, rapaces, cupides, spoliateurs, destructeurs du pays, adonnés à toutes les turpitudes, semblables aux esclaves par la bassesse de leur âme.

Les juges inhumains, faux, trompeurs, avides de présens corrupteurs, sans égard pour la justice, sans fermeté, animés d'un esprit de controverse. On peut dire qu'en général tout amour et toute honte disparaît de tous les cœurs.

Quel sera le châtement de toutes ces prévarications? si ce n'est que Dieu nous abandonnera et changera la nature des élémens. Le printemps sera sec et aride, l'été pluvieux; l'automne glacé, l'hiver rigoureux, intense, affreux de tempêtes, prolongé; les vents seront chargés de tourbillons de neige, brûlans, morbifiques; les nuées lanceront le feu, la grêle; les pluies seront intempestives, inutiles; les airs au souffle rigoureux laisseront tomber une pluie congelée; la crue des eaux sera sans utilité, et leur baisse excessive. La terre sera sans productions, plus de multiplication chez les animaux. Partout secousses, tremblemens, et à tous ces fléaux il faut ajouter: la perturbation sera de tous côtés, selon ce qui est dit: Il n'est point de paix pour les impies.

Les rois seront des tyrans durs, exécrables, imposant des charges énormes et accablantes, donnant des ordres intolérables; les supérieurs, indifférens au redressement des injustices, sans pitié. Les amis, trahis, les ennemis, puissans, triomphans. La foi sera vendue pour racheter cette vie futile. Les brigands, en bandes pressées, afflueront de toutes parts. Il y aura

կապումն գլխաւորաց և բանտք յայտնեաց, յօտարութիւն վտարումն ազատաց և անթիւ նեղութիւնք սասկաց, առումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց, աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց, սովք անբաւք և հիւանդութիւնք և մահք բազմօրինակք. աստուածօրաշտութիւն մտացեալ, և ակըն կալութիւն գեհննի :

Յորմէ պահեսցէ զմեզ Վրիստոս Մտուած, և զամենեւեան՝ ոյք երկրպագեն նմա ճշմարտութեամբ. և նմա փառք յամենայն եղականացս. ամէն :

ԱՄԱՏԵՑԱՆ ԳԻՐԻ ԵՐՐՈՐԴ ԵՆԿ ԵՎԱՆԵՂՅԵ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԱՅ

ruine totale des maisons, vol des propriétés, chaînes pour les chefs, prisons pour les notables; bannissement, exil pour les hommes libres; misères sans nombre pour la multitude; prise des villes, destruction des forts, désolation des bourgades, embrasement des édifices, famines infinies, maladies, morts de toute espèce. Le culte du vrai Dieu, oublié, l'enfer pour expectative!

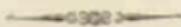
De ce malheur que le Christ Dieu nous garde, garde tous ceux qui l'adorent en vérité! Gloire lui soit rendue par nous tous ses créatures! Amen.

ICI EST TERMINÉ LE LIVRE TROISIÈME DE L'HISTOIRE

DE LA NOBLE ARMÉNIE.

Յ Ը Կ Կ Գ Լ Խ Ո Յ

Գ Ի Բ Բ Ե Բ Բ Ո Բ Դ

Ա. Աշտարաբանութիւն մերոյ հայրենեաց 2

Բ. Որ ինչ յեա վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն Վրթանէս և ընդ երես նախարարութիւնան անցք 4

Գ. Կատարումն սրբոյն Գրիգորիոսի 'ի բարբարոսաց 6

Դ. Որոշումն Բակուր բղէշիին 'ի միաբանութենէ Հայոց, և խորհուրդ նախարարացն թագաւորեցուցանել զխոսրով 8

Ե. Պատճէն թղթոյն Հայոց 10

Զ. Գալուստ Անտիոքայ և գործք նորին 12

Է. Յանցանք Մանածհրի առ մեծն Յակոբ, և մահ 14

Ը. Յաղագս թագաւորելոյ փոքր խոսրովու և փոխելոյ զարքունիան և անկելոյ զանառան 16

Թ. Որ ինչ յաւուրս սորա 'ի հիւսիսականաց արցւայ արչաւանք 'ի մեզ, ուր և նահատակութիւնք Վահանայ ամատունոյ 18

Ժ. Վախճան խոսրովու, և պատերազմ Հայոց ընդ Պարսս 22

ԺԱ. Յաղագս թագաւորելոյն Տիրանայ, և փոխելոյ յաշխարհէս մեծին Վրթանայ, և փոխանորդելոյ զամռան սրբոյ Յուսիանն 24

ԺԲ. Պատերազմ Շապհոյ ընդ Կոստանդեայ 26

ԺԳ. Եթէ զհարգ Տիրան իջեալ ընդ առաջ Յուսիանու պանդանգս սայ 26

ԺԴ. Վհայութիւն սրբոյ Յուսիանն և Դանիէլի 28

ԺԵ. Եթէ զհարգ Զորայի առեալ զքորս Հայոց դարձաւ 'ի Յուսիանու, և սասակի արցաւ 30

ԺԶ. Յաղագս մահուան սրբոցն Յուսիան, և յաջորդելոյ զամռան Փառնէրսէհի 34

ԺԷ. Թէ զհարգ 'ի Շապհոյ խարեցաւ Տիրան երթալով 'ի կողմնորս, և կուրացաւ 'ի նմանէ 36

ԺԸ. Յաղագս թագաւորեցուցանելոյ Շապհոյ զԱրշակ, և արչաւանայ 'ի Յոյնս 38

TABLE DES CHAPITRES

LIVRE TROISIEME

I. F in de l'Histoire de notre Patrie.	pag. 3
II. Événemens arrivés, après la mort de Dertad, au grand Vertanès et à trois satrapies.	5
III. Exécution de saint Cricoris par les barbares.	7
IV. Pagour, le prince, se sépare de la confédération des Arméniens. — Les satrapes forment le projet de faire régner Khosrov.	9
V. Copie de la lettre des Arméniens.	11
VI. Arrivée d'Antiochus. — Ses actes.	13
VII. Conduite coupable de Manadjihr envers Jacques-le-Grand. — Mort de Manadjihr.	15
VIII. Règne de Khosrov le petit. — Changement de résidence royale. — Plantation d'une forêt.	17
IX. Incursion des nations du nord en notre pays, du temps de Khosrov. — Exploits de Vahan Amadouni.	19
X. Mort de Khosrov. — Guerre des Arméniens avec les Perses.	23
XI. Règne de Diran. — Mort du grand Vertanès. — Saint Ioussig lui succède sur le siège épiscopal.	25
XII. Guerre de Chabouh avec Constance.	27
XIII. Diran va se présenter à Julien et lui donne des otages.	ibid.
XIV. Martyre de saint Ioussig et de Daniel.	29
XV. Zora avec les troupes arméniennes quitte le parti de Julien. — Zora est exterminé avec sa race.	31
XVI. Mort des enfans de Ioussig. — Parnerseh lui succède sur le siège épiscopal.	35
XVII. Diran fut trompé par Chabouh en se rendant à son appel. — Chabouh lui fait crever les yeux.	37
XVIII. Chabouh établit roi Archag. — Courses et irruptions de Chabouh en Grèce.	39

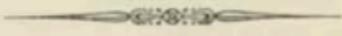
ժ. Թ.	Թէ որպէս արհամարհեաց Արշակ զԹագաւորն Յունաց	40
Ի.	Յաղագս սրբոյն Ներսիսի և բարեկարգութեանն 'ի նմանէ	42
ԻԱ.	Սպանումն Տրդատայ՝ Էդրոն Արշակայ, և երթալ սրբոյն Ներսիսի 'ի Բիւզանդիոն, և դարձուցանել զպատանդան	44
ԻԲ.	Թէ որպէս Էղև խոռվութիւն Արշակայ ընդ Գնէլայ, և մահ Տիրանայ	46
ԻԳ.	Դարձեալ խանդալ Արշակայ ընդ Գնէլայ և սպանանել զնա	50
ԻԴ.	Եթէ որպէս ժպրհեցաւ Արշակ առնուլ զկինն Գնէլայ, յորմէ Էղև Պապ	52
ԻԵ.	Սպանումն Տիրիթայ	54
ԻԶ.	Պարտումն Շապհոյ 'ի Տիգրանակերտի	56
ԻԷ.	Թէ որպէս Արշակաւան շինեցաւ և կոտորեցաւ, և առաւ Անի	58
ԻԸ.	Առումն Տիգրանակերտի և բնաբարձ քանդումն	62
ԻԹ.	Յաղագս պատերազմին Արշակայ ընդ նախարարս խր, և վարանդի Էրթալոյ Պապայ 'ի Բիւզանդիոն	64
Լ.	Յաղագս արտասահմանելոյ զմեծն Ներսէս, և արկանել պահել 'ի կրկին անբնակ, և թէ որպէս կերակրեալ լինէին 'ի վերին խնամոցն	68
ԼԱ.	Կոտորել Արշակայ զնախարարան, և յաղագս վարուց խաղայ կալիսիտպոսի	70
ԼԲ.	Եթէ որպէս Արշակ քարէր զերանելին խաղ և քարկոծել զնա կամեր սակս յանդիմանութեան խրոց յանցանայ	72
ԼԳ.	Յաղագս Թագաւորելոյն Թէոդոսի մեծի, և ժողովոյն որ Էղև վասն հոգեմարտացն	74
ԼԴ.	Ահամայ երթ Արշակայ առ Շապուհ, և անդարձ լինել	76
ԼԵ.	Յաղագս չարեացն որ անցին ընդ հայք 'ի Շապհոյ, և մահ Արշակայ	78
ԼԶ.	Անցք ընդ մեզ չարեացն՝ որ 'ի Մերուժանայ, և Թագաւորել հայոց Պապայ	82
ԼԷ.	Յաղագս մեծի պատերազմին՝ որ Էղև 'ի Չիրաւ, և սասակ ման ամբարշտին Մերուժանայ	84
ԼԸ.	Եթէ որպէս Պապայ դէպ մահու սրբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ Էլյոծ 'ի կենցաղոյս	92
ԼԹ.	Յաղագս աթուակալութեանն Սահակայ, և սպանմանն Պապայ 'ի Թէոդոս	94
Խ.	Յաղագս Թագաւորելոյն Վարազդատայ, և կապանայ նորին	96

XIX.	Archag méprise le monarque des Grecs.	41
XX.	Saint Nersès. — Ses sages institutions.	43
XXI.	Meurtre de Dertad, frère d'Archag. — Saint Nersès s'en va à Byzance. — Il en ramène les ôtages.	45
XXII.	Comment eut lieu la collision d'Archag avec Knel. — Mort de Diran	47
XXIII.	Archag porte de nouveau envie à Knel, et le fait périr	51
XXIV.	Archag en vient à cet excès d'audace de prendre la femme de Knel, de laquelle naquit Bab.	53
XXV.	Meurtre de Dirit.	55
XXVI.	Défaite de Chabouh à Dicranaguerd.	57
XXVII.	Construction d'Archagavan. — Destruction de cette place. — Prise d'Ani	59
XXVIII.	Prise de Dicranaguerd. — Destruction totale de cette place	63
XXIX.	Collision d'Archag avec ses satrapes. — Départ de Bab, envoyé en ôtage à Byzance	65
XXX.	Nersès-le-Grand est déporté, jeté et relégué dans une île inhabitée. — Comment les captifs étaient nourris par les soins de la Providence divine.	66
XXXI.	Archag extermine ses satrapes. — Conduite de l'évêque Khat.	71
XXXII.	Archag fit saisir le bienheureux Khat et voulait le faire lapider, pour punir le saint évêque de lui avoir reproché sa conduite coupable	73
XXXIII.	Règne de Théodose-le-Grand. — Concile tenu à l'occasion des hérétiques qui niaient la divinité de l'Esprit saint.	75
XXXIV.	Archag se rend malgré lui et sans retour, près de Chabouh.	77
XXXV.	Malheurs arrivés en Arménie de la part de Chabouh. — Mort d'Archag.	79
XXXVI.	Événemens arrivés en notre pays par le fait de Méroujan. — Règne de Bab en Arménie.	83
XXXVII.	Fameux combat livré à Tzirav. — Extermination de l'impie Méroujan.	85
XXXVIII.	Bab, en faisant prendre un breuvage de mort à saint Nersès, termina ainsi sa vie.	95
XXXIX.	Installation d'Isaac. — Meurtre de Bab par l'ordre de Théodose	95
XL.	Règne de Varastad. — Sa captivité.	79

ԽԱ.	Թագաւորութիւն Արշակայ և Վաղարշակայ	100
ԽԲ.	Յաղագս բաժանելոյ Հայոց ընդ Երկու 'ի ձեռն Երկուց Թագաւորացն արշակունեաց, 'ի ծառայութիւն Երկուց ազգաց՝ Պարսից և Յունաց	100
ԽԳ.	Յաղագս փոխան նախարարացն Հայոց յԵրազանջուր Տառնեցութեանց 'ի պաշտն Երկաբանջուր Թագաւո- րացն	104
ԽԴ.	Եթէ որպէս մեծարեաց Խոսրով Սահակ ասպետ, և նա հատակութիւնք նորին 'ի յեղուզակն ազգին վանանգա- ցուց	108
ԽԵ.	Հանգերձ գանձիւքն Արշակայ գան առ Խոսրով Սուրեն, Վահան և Աշխագար	110
ԽԶ.	Պատերազմաւ պարտեալ Արշակ 'ի Խոսրովայ՝ վախճանի հիւանդութեամբ	112
ԽԷ.	Յաղագս Երանելոյն Մեսրոպայ	114
ԽԸ.	Դարձ առ Խոսրով նախարարացն՝ որք էին առ Արշակայ .	116
ԽԹ.	Միասեակալ Հայոց Խոսրովայ, և ունել զաթոռ Եսիսիտ պտասպետութեանն մեծին Սահակայ	122
Ծ.	Կապումն Խոսրովայ, և փոխանորդել զԹագն Վասնապ հոյ Էզրոր նորին	124
ԾԱ.	Եթմ մեծին Սահակայ 'ի Տիսրոն, և զարձ մեծարանօք և պարգևօք	126
ԾԲ.	Յաղագս գանձիւքն նշանագրութեանն	132
ԾԳ.	Յաղագս մարտական նշանագրաց 'ի վերնոյն տուելոց շնոր- հաց	136
ԾԴ.	Յաղագս զպրութեան Հայոց, Վրաց և Աղուանից	138
ԾԵ.	Կրկին Թագաւորելն Հայոց Խոսրովայ, և յեա նորա Շապ- հոյ պարսիկ	140
ԾԶ.	Որ ինչ զինի գնալոյն Շապհոյ 'ի Հայոց, և անիշխանու- թեանն յեա նորա	146
ԾԷ.	Առաքումն Մեսրոպայ 'ի Բիւզանդիոն, և պատճէն թղթոց հնգից	148
ԾԸ.	Վասն զարեմտեսոյս մեր վարդապետելոյ, և խաղազանալոյ բոլորումն, և Թագաւորելոյ Ատաշի	156
ԾԹ.	Շինուած Կարնոյ քաղաքին, որ կոչեցան թեոքուպոլիս .	158
Կ.	Կրկին աւետարանիչ լինել Մեսրոպայ, և երթ Թարգմանե- լացն 'ի Բիւզանդիոն	162
ԿԱ.	Յաղագս ժողովոյն Եփեսոսի, որ վասն ամբարշտին Կես- տորի Էղև	164

XLI.	Règne d'Archag et de Vagharchag.	101
XLII.	Division de l'Arménie en deux parties, entre les mains des deux rois Archagouni, sous la dé- pendance des deux nations, les Perses et les Grecs.	ibid.
XLIII.	Retour de chacun des satrapes d'Arménie dans leurs domaines respectifs, au service de chacun des deux rois.	105
XLIV.	Khosrov combla d'honneurs Isaac, chevalier. — Exploits d'Isaac contre les brigands de la race des Vanantatzi.	109
XLV.	Sourène, Vahan et Achkhatar s'en vont avec les trésors d'Archag trouver Khosrov.	111
XLVI.	Archag, vaincu par Khosrov, meurt de maladie .	113
XLVII.	Du bienheureux Mesrob.	115
XLVIII.	Retour, auprès de Khosrov, des satrapes qui étaient auprès d'Archag	117
XLIX.	Khosrov règne seul en Arménie. — Isaac-le-Grand occupe le siège de l'épiscopat	123
L.	Khosrov chargé de chaînes. — La couronne passe à Vramchabouh son frère.	125
LI.	Isaac-le-Grand va à Dispon, et en revient comblé d'honneurs et de présens.	127
LII.	Caractères de Daniel.	133
LIII.	Des caractères mesrobiens donnés par la grâce divine.	137
LIV.	Lettres des Arméniens, des Ibériens, des Aghouank.	139
LV.	Nouveau règne de Khosrov, et après lui, règne de Chabouh le Perse.	141
LVI.	Événemens survenus après le départ de Chabouh de l'Arménie. — Anarchie après sa mort.	147
LVII.	Mesrob est envoyé à Byzance. — Copie de cinq lettres.	149
LVIII.	Instruction répandue dans la partie occidentale de notre pays. — Pacification générale. — Règne d'Ardachir	157
LIX.	Construction de la ville de Garine qui fut appelée Théodosopole	159
LX.	Mesrob se remet à évangéliser le pays. — Voyage des traducteurs à Byzance	163
LXI.	Concile d'Éphèse tenu à l'occasion de l'impie Nestorius.	165

4Բ.	Ի վարդապետն, յնքն և ՚ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն, օրինակաւ և բնիւպիւն զարգու	168
4Գ.	Յաղագս չար միաբանութեանն Հայոց ՚ի խորհուրդ կորուսեան անձանց	172
4Դ.	Յաղագս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, և անարդելոյ ամուսնոյ և պիտկոստատութեանն	174
4Ե.	Արձակումն ՚ի Պարսից մեծին Սահակայ հանդերձ Շմուկլաւ ամուսնակալաւ	178
4Զ.	Գործք Շմուկլի անարժան հովիտանին մեծին Սահակայ	184
4Է.	Փոխումն յաղարհէ մեծին Սահակայ և Մերտապայ երաշեւոյ	188
4Ը.	Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յողջէն արդակունեաց, և և պիտկոստատութեանն ՚ի տանէ սրբոյն Գրիգորի	192

LXII. Des docteurs. — De l'auteur et de son voyage d'instruction, avec exemple pris du système céleste	169
LXIII. Infâme coalition des Arméniens, méditant leur propre perte.	173
LXIV. Destruction du royaume d'Arménie par la volonté même des Arméniens. — Avilissement du siège patriarcal.	175
LXV. Départ de Perse d'Isaac-le-Grand avec Samuel, assesseur.	179
LXVI. Conduite de Samuel, l'indigne còpartageant de l'autorité d'Isaac-le-Grand.	185
LXVII. Mort d'Isaac-le-Grand et du bienheureux Mesrob.	189
 LXVIII. Lamentations sur l'événement qui ôte le royaume d'Arménie à la race des Archagouni, et enlève le pontificat à la maison de saint Grégoire.	 193

TABLE DES NOMS.

(*) Indique le second volume.

- Abahouni Աբահունիք 161. 215
* 75. 179
- Abdiou Աբդիու. *Apitiou* 223
- Abel Աբել *Apel* 17. 389
- Abel prêtre Հարէլ * 135
- Abersam Աբրսամ 185
- Abersam Sbantouni 147
- Abgar Աբգար *Apcar* 171. 199. 207
-231. 241. 313
- Abimélech Աբիմէլէք *Apimélech* 91
- Abraham Աբրահամ *Araham* 21.
23. 27. 29. 89. 141. 311 * 197
- Abydène Աբիդէնոս *Aputénos* 15.
27. 159
- Acace ou Acacius Ահակ *Agag* * 153.
167
- Achdichad Աչիչիադ 173. 181 * 35.
167. 191
- Achille Աքիլէս *Akillès* 141 * 41. 99
- Achkhatar Աչխատար 347
- Achkhatar Timaksian * 107. 111.
113
- Achkhène Աչխէն 347
- Achod Աչոս 299
- Achotz Աչոց 159. 333. 345. * 179
- Achoucha Աչուչայ * 163
- Acraxanes Ահրազանէս *Agraxanis*
93
- Acrodjan Բագրատնի 337
- Adad Ադամ * 107
- Adam Ադամ *Atam* 15-17. 311
- Addé Ադդէ *Attè* 87
- Aderbadagan Ադրբայտանի 39.
145. 157. 199. 251. 325 * 13. 189
- Adom Ադոմ * 143. 145
- Adrien Ադրիանոս *Atrianos* 281.
287. 289
- Aelia Աղիայ *Eghia* 287
- Africanus Ափրիկանոս *Apriganos*
169
- Afrique Ափրիկէ *Apriguè* 89
- Agabus Ագաբոս *Acapos* 235
- Agatange Ագաթանգէղոս *Acatan-
keghos* 11. 309-327. 337. 341. 351. 363
- Aghiovid Աղիովիտ 197. 291. 295
* 49. 53
- Aghou Աղու. 159
- Aghouank Աղուանք 119. 159. 199.
215. 353. 355 * 3. 7. 13. 27. 75. 91.
139. 141
- Aghtamar Աղթամար * 35
- Aghtzk Աղտք * 61
- Aghtznik Աղտնիք 103. 215. * 9
- Aglon Աղլոն *Eghovn* 91
- Aguéatzi Աղէաչիք 163
- Ahmadan Ահմատան 283
- Ajtanagan Այտանական 123
- Akhourian Ախուրեան 245. 247. 255
- Alanaozan Ալանաոզան 77. 81
- Alans Ալանք *Alank* 263. 269. 273.
285. 363
- Alans (porte des) Ալանայ գրուներ
Alanatz trounk 363
- Albianus Ալբիանոս *Aghpianos*
* 95. 99
- Alexandra Ալեքսանդրիայ 183
- Alexandre de Macédoine Ալեքսանդ
րէր Մակեդոնացի *Aghéksantr*
43. 127. 139. 141. 159. 173-177. 369.
* 3. 17
- Alexandre fils d'Hérode 205
- Alexandre juif 183. 185
- Alexandre évêque de Constantino-
ple 371
- Alexandre évêque d'Alexandrie
371

- Alexandrie Ալեքսանդրիայ 7. 327.
371 * 77. 167-171
- Algui Ալկի 275
- Alorus Ալորոս Aghovros 15
- Altadas Ալտադոս Aghdacos 91
- Alys Ալիս 177
- Amadouni Ամադունիք 283. 331. 351.
357 * 13. 19. 107. 129. 183
- Amalec Ամալեկ Amagheg * 89
- Amaras Ամարաս * 9
- Amassia Ամասիայ 25. 27. 59
- Amasie Ամասիայ Amassia 367
- Ambag Ամբակ 91
- Amphilochoս Ամփիլոքսիոս Ampuloxios * 77
- Ammram Ամրամ 89
- Aminthas. Ամինտես Amindes. 91
- Anag Անակ 309. 323-325. 347. 381
- Anan Անան 215. 221
- Ananias Անանիանք Ananiank 169
- Ananias évêque Անանիայ Anania * 141
- Ananoun Անանուն 231
- Anarik Անարիք * 59
- Anatole Անատոլ Անատոլիոս Անատոլիս Anadol, Anadoléos, Anadolis * 151. 153. 157-161. 179
- Ancyre Անկիրիս Anguria * 167
- André Անդրեաս Antreas 219
- Andrinople Ադրինոպոլիս A-trianoubolis * 75
- Andzid Անձիս 35
- Anébis Անեբիս Anépis 25. 27
- Ani Անի 175. 181. 243. 263. 277-307.
* 23. 59. 61. 111
- Ankegh Անգեղ 103. 105. 161
- Ankeghia Անգեղեայ 161
- Anouch forteresse Անուշ բերդ * 81. 127. 143
- Anouchavan Անուշաւան 89. 93. 95
- Anouich Անուշ 121. 125
- Antigone fils de Démétrius Անտիգոնոս Andiconos 143
- Antigone de la race d'Aristobule Անտիգոնոս Արիստարուղեանք 189-197
- Antigonistes Անտիգոնեանք Andiconiank 193
- Antioche Անտիոք Andioh 205. 371.
* 77. 167
- Antiochus Անտիոք * 55. 57
- Antiochus I. Soter Անտիոքոս Ա. Սաուեր Andiokos Sauder 141
- Antiochus II. Theus 39. 141
- Antiochus IV. Épiphane 197
- Antiochus VI. Sidétès 143. 311
- Antiochus général des Grecs 13
- Antipater Անտիպատրոս Antibadros 189
- Antoine Անտանինոս Andoninos 195-199
- Antoine fils de Sévère 327
- Antonin Auguste Անտանինոս Ա. Գոստոս 299
- Antzevatzi Անձեւացի, Անձոււացի Antzavatzi. 163. 295 * 95
- Archatar Արխադար 239
- Apéghène Արեղեն 155
- Apéghian Արեղենք Apéghenk 289
- Apégho Արեղոյ 289
- Apel Արէլ 155
- Aphrodite Ափրոդիտէ Aprotide 181.
175. * 75
- Apollon Ապոլլոն Aboghon. 173. 265
- Ara Արայ 25. 27. 71-77. 89. 93. 95
- Ara fils d'Ara Արա արայեան 27.
71-77. 89. 93. 95
- Arakadz ou Aracadz Արազաձ 39.
57. 89. 61. 255 * 47. 81
- Aralius Արալիոս 89
- Aram Արամ 21-27. 37. 63-73. 127
- Aramaïs Արամայիս 27
- Aramaniag Արամանեակ 95
- Aramazt Արամազդ 125. 277. 361
* 33
- Araménag Արամենակ 27
- Aran Արան 157. 159
- Ararat Արարադ կամ Արարատ 47. 49. 73. 77. 99. 197. 291. 303.
331 * 49. 103. 117. 159. 163
- Arasd Արասս 59
- Aravadine Արաւաճին 141
- Aravan Արաւան 127
- Aravénian Արաւենեան 127. 163
- Arbel Արբէլ Arpel 25. 27
- Arbel autre 27
- Arcadius Արկադիոս Argatios * 101. 103. 113. 121-125. 133. 139
- Arcam Արքամ 253. 255. 259. 271.
273
- Arcamezan Արքամեան 103
- Arcavan Արքաւան 273

- Archag I. roi des Perses Արշակ 141
143, 283, 311
- Archag II. roi des Perses 39, 41, 43,
127, 139-145, 213, 311
- Archag III. roi des Perses V Ar-
chanag.
- Archag IV roi des Perses 275, 315
- Archag I. roi d'Arménie 167-171
- Archag II. roi d'Arménie * 29, 39-
85, 93
- Archag III. roi d'Arménie * 101-
115, 119
- Archagan Արշական 171, 181, 311.
- Archagavan Արշակուան * 59, 61, 65
- Archagouni Արշակունի 139, 145,
165, 197, 239, 249, 295, 301, 329, 331,
347, 381 * 5, 9, 49, 73, 97, 101-105,
117, 183, 195
- Archam Արշամ 199, 207, 221
- Archanaouh Արշանահ 311
- Archanaouich Արշանիշ * 121
- Archarounik Արշարունիք 375 * 73,
93, 107, 119, 121, 179
- Archavir roi des Perses Արշավիր
207-213, 311, 313
- Archavir Gamsaragan 375, * 23, 71.
- Archelaüs Արքեղայս Arkéghaïos
fils d'Hérode, 209
- Archelaüs proconsul 379
- Archèz Արշէզ ou Ardachès 199, 201
- Ardachad Արտաշատ 123, 263, 265,
271, 291, 331 * 19, 81
- Ardachama Արտաշամայ 171
- Ardachès I. roi des Perses Արտա-
շէս 143, 311
- Ardachès II. roi des Perses 209-217,
229, 239, 241, 313, 315
- Ardachès III. roi des Perses 275, 315
- Ardachès I. roi d'Arménie 61, 143,
155, 165, 167, 171-179, 191
- Ardachès II. roi d'Arménie 123, 241
251-293, 333, 375
- Ardachès frère de Dicran II. 199
- Ardachès fils de Diran * 29
- Ardachir fils de Sassan Արտաշիր
283, 309, 311, 315, 319-325, 329, 331,
341
- Ardachir roi des Perses 125-133,
143, 157, 159, 173-177, 183
- Ardachir ou Ardachès roi d'Armé-
nie 159-177
- Ardachirien Արտաշիրական Arda-
chiragan 333
- Ardakers Արտադէրս * 71 81
- Ardavan Արտաւան 305 309, 315, 319
- Ardavazt I. Արտաւազդ 197, 199
- Ardavazt II. 123, 269-281, 291-295,
309
- Ardavazt Mantagouni 329, 333, 345
357
- Ardaz Արտազ 231 279, 325
- Ardimèt Արտիմէդ 305
- Arditès Արտիթէս 337
- Ardzrouni Արծրունի Arzirouni
103, 105, 155, 233 * 67, 121, 179
- Arépan Արեբանոս Arépanos 233
- Arès Արէս * 19
- Arète Արէս Arèd 213, 215
- Ariens Արիանոսք Arianosc 373
- Ariol Արիողական Վահարդ Ario-
ghagan gakhart 349
- Arik Արիք 117, 211, 251, 283, 323,
341, 351 * 59 177
- Aristobule Արիստարուղոս Arista-
poughos 185, 189
- Ariston de Pella Արիստան Փէղլոս
շէ Arisdon peghatzi 287
- Arius Chaldéen Արիսոս Arois 89
- Arius 371, 373 * 71
- Arkavan ou Arcavan Արգաւան
123, 125, 273
- Armaïs Արմայիս 25, 27, 57, 59
- Armamitrès Արամիթիւնէս Ar-
mamitreos 89
- Armavir Արմաւիր 59, 61, 65, 95,
147, 163, 173, 185, 245, 247, 331 * 73
- Arménag Արմենակ 45, 47, 53, 55, 57.
- Armène Արմէն 63
- Armeni Արմենիք Armenic 63
- Arménie Հայաստան Haïasdan .
Հայք Haik 1, 3, 5, 11, 15, 23, 35, 39,
55, 61-65, 69, 77, 83, 87, 91, 95-103,
109, 115, 123, 227, 129, 131, 133,
141-149, 155, 157, 161, 167, 173,
181, 185, 189, 191, 197-203, 207,
211, 229, 231, 233, 237, 243, 245,
253, 255, 263, 275, 281-285, 293,
299, 301, 305, 307, 311, 319, 323,
329, 331, 341, 347, 351, 355, 359,
377, 379, 389 * 1, 9, 15, 23, 25, 35, 39,
41, 47, 51, 55, 61, 65, 69, 79-87, 91,
95-105, 109, 115-119, 123, 125, 129.

141, 147, 155, 167, 173-181, 189, 195
 Arméniens Հայք *Haik* 5, 9, 11, 19-
 23, 37, 41, 61, 63, 67, 79, 83-91, 127,
 131, 137, 149, 157, 159, 171, 187,
 189, 193, 195, 209, 215, 239, 245, 259,
 261, 263, 267, 275, 279, 281, 333,
 357, 377 * 5, 11, 19, 21, 23, 63, 87,
 91, 127, 131, 139, 141, 149, 151,
 159, 193
 Armok Արմոկ 127
 Arnag Արնակ 91
 Arouéghian Արուեղեանք 285
 Arpag Արքակ 89
 Arpéran Արքերանի 197, 291, 295 * 49
 Arphaxad Արփաքաւթ *Arpaxat* 23
 Arpog Djénpagour Արքակ Ճէն-
 բակուր 341
 Arpoun Արքուն 93
 Arsvaghène Արսվաղէն * 141
 Artémis Արտէմիս *Ardémis* 173,
 175, 181, 265, 289 * 75
 Artysias Արտիսիս *Artiguis* 101
 Artzan Արժան * 165
 Artzil Արժիլ * 165
 Artzn Արժն 163
 Ashahabied Bahlav Ասախահաբիէս
 Պահաւա 213, 319, 321
 Ashaban Ասախահան * 81
 Ashouraguès Ասուրաղիէս * 101,
 123, 125
 Ascadates Ասկատատէս 91
 Ascanatz Ասքանատ 99
 Asdghig Ասդղիկ 33
 Asie Ասիա Ասիայ *Assia* 39, 141,
 143, 173, 175, 177 * 167
 Aspion Ասպիոն *Asbion* * 35
 Assout Ասուտ 183, 299
 Assyrie Ասորեստան *Asoresdan* 35,
 39, 63, 69, 79, 83, 85, 97, 103, 145,
 149, 163, 229, 245, 251, 275, 289, 309,
 317, 319, 325, 347, 363 * 13, 15, 81
 Assyrien 7, 11, 67, 95, 99, 131, 309
 Astyage Աստաղիակ կամ Աստա-
 ճակ *Ajtahag* 101, 107-125, 157,
 253, 265, 293
 Atanakinès Աթանակինէս * 35, 43, 123
 Athéna Աթէնաս *Athénas* 175, 181,
 * 33
 Athènes Աթէնք *Athénk* 301 * 173
 Athéniens Աթէնացիք *Aténazik*
 177, 385

Atramèle Ատրամէլ 163
 Atte Ատտէ 223, 231-235
 Attique Ատտիկէ *Addigou* * 173
 Atticus Ատտիկոս *Addigos* * 151, 155
 Auguste Աւգոստոս *Aucosdos* 207,
 209 * 11, 161
 Augustum Աւգոստինոս *Aucosdion*
 * 161
 Aurélien Արքիղանոս *Avréghianos*
 329
 Avod Աւովք *Avovt* 91
 Azaël Ազաէլ * 197
 Azaria Ազարիա * 203
 Bab Պապ 25, 27
 Bab * 53, 65, 67, 71, 81-87, 91-97, 101
 Bab fils de Joussig 35
 Babélas Բաբէլոս *Papilos* * 37
 Babylone Բաբելոն *Papelon* 47, 49,
 55, 99, 101, 141-145, 177, 229, 387
 Bactriens Բակտրիացիք *Pagudriat-
 zik* 31, 35
 Badjouïdj Պաճոյճ * 101
 Badijahar Պաաիճահար 275
 Bahlav Պահաւա 213
 Bahlav ou Bahlaviens 309, 311, 319,
 321, 325, 339, 375, 381 * 129
 Baïabis Kaghia Պայապիս Բայիկայ
 67, 69
 Balatores Բալատոռէս *Paghodo-
 rès* 91
 Barac Բարակ *Parag* 91
 Barchamine Բարքամին 183
 Barchochébas Բարքոքայ *Parco-
 pa* 287
 Bared Պարէս 89
 Barkhar Պարխար 149
 Barouir Պարուր 95, 97
 Barthélemi Բարդուղիմէոս *Par-
 toughiméos* 233
 Barkev Պարկէ * 127
 Basile Բասիլիոս *Passilios* * 367
 Baskam Պասքամ 103, 105, 161
 Bel Բէլ *Pel* 21, 25-29, 37, 47-53, 55,
 65, 209
 Bélochus Բէլոքոս *Pélocos* 89, 91
 Benjamin Բենիամին *Péniamin*
 * 141
 Béotiens Բէոտացիք *Pudatzik* 179
 Bergitium Բերգիտինոս *Perkidion*
 * 65
 Berdj Պէրճ 93

- Bérose *Բիււրոս*, *Բիււոս Purios* 9, 15, 31
- Bérozamad *Պէրօզանթոս* 323, 363, 365
- Béroze *Պէրօզ* 297, 299, 301, 315
- Béroze Cartmanatzi * 107
- Béroze (prince) 229
- Bouche-d'or * 155
- Bythinie *Բիւթանիա Putania* 371
* 79
- Byzance *Բիւզանդիոն Puzantion*
369 * 29, 35, 37, 43, 45, 65, 69, 75,
77, 95, 101, 133, 149, 153, 163, 165,
173, 199
- Cac *Գազ* * 9
- Cabat *Կաճաթ* 89
- Cainan *Կայնան Gainan* 19, 23, 25
- Cailadou *Գայլադաու* 295
- Gamadrus *Կամադրոս Gamatros*
177
- Gambyse *Կամբիսէս Gampusès* 179
- Camir *Գամիր* 337
- Capagh *Գաբաղ* 155
- Capéghène *Գաբէղէն* 155
- Cappadoce *Կապադոկիա Gabatougua* 67, 119, 327, 337
- Carcaratzı *Գարգարացի* 159, 355
- Cardchouil *Գարժոյլ* * 21
- Carinus *Կարինոս Garinos* 335, 337
- Carni *Գարնի* 60, 373, 375
- Carnig *Գարնիկ* 153, 171, 381
- Cartman *Գարգանն* * 163
- Cartmanatzi *Գարգանացի* 159 * 107
- Cartzam *Գարձամ* 277
- Carus *Կարոս Garos* 335
- Cassagh *Գասաղ* 185, 303, 305
- Caspiens *Կասպի Gaspik* 275, 303
- Cassius *Կասիոս Gassios* 187, 209
- Cazavon fils de Shantarad *Գազաւան* * 73, 107, 115, 117-121, 127, 143
- Cazavon fils de Hrahad * 183
- Caucase *Կաւկաս Gavgas* 39, 151,
159, 167, 199, 277 * 19, 61
- Céleste *Կէլէսթիանոս Guelcedianos* 167
- Centaure Pyrète *Կէնտորոս Պիւսիգայ Guendoros Barita* 135
- Céphalion *Կէփալիոն Guépaghion*
27, 65
- Céras *Կէրասոս Guérasos* 335
- Césarée *Կէսարիա Guessaria* 67, 69,
171, 187, 189, 201, 253, 277, 279,
327, 333, 337, 347 * 35, 43, 95, 139,
155, 165
- César *Կէսար Guesar* 189, 195, 205,
207, 339 * 55, 67, 69, 103, 119
- Cétura *Քէտուրա Kedoura* 311
- Céturienne *Քէտուրական* 141
- Chabouh *Շապուհ* 315, 317, 333,
341, 351-357, 363, 365, 371, 373
- Chabouh fils de Hazguerd I. * 141-147
- Chabouh II. * 13, 21, 27, 37-41, 55-
69, 77-87, 97, 99, 103, 105, 113,
119, 121, 125
- Chael *Քայաղ Caiagh* 25, 27
- Chaghida *Շաղիմայ* * 45
- Chaghcomk *Շաղկոմք* * 163
- Chahabivan *Շահապիվան* * 51
- Chahag *Շահակ* * 95, 101
- Chaldéens *Քաղէկացիք Caghteatzik* 7, 11, 25, 43, 45, 85, 89-93, 99, 135
- Chaldie *Քաղսիք Khaghdik* 109, 147,
331
- Cham *Քամ* 23, 25, 27, 31, 33, 37
- Chamchacram *Շամչաքրամ* 215
- Champa Pacarad *Շամբայ Քաղաւաս* 145, 165
- Champad *Շամբաս* 299
- Champat *Շամբաթ* 101, 103
- Chananéens *Քանանացիք Cananatzik* 89, 91, 145, 153
- Chanaitas *Քանանիկաւս* 91
- Chapit *Շափիթ* * 117, 163
- Chara *Շարա* 59, 145, 151, 159.
- Charachan *Շարաչան* 163
- Charoura *Շարուրայ* 125
- Chavarch *Շաւարշ* 91
- Chavarch Gamsarien * 73, 127
- Chavarchagan *Շաւարշական* 273
- Chavarchan *Շաւարշան* 231, 273
- Chavash *Շաւասայ* * 145
- Cherkir *Շէրքիր* 89, 91
- Chion *Քիոն Kion* * 99
- Chirag *Շիրակ* 59 * 93, 107
- Chrèz *Շրէզ* 305
- Chrisostome * 133
- Christ *Քրիստոս* 15, 209, 221-227,
233, 339, 357-361, 388-389 * 81, 177,
197
- Chronos *Կրոնոս Gronos* 77
- Chus *Քուշ Kouch* 23
- Chypre *Կիպրոս Guibros* 33
- Ciaxares *Կիաքս Guaks* 101

- Cilicie *Կիլիկիայ* *Guiliguia* 331, 379
 * 13, 15, 27, 29
 Cimmérium *Քիմմերոն* *Kimuron*
 123
 Claude I. *Կլավդիոս Ա.* *Ghavitios*
 235
 Claude II. 329
 Cléopatre *Կլեոպատրայ* *Gegheoba-*
dra 195, 199
 Cléopatre Ptolémaïde 183
 Cléostratè *Կլեոստրատոս* *Gghid-*
ostrados 335
 Cæle-Syrie *Կալեսուր* *Gghésour* 163
 Coghten *Գոգիտեն* 263, 275, 291 * 115, 163
 Coghtnétzi *Գոգիտնեչի* 163
 Colonia *Կոլոնիայ* *Goghonia* 147
 Concholéros *Կոնչոլերոս* *Gongog-*
ghéros 97
 Constance ville *Կոստանդիա* *Gos-*
dantia 33
 Constance *Կոստաս* *Gosdas* 349
 Constance *Կոստանդոս* *Gosdantos*
 * 9, 11, 17, 25, 27
 Constantinople *Կոստանդնուպոլս*
 367 * 155
 Constantin *Կոստանդիանոս* *Gos-*
dantianos 347, 349, 351, 363, 365-
 371 * 9, 11-25, 75
 Couchans *Բուչան* 65, 309, 311, 385
 Couchar *Գուչար* 147, 159, 333
 Coucaratzi *Գուչարաչի* 159 * 13, 163
 Grassus *Կրասոս* *Grassos* 187
 Crésus *Կրեսոս* *Grussos* I. 173-179
 Crète *Կրետ* *Gride'* 73, 85, 173
 Cricoris *Գրիգորիս* * 7, 9
 Cyclades (les îles) *Կիկլադայ* *Կրկ-*
ղիք *Gagghataik* 329
 Cyrille *Կիրիլոս* *Gurghos* * 27, 77, 167
 Cyrus *Կիրոս* *Guros* 105, 109, 125,
 175, 179
 Dahir *Տաիր* 159 * 163
 Dadiou *Տամիուք* 295
 Dadjad *Տաճաա* 333, 345
 Dadjadourhi *Տաճաաուրի* * 121
 Dadjgasdan *Տաճգասան* 335
 Daik *Տայք* 149 * 109
 Damas *Դամասիոս* *Tamassios* * 77
 Damas ville *Դամասիոս* *Tamasgos*
 185, 205
 Dampad *Տամբաա* 123
 Daniel prophète *Դանիել* *Taniel* 51
 Daniel évêque * 133-137
 Daniel prêtre * 29, 31
 Danube *Դանուբ* *Tanour* 329
 Darius I. *Դարեհ* *Tareh* 179, 203
 Darius III. 159
 Darius dernier 239, 241, 263, 305, 369
 Daron *Տարոն* 35, 165, 173, 177, 179-
 325, 353 * 5, 35, 73, 115, 167, 191, 193
 Darpan *Տարբան* 35
 David le prophète *Դավիթ* *Tavit* 93
 David beau-père de l'Illuminateur
 339
 David historien 35
 Dchagha *Ճաղա* * 141
 Dchavakh *Ճավախ* 159
 Dchougha *Ճուղա* 123
 Décius *Դեկիոս* *Téguios* 323, 327
 Déjocès *Դեյոցիս* *Téovghis* 101
 Dembavend *Դեմբավենդ* 133
 Démétrius *Դեմետր* *Témédér* 143
 Demorik *Տեմորիք* 275 * 33
 Denis fils de Cléopatre *Դանիսսո*
Tionissos 183
 Der de Khortzène *Տեր* * 141
 Dercylus *Դերկիլոս* *Tergughos* 93
 Dertad *Տրտաա* 57, 249, 309, 329-389
 * 3-7, 11, 13, 45, 47, 81, 97, 115,
 131, 187
 Dertad fils de Diran II. * 29, 47
 Dertad Pacradouni 297, 299 * 147
 Dicran I. *Տիգրան* 101, 103-125, 139
 * 63
 Dicran II. 171, 181-201, 253, 305, 307
 * 81
 Dicran III. 299-303
 Dicranaguerd *Տիգրանակերա* 121
 * 57, 59, 63
 Dicranouhi *Տիգրանուհի* 107-123
 Dioclétien *Դիոկղեպիանոս* *Tiog-*
ghédianos 327, 339, 345, 349
 Diodore l'historien *Դիոդոր* *Tiotor* * 3
 Dipénu *Դիպինոս* *Tibinos* 173
 Diran I. *Տիրան* 125
 Diran II. 277, 281, 291-299
 Diran III. * 22-39, 47-51,
 Dirit *Տիրիթ* * 29, 47-57
 Diroug *Տիրուկ* * 181
 Dizpon *Տիզբոն* * 127, 147, 345, 347
 127, 147
 Djanik *Ճանիկ* *Djanus* 331, 351
 Djenk *Ճենք* 341, 353

- Djora (le défilé de) *Վասպան Ճորայ* 305 * 27
- Djouvach *Ճուվաշ* 157
- Domed, Domitien *Դոմեան Դոմեդ,*
Դոմեանական Դոմեդիանոս 277, 279
- Dork *Տորկ* 161
- Dosh *Տոշ* * 81
- Douh *Տուհ* 305
- Doupi *Տուփ* 171
- Doupia *Տուփա* 299
- Dour *Տուր* 261
- Drouni *Տրունի* 261
- Dzaghgatz *Ծաղղաղ լեռան* * 51
- Dzop *Ծոփ* 159, 161, 355, 379 * 9, 19, 21, 111
- Dzovitéatzi *Ծովդեղացիք* 159
- Echatane *Եչատան Էգպադան* 363
- Eclippon *Եկլիպոն Էկլիբոն* 191
- Eclésiastique *Եկլեզիաստեկ Էգլեսիաստե* 157
- Édesse *Եդեսիս Էտեսիս* 169, 171, 209, 215, 221, 223, 231, 235, 239, 245, 327
- Éguéghiatz *Եղեղեաց* 289 295, 379 * 63, 93, 115, 137, 167
- Égypte *Եգիպտոս Էհիբոս* 7, 15, 25, 27, 187, 195, 199, 319 * 169, 235
- Égyptiens *Եգիպտացիք Էհիբատչիկ* 7, 11, 17, 37, 279
- Ékeratzi *Եկերացիք* 149
- Éléazar *Եղիազար Էղիազար* 169, 317
- Éléphantiasis * 43
- Eleuthère *Ելուտ դեռ. Azad Ked* 199 * 19
- Eleuthéropolis *Ելեութերոպոլիս Էլեութերոբոլիս* 217
- Élian *Եղիանան Էղիանան* 347
- Elie *Եղիա Էղիա* * 73, 197
- Élisée *Եղիսե Էղիսե* * 5, 73, 197
- Émesse *Եմես* * 167
- Emran *Եմրան* 311
- Énanus *Ենանոս* 201, 203, 299
- Énoch *Ենոք* 19
- Énoch disciple de Mesrob * 163
- Énos *Ենոս* 17, 19
- Entzak *Էնձակ* 93
- Éphèse *Եփեսոս Էպեսոս* * 165, 167
- Épheste *Եփեստոս Էպեսոս* 37, 175, 181
- Épiphanie *Եպիփանե Էբիպան* 27, 33
- Épiphanie évêque * 45
- Épiphanie rhéteur * 137
- Épiphanie *Յպիփանեթիանե* * 171
- Éphrem *Եփրեմ Էփրեմ* * 45
- Érakhnavou *Էրախնավուս* 295
- Éraniag *Էրանեակ* 297
- Éraskh *Էրասխ* 59, 61, 147, 159, 245, 265, 271, 303
- Éraskhatzor *Էրասխատօր* 375
- Érével *Էրեվել* * 113
- Ériza *Էրիզա* 181, 289
- Érouant I. *Էրուանդ* 101, 107, 125, 171, 305
- Érouant II. 239-261, 375
- Érouantaguerd *Էրուանդակերտ* 249
- Érouantachad *Էրուանդաչադ* 245 * 71
- Érouantavan *Էրուանդավան* 257
- Érouaz *Էրուաշ* 239, 241, 261, 263
- Éséphon *Էսեփոն Էսեփոն* 91
- Esprit. S. * 69, 75, 77, 211
- Éthiopiens *Էթովպացիք Էտովատչիկ* 27, 129, 131, 179, 367
- Évagrus *Էվագրոս Էվագրոս* 177
- Évangile 207, 219, 223, 359, 363, 377 * 39, 171, 189
- Eupalmeus *Էվալմեոս Էվաղիմոս* 93
- Euphrate *Եփրատ Էփրատ* 187, 195, 209, 335, 377 * 29, 99, 159
- Europe *Էւրոպիէ Էւրոպիէ* 143 * 11
- Eusèbe *Էւսեփիոս Էսեփիոս* 171
- Eustathe *Էւստատիոս Էստակիոս* 371
- Euthalius *Էւթաղիոս Էտաղիոս* 337
- Euthalius d'Édesse 373
- Ezéchiass *Էզեկիաս Էզեղիա* 103
- Éznig *Էննիկ* * 165
- Firmelianus *Ֆերմելիանոս Բերմելիանոս* 327
- Florien *Փղորիանոս Բղորիանոս* 329, 331
- Forum *Փորոն Բորոն* 371
- Gabinus *Գաբիանոս Կապիանոս* 185, 187
- Gaibag *Կայպակ* 93
- Galates *Գաղատացիք Կաղատաչիկ* 141, 205, * 13
- Galeus *Գաղես Կաղես* 89
- Galilée *Գաղիլեայ Կալիլիա* 197
- Gallus *Գալլոս Կալլոս* 323

- Gamsar *Կամսար* 363, 365, 375
 Gamsarian *Կամսարական* 211, 213, 249, 323 * 71-75, 79, 85, 121, 129, 183
 Gankark *Կանդաղք* 159
 Garène, Garénian *Կարեն, Կարենեան* 211, 313, 319-325, 363 * 45
 Garin *Կարին* * 45, 159, 179
 Gartos *Կարգոս* 75
 Gatmos *Կաղմոս* 47, 49, 53, 55
 Gaules *Գաղղիոս Caghious* 369
 Géans *Սկալք Sgaik* 45, 49, 147, 157
 Gédéon *Գեդեոն Kéteon* 91
 Gélase *Գելասիոս Kéghasios* * 77
 Germainis *Գերմանացիք Kermantzik* 207
 Germanicus *Գերմանիկոս, Kermanigos* 209
 Ghéroubna *Գերուբնայ* 239
 Glaphira *Գլափիրոս Clapur* 367
 Glardch *Կլաղք* 363
 Gocaiovid *Կոչայովիտ* 51 * 91
 Gochm *Կոչմ* 211, 313
 Godoniel *Գոթոնիել Cotoniel* 91
 Gogh *Կող* 149, 169
 Goghpr province *Կոքր* 159
 Goghpr village * 165
 Goliath *Գոլիատ Coghiath* * 21
 Gorgonius *Գորգոնոս Korhonos* * 87
 Gomer *Գոմեր* 25, 45, 63
 Gorioun *Կորիւն* * 165
 Gordjaik *Կորճայք* 301
 Gornag *Կոռնակ* 101
 Gornag général 337.
 Gortik *Կորգրիք* 275
 Gortouatzi *Կորգուացիք* 163
 Gortouk *Կորգուք* 67, 237, 325
 Goths *Գոթք Kouth* 335 * 65
 Gouach *Կուաչ* 125 * 47, 51
 Gougairidj *Կուհայրաիճ* * 179
 Gount Aramast *Կունդ Արամսազ* 125
 Gour *Կուր* 157, 267, 305, 341, 343
 Gratien *Գրասիանոս Cradianos* * 69
 Grèce *Գրչիք Houïne* 9, 35, 179, 181, 301, 315, 329, 331 * 27, 43, 61, 63, 73, 79, 81, 87, 173
 Grecs *Գրչիք Houïne* 7, 9, 13, 35, 43, 63, 79, 105, 175, 180, 207, 211, 213, 245, 279, 295, 307, 315, 329, 331 * 3, 13, 25, 39-43, 55, 57, 63-69, 83, 87-91, 99-103, 107, 109, 115, 121, 127, 133, 139-143, 149, 159, 169, 173, 179, 181, 183, 189, 195
 Grégoire de Nysse *Գրիգոր Կեսասցի* * 77
 Grégoire l'Illuminateur *Գրիգոր Լուսարիչ* 209, 313, 323, 337, 339, 343, 347, 359 371-373 * 5, 7, 35, 43, 81, 117, 123, 131, 155
 Grégoire père du Théologien * 31, 35, 43, 373
 Grégoire de Naziance * 77
 Guénan *Կենան* * 107
 Guerman *Կրման* * 133
 Hachdiank *Հաչտեանք* 165, 167, 197, 235 * 49, 73
 Haiciens 63
 Haïg *Հայի* 25, 27, 37, 45, 47-57, 63, 65, 73, 101, 103, 109-113, 119, 125, 127, 149, 153, 155, 159, 163, 301-305, 333 * 63
 Haïgachène *Հայիաչեն* 49
 Haïgag I. *Հայիակ Ա* 91, 105, 161
 Haïgag II. 101
 Haïk *Հայք դաստակերտ* 53
 Haïotz tzor *Հայոց ձոր* 55
 Haïrichkhan *Հայր Իչեան*, 157, * 33
 Hamazash *Համաչասայ* 127-133, 139, 143, 159
 Hark *Հարք* 47, 55
 Harma *Հարմայ* 25, 27, 59, 61, 63
 Hatamaguerd *Հադամակերտ* 155
 Hatzèg *Հացեիք* * 115
 Hatziatz-trakhtd *Հացեաց զբախտ* * 31
 Havanag *Հաւանակ* 91
 Havenouni *Հանունիք* 155
 Havoug *Հաւուկ* * 179
 Hazguerd I. *Հաչիկերտ* * 139, 143, 147
 Hazguerd II. * 189
 Héber *Եբեր* 23
 Hébreux *Եբրայեցիք Epraëtzik* 89, 91, 93, 103, 197
 Hecha *Հեչայ* 15
 Hélène femme d'Abgar *Հեղինե տիկին Աբգարու*, 233, 235
 Hélène mère de Constantin 349
 Héliopolis *Երևի Գի* 93
 Héliopolis *Արևի գաղաք Aréc Kaghak* * 97
 Hellade *Ելլադա Hellata* 175, 179, * 97

- Hellènes Հէլլենացիք *Hellenatzik* 93, 131, 367
- Hellespont Ելէսպոնտս *Elesbonds* 179
- Hemaïag Mamigonian Հմայեակ ժամկենեան * 81, 159
- Hemaïag seigneur d'Archotz * 179
- Henaraguerd Հնարակերս 159
- Her Հէր 241
- Hercule Հերակլէս *Héracles* 127, 159, 161, 173
- Hérode-le-Grand Հերովդէս մեծ *Hérovliès* 189-209 * 17
- Hérode Agrippa Հերովդէս Ագրիպաս 201
- Hérode-le-Tétrarque Հերովդէս Չորրորդապետ 215, 219
- Hérodiade Հերովդիսայ *Hérovtiata* 215
- Hérodote Հերոդոտոս *Hérotodos* 143
- Hippolyte Հիպոլիտայ *Huboghida* 169
- Hispani Սպանիացիք 141, 225
- Ho Հոյ 93
- Homère Հոմերոս *Homeros* 129
- Honorius Ռոնորիոս *Onorios* * 101
- Horo Հորոյ 93
- Houssag Գուսակ 93
- Hrahad Հրահաս 143, 183
- Hrand Հրանտ 91
- Hratchia Հրաչկայ 101
- Hraztan Հրաշտան 61, 171
- Hroutène Հրուդէն 133
- Huns Հոնք. *Honk* 357 * 163
- Hyrcanus Հիրկանոս 185, 189-193
- Hystape Վչաստայ *Vechadasb* 205
- Ibérie Վիրք *Virk* 119, 157, 159, 189, 253, 255, 265, 361, 377 * 13, 141, 165
- Ibériens Վիրք *Virk* 127, 159, 171, 199-203, 363 * 61, 139
- Iconium Իկոնիոն *Igonion* * 77
- Iduméens Եդոմեացիք *E tomaëtzih* 193
- Illion Իլիոն *Ighion* 129, 131, 277
- Illuminateur Լուսաւորիչ *Loussavoritch* 209, 211, 313, 325, 337, 383
- Inachus Ինախոս. *Inakos* * 33
- Inde Հնդկաստան *Hentgasdan* 323, 349, 371
- Isaac Իսահակ *Isahag* 89, 311
- Isaac pacradouni 3, 185
- Isaac Chevalier Իսահակ * 101, 107-113, 127, 129
- Isaac-le-Grand * 123-129, 133, 135, 139-143, 149, 153-159, 165-169, 173-179, 191
- Israël Իսրայէլ 33 * 7, 197, 199, 203
- Italie Իտալիա *Idalia* * 173
- Jacob Գաղար *Hagop* 89
- Jacques-le-Grand * 15, 17
- Jacques de Medzpine Գաղար Մծբբնայ *Hagop Medzrna* 373, * 15, 17
- Jair Գայիր *Haïr* 91
- Japhet Գաբէթ *Japet* 25, 27, 31, 37, 45, 63
- Japhétos Գապէտոսթէ *Habedoste* 31, 33, 43, 45
- Jared Գարեգ *Harét* 19
- Jean Baptiste Զոհաննէս *Hohannès* 215 * 5
- Jean Chrysostome * 133, 155
- Jean d'Antioche * 167
- Jean d'Éguéghiatz 139 * 165
- Jean évêque des Perses 373
- Jéhu Զեու *Héou* * 197
- Jephthée Եփթայի *Héptai* 91
- Jérémie prophète Երեմիա *Eremia* 99 * 203
- Jérémie archévêque * 141
- Jérémie chef de diacres * 191
- Jéricho Երիքով *Éricov* 185
- Jérusalem Երուսաղէմ *Eroussaghém* 103, 187, 191-197, 217, 227, 235, 367
- Jésus Զիսուս 217, 211-229, 287
- Job Գոր *Hop* 13
- Jonathas Զոնթաթան *Hovnatán* * 141
- Joseph Զովսէփ *Hovsep* 37
- Joseph neveu d'Hérode 207
- Joseph Baghnatzi * 139
- Joseph disciple de Mesrob * 165, 193, 197
- Joseph l'historien Զովսէպոս *Hovsebos* 17, 109, 209
- Josué Զեուս. *Héou* 89 * 197
- Jousig Զուսիկ * 25, 29, 31, 35, 43, 123
- Jovien Զորիանոս *Horianos* 315
- Jovien II. * 37, 39
- Judas Macchabée Զուդա Մակաբէ 183

- Judée Հրեաստան *Hreásdan* 183.
185, 191, 195, 197, 201-205
- Juifs Հրեայք *Hreayk* 101, 103, 153.
183, 185, 189-193, 201, 219, 221.
225-229, 265, 283, 305 * 15, 81
- Julien Յուլիանոս *Houlianos* 315.
317 * 27-33, 37
- Jupiter Գիտս *Tios* 175, 181
- Juvénał Եղնալ *Hopnagh* * 167
- Karni Գառնի 61
- Karnig Գառնիկ 61, 153, 171
- Kegh Գեղ 59
- Keghag. Գղահ 93
- Keghakouni Գեղաղունի 61, 171
- Kegham Գեղամ 25, 27, 59, 61, 145.
153, 171, 257 * 113.
- Keghmantz Գեղամանց լեռան 275
- Kenouni Գնունիք 103, 105, 155.
191 * 107
- Kentouni Գնմունիք 91, 153, 201
- Kerezmank Գերեզմանիք 55
- Khacan Խաղան 365, 371
- Khakh Խախ * 93
- Khans 257
- Kharan Խառան 235
- Khat Խաղ * 45, 71-75
- Khazir Խազիրք 303
- Khochagounik Խոչակունիք 123
- Khoghotzim Խողոտիմ * 193
- Khor Խոռ 55, 57, 153
- Khoracan Խորասան * 85
- Khorkorounik Խորխորունիք 57
* 21
- Khorohpoud Խորոհբուս 315
- Khosran Խոսրան 215, 237
- Khosrov I. Խոսրով Ա. 285, 305, 309.
319, 321-329, 331, 333, 347
- Khosrov II. 347. * 11-25
- Khosrov III. * 105-131, 141, 143-147.
163
- Khosrov Cartmanatzi 145
- Khosrovitoukhd Խոսրովիդուխտ
331, 345, 351, 375
- Khours Խուրս * 163
- Khousistan Խուստան *Khou-
jasdan* * 81
- Khram Խրամ 123
- Kid Գիտ * 163
- Kine chef de famille des Kenou-
ni Գին 155
- Kine fleuve 291
- Kint Գինդ * 45
- Kissag. Գիտակ 257, 261.
- Knel de la race des Antzevatzi.
Գնեղ * 95
- Knel Sommelier 191
- Knel Knouni * 51
- Knel fils de Dertad * 47-57
- Knit Գնիթ * 153, 167
- Koghten Գողթն 123, 263 275 * 115
193
- Korki Գորգի 35
- Korag Գորակ 91
- Kouchans Գուշանք 141, 308
- Labdon Գարգոն *Ghapton* 91
- Lacédémoniens Լակեդեմոնացիք
179
- Lamech Գամեք *Ghameh* 19
- Lamparès Գամբարիս *Ghamparis*
91
- Lampridès Գամպարիսես *Gham-
barides* 91
- Langobardes Գանդուարդք *Ghan-
gouardk* * 97
- Laosthenès Լաոսթենեսիս *Ghaoste-
nis* 93
- Lapithes Գալիթեայք *Ghabitak*
29
- Lazig Գալիկայ *Ghaziga* 147
- Legs Գեղք *Ghéghk* * 89, 93
- Léon Գևնդ *Ghevont* * 153, 163.
165
- Leontius Գևնդ *Ghevont* 373
- Lévi Գեւի *Ghevi* 89
- Liban Լիբանոս *Lipanos* * 77
- Licinius Լիկինոս *Liguianos* 335,
337, 367, 365
- Lisamias Լիսամայ *Lusina* 215
- Locriens Լոկրիացիք *Govguiatzik*
179
- Lollius Լուղիոս *Ghoughios* 185
- Luc Լուկաս *Ghougas* 207
- Lucinius Լուկինոս *Ghouguia-
nos* 301
- Lybie Լիբիե *Lipiè* 143
- Lybiens Լիբիացիք 159
- Lydiens Լիդացիք *Lutatzik* 173,
177, 179
- Macare Մակարիոս *Magarios* 371
- Macédoniens Մակեդոնացիք *Ma-
guetonatzi* 39, 129, 141-149, 311,
379

- Macédonius Մակեդոն *Magueton* 69, 71, 77
 Machabée Մակաբե *Magape'* 183 * 197
 Machaleus Մասքաղոս *Masca-ghéos* 91
 Machdotz Մաչտոց 171
 Maghkhazan Մաղխազան 241
 Maghkhaz Մաղխազ 153
 Majag Մաճաղ 69, 147, 149, 181-187
 Majan Մաճան 271, 277-281, 307
 Malaléel Մաղաղեղ *Maghaghéel* 19
 Mamcoun Մամկուն 341, 343, 351-355
 Mamcounian Մամկունեան 353 * 129
 Mamigonian Մամիգունեան 341 * 185, 191
 Mamithus Մամիթոս 91
 Mamyus Մամիլոս *Mamighos* 91
 Manadjihir Մանձախիհիր 357 * 13-17, 31
 Mananaghi Մանանաղի * 109, 111
 Manavaz Մանաւազ 55
 Manavazien Մանաւազեան 55, 161 * 5
 Mané Մանե 377, 379
 Manédj Մանեճ * 179
 Manéthon Մանեթոն *Manetos* 175
 Manouienus Մանուեան 285
 Manova Մանովայ 201, 283
 Mantagouni Մանդակունիք 163, 333
 Mantou Մանդու 271
 Manué Մանուե 283
 Manuél Մանուէլ * 127
 Mar prince de Dzop Մար * 9
 Maraguerd Մարաղերա 123
 Marant Մարանդ 289
 Mar-amad Մար ամամ 257
 Marmed Մարմեա 257
 Mar-Asas-Gadina Մար Ասաս Կա-սինայ 41, 43, 49, 55, 71, 85, 167, 189
 Maratzoutz der Մարազուց աւեր 157
 Mar Hap Մար Իհար 215
 Marc Évangéliste Մարկոս *Margos* * 171
 Marc évêque 289
 Marcionites Մարկիոնեանք 307
 Marcus cénobite Մարկոս 337
 Mares v. Médès Մարք 123
 Mariciens Մարիսայիք 193
 Marie Vierge Մարիամ *Mariam* * 167
 Marie femme de l'Illuminateur 339
 Marinus Մարինոս 215, 217
 Marisiens Մարիսիեան 349
 Mars Ռաս *Ras* * 33
 Marsban Մարզբան * 183
 Masandan Մասանդան *Massan-tan* 193
 Maskout ou Massagètes Մասքուձք *Maskouth* 179, 363
 Massis Մասիս 59, 125, 263, 265, 273, 291 * 51, 59
 Matès Մաղէս 63, 65
 Mathathias Մատթիայ *Madatia* * 197
 Mathusalem Մաթուսաղայ *Ma-tousagha* 19
 Maudaces Մաղակէս *Motagnis* 101
 Maximien César Մաքսիմիանոս *Ma-ximianos* 327, 337, 349, 349
 Maximien évêque * 165
 Maximina Մաքսիմինայ 347
 Mechag Մշակ 69
 Médès Մարք, Մեդք *Mark, Meth* 31, 65, 83, 95-101, 99, 105-115, 123, 125, 157, 205, 243, 257, 259
 Médie Մարք 97, 289, 297 * 117
 Médo-perse Մարապարայի 119
 Mediolanum Միդուլանոն *Mitou-lanus* 101
 Méditerranés pays Մէջերկրեայք *Mitchégroïk* * 27
 Medzamor Մեճամբ 265
 Medzhita Մճիխիայ 357
 Medzpine Մճբին 39, 43, 151, 165, 209, 237 * 15, 57, 65, 189
 Mesdraim Մեսարայիմ 25, 37
 Mesdrim Մեսարիմ Մեսարայիմ * 23, 25
 Méhégan Մեհեկան * 191
 Mémentag Մեհեդակ * 35
 Mélitus Մեղիտոս *Meghidos* * 77
 Memnon Մեմնոն * 167
 Mepédzoul Մեփեձուլ *Septzough* 157
 Mérod Մերոդ 45
 Merough Մուռղ * 23
 Méroujan Մերուճան * 67, 81-87, 91, 141
 Mésopotamie Մեջաղեայք *Mitcha-*

- kedk 183. 197. 199. 201. 203. 209. 215. 235. 243. 245. 253. 257. 287. 327. * 29. 135
- Mesrob Մեհրաբով * 13. 29. 49. 115. 123. 125. 135-141. 149. 157. 163-129. 183. 187-193
- Messaline Մեսաղինայ Messaghina 185
- Métellus Մեթելլոս Mhêdeghos 185
- Métylène Մեդիլենէ Melidine* 153
- Miantag Միանդակ 163
- Mihr Միհր * 37
- Mihran Միհրան 357. 359 * 13. 19
- Mihrdate-le-Grand Միհրդատ 171. 173. 181. 185. 189
- Mihrdate le Jeune 185-189
- Mihrdate le satrape 159. 253
- Minerve Աթենաս Atenas * 33
- Minotaure Մինոտաւրոս Minotavros 239
- Mithreus Միթրէոս 91
- Mochachdê Մոչաչաչակ 263
- Mog Մոկ * 107. 145
- Mogatzi Մոգաչի 163 * 145
- Moise prophète Մովսէս Movsès 29. 31. 37. 89. 379. 381 * 15. 89. 197
- Moïse de Khorène 1. 3 * 1
- Moïse évêque * 141. 163
- Movsisig Մովսիսիկ * 181
- Mopsueste Մոփսսիսէս * 27
- Morphilig Մորփիլիկ Morpughig 147
- Mouché de Daron Մուչէ * 141
- Mouché évêque * 163
- Mouchégh Մուչէղ * 91
- Mouratzen Մուրաչան 157. 253. 255. 273. 271
- Mours Մուրս * 113. 115
- Mourtz Մուրչ 303
- Multiplication 247. 249
- Nabat Նաբատ Napat * 197
- Naboc Նաբոչ Napoc 209
- Nabuchodonosor Նաբուչոնոսոր Naporukotonosor 97. 101. 103. 159.
- Nachor Նաչոր 23
- Nakhdehavan Նախճաւան 123. 157. 271 * 75
- Navasart Նաւասարդ 307 * 189
- Nazinig Նազինիկ 297
- Nebad Նեբադ 89
- Nectaire Նեքտարիոս Necdarios * 77
- Nectanebis Նեքտանեքոս Necdanepos 175. 179
- Nembrod Նեմբրով Neprovt 25. 37. 135
- Nersch Ներսիս 127
- Nersch fils de Gamsar * 65. 73
- Nersch roi d'Assirie 229
- Nersch roi des Perses 371 * 23
- Nersès Timaksian Ներսէս Գիմաքսեան 261
- Nersès Djidjragatzi * 147
- Nersès le-Grand * 35. 43-47. 53. 57. 61. 67-73. 77. 85. 89. 93. 95. 115. 123
- Nerva Ներուաս Nervas 279
- Nestorius Նեստոր Nedor * 165. 167
- Nicator Նիկատիկ Niganovr 141
- Nicée Նիկիա Niguia 371. 373. 379
- Nicomachus Նիկոմաքոս 339
- Nicomédie Նիկոմիդիա Nigomitia 349. 369
- Nil Նիկոս Nêghos * 169
- Ninive Նինուէ Ninoué 43. 63. 65. 73. 77. 83-87. 97. 229
- Ninus Նինոս Ninos 21. 23. 25-29. 63. 65. 71. 73. 83. 85. 95
- Ninyas Նինուաս Ninouas 25. 83. 85. 89
- Niobée Նիոբէ Niopé 87
- Nioukar Նիոքար 63. 65
- Noé Նոյ No 15. 19. 21. 23. 25. 29
- Norair Նորայր 91
- Nouné Նունէ 357. 359. 361. 363. 377
- Nouart Նուարդ 95
- Numérianus Նումերիանոս 335. 337
- Océan Ովկիանոս Ovguianos 173
- Ochagan Օչական * 21. 193
- Oda Օսա 331. 345. 351
- Oghagan Օղական 351
- Olympe Օլիմպոս Olimbos 33
- Olympiade Օլիմպիական Olombiata * 47. 55
- Olympias Օլիմպիա Olombia 141
- Olimpiodore Օլիմպիոքոր Olimbiotor 29. 35. 325
- Onocentaures Օնոցոտարիկ Houchgabarig 299
- Ophratanès Փռատանիս Pradinis 93

Ophrateus Սփրատես *Sprades* 93
 Origène Որոգինէս *Orokinès* 327
 Ormeztoukhd Որմէջուխա * 83
 Ormizt Որմիշ 331, 373 * 9, 17, 37, 59, 83, 131, 143.
 Osdan Ոստան 121, 155
 Osguiogh Ոսկիողայ *Osguiogha* 123
 Otée Օտէ 237
 Oughd Ուղտու ախուշք 275
 Oughioub Ուղիւպ 263
 Ouort Ուրթ * 61
 Ouortouni Ուրթունիք 55, 159 * 5
 Ourha Ուռհա 169
 Ournaïr Ուռնայր * 91
 Ozom Ոզոմ 241
 Pacaiarindeh Բազայանինէ 181
 Pacarad Champa Բազարաս Շամբայ 145, 153, 165, 169, 299
 Pacarad chevalier 241, 347, 357 * 13, 19, 21, 87
 Pacaran Բազարան 247, 261, 331
 Pacaran autre 261, 265
 Pacat'a Բազապիա 299
 Pacavan Բազաւան 331
 Pacorus Պակարոս *Bagaros* 189, 195
 Pacradouni Բազրասունիք 101, 103, 145, 183, 199, 221, 233, 241, 359, 297, 299 * 87
 Pacravant Բազրասանդ 307, * 73
 Pacrévant Բազրեվանդ * 187
 Pad Բաս * 241
 Paghassagan Նաղասական 163
 Pagour prince d'Aghtznik Բաղուր * 9, 15
 Pagour roi des Ibériens * 141
 Pagour Siouni 297, 299
 Pagouraguerd Բաղուրակերտ * 289
 Paidagaran Բայրասարան * 7, 9, 13
 Païperte Բայրեբրդ 241, 243
 Pahl Բահլ, բահլ 141, 311, 321, 325
 Pakam Բաղամ 127
 Paléphatus Պալեփատոս *Baghepados* 315
 Palestine Պալեստին *Baghestine* 39, 181, 189, 203, 215, 225, 279, 287, 301
 Palladium Պալադիոն 371
 Panan Բանան 35
 Panyas Պանիաս *Banias* 91
 Pap Բաբ 125

Pap fils de Bel 25, 27
 Papig Բաբիկ * 101, 107
 Parabate Պարապատոս *Baravados* v. Julien 315
 Parakhod Փարախոտ 59
 Parantzem Փարանձեմ * 47, 53, 55, 79, 81
 Parcham Բարչամ 67
 Parchamine Բարչամին 183
 Parnas Փարնաս 89
 Parnerseh Փարներսէհ * 35
 Parnouas Փարնուաս 101
 Parokh Փարոխ 59
 Parsman Փարսման 255
 Parsouma Բարսումա 315, 317
 Partadzan Բարթաձան 307
 Parthes Պարթեհ *Barteu* 39, 99, 141, 143, 145, 159, 175-179, 283, 309, 311, 315, 319, 321, 323, 375, 381
 Parzapran Բարզափրան 189-193, 201 * 81
 Pasiphaé Պասիփայէ *Basipae* 239
 Passène Բասեն 151, 159, 277, 279, 303
 Passils Բասիլք *Pasilk* 285, 305, 355
 Patnicagh Բաժնիքաղ 209
 Paul Պաւղոս *Bavghos* 305 * 173
 Paul d'Émesse * 167
 Pavos Փաւոս 101
 Paz Բաղ 55
 Pazoug Բաղուի 93
 Pégase Պեղատոս *Bikazos* 293
 Peghtokh Բեղոխ 341
 Peloponnèse Պելոպոնէս 335
 Pelour Բլուր * 189
 Pénélope Պենելուպէ *Benelobe* 299
 Perga Պերգէ *Berké* 189
 Perkicho Բրքիշոյ * 179, 185
 Perse Պարսկաստան ou Պարսք *Barsgasdan* ou *Barsh* 171, 201, 207, 211-217, 229, 233, 251, 263, 281, 293, 295, 337, 341, 349, 357 * 27, 29, 37, 83, 131, 133, 147, 179, 189
 Perses Պարսք *Barsh* 7, 11, 39, 63, 99, 109, 125, 133-137, 155, 159, 161, 171, 181, 189, 207, 209, 229, 239, 243, 257, 259, 263, 275, 279, 283, 299, 305, 309, 315-319, 323-337, 343, 347, 351, 363 * 9-19, 23-29, 37, 41, 57, 61, 65, 85-89, 101-105, 109, 113,

117. 123. 113. 129. 133. 139-143-
 147. 157. 159. 173-179. 185. 189. 193
 Petkoupine բեկթուրին 215
 Pétra Պատրիարքիք Badriatzik 215
 Peznouni բզնունիք 55. 295 * 179
 Peznounian բզնունեան բզնունա-
 կան 161. * 5
 Phaleg փաղէկ Pagheg 23
 Pharaon փարաւոն Paravon * 15
 Phasaël փասայկըս Pasaëghos 191.
 193
 Phénicie փենիկէ Pūnigüé 137. 215
 Phéror փերուր Pérou 209
 Philémon փիլեմոն 315
 Philippe apôtre փիլիպոս Pilibbos
 219
 Philippe père d'Alexandre 141
 Philippe empereur 319. 323
 Philippe tétarque 215
 Phlédon փղեզմինոս Pghetomios 179
 Phocéens փոզէկացիք Poguetzik 179
 Phraortes փրաւորտիս Praordis 101
 Phrygie փրիգիա Prukia 145. 147.
 329
 Pierre Պեարոս Bédros * 173
 Pierre évêque 327
 Pilate Պիլատոս Bighados 215. 225.
 227
 Piourad բիւրատ 237. 299
 Piourasb բիւրասայ 133-137
 Pirithoüs Պերիթէւ Bérites 299
 Pise Պիսաս Pisas * 97
 Platon Պլատոն Bghadon 135
 Platon rhéteur * 137
 Pluton Պլուտոնիս Bghodénios * 171
 Polycrate Պոլիկրատէս Boligradès
 175
 Polyhistor բազմազէպ Pasmaveb
 15
 Pompée Պոմպէոս Pombeos 183-187
 Ponce-pilate Պոնցպատոս 185
 Pont Պոնտոս Bondos 39. 159. 169.
 173. 319
 Pont (le pays) 145-149. 169. 209. 245.
 329. 367
 Porphyre Պորփիր Borphiour 315
 Pouknan բուզնան 209
 Poulgar բուղղար Poughgar 151
 Poulghars բուղղարք 167
 Pourtar բուրտար 337
 Pourz բուրզ 321. 363

Priam Պրիամոս Briamos 131
 Prietiades Պրիէթիաձիս Britiadzis 93
 Probus Պրոբոս Bropos 167. 335
 Proclus Պրոկլոս Brogyhos 167
 Prodias Պրոդիաս * 171
 Prométhée Պրոմէթէոս Bromiteos
 37
 Proti Armenia Պրոտին Արմենի-
 ան 69
 Proverbes Առակք Սողոմոնի A-
 ragk Soghomoni 139
 Ptiachkh բղէկաչի 159 * 13. 163
 Ptolémaïde Պտղոմայիք Bdghomait
 183
 Ptolémaï de-Cléopatre 195. 197
 Ptolémée Philadelphie Պտղոմէոս
 Bdghomeos 7
 Ptolémée Denis 195
 Ptolémée (autre) 187
 Ptolémées Պտղոմէանք Bdghomeank
 7
 Pyrète v. Centaure 135
 Pythe Պիթիա Butia 177
 Pythe Հիփիասոս Hipidos 335
 Quintus Վինտոս Gundos 329
 Raphaïmes Ռափայիմք Rapaims 33
 Raslschoun Ռասսոս Շոն 317
 Rechdouni Ռեչժունիք 163. 189.
 357 * 13. 31
 Resdaguès Ռեչժաղէս 373. 377. 379
 * 5
 Resdom aravénian Ռեչժոմ * 107
 Réu Ռաղաւ Raqau 23
 Rinon Յրինոն Hrinoyn 335
 Ripsimiennes Հրիսիմիանք Hrip-
 simiank 357. 377
 Roboam Ռոբոամ Ropovam * 197
 Rome Հասթի Hrovni 173. 187. 193.
 Rodanus Ռոդանոս Rotanos * 45
 195. 205 * 95. 101. 335. 351. 367-371
 Romains Հասթիայիք Hrovmaet-
 zik 141. 143. 185-189. 195-199. 207.
 209. 213. 215. 223. 225. 243. 245. 261.
 263. 277. 279. 287. 298. 299. 301.
 307. 315. 319. 321. 323. 335. 337.
 363. 369. 371 * 29. 39. 41. 173
 Rosdom Sakdjig Ռոսսոմ Սազձիկ
 161
 Rufa Ռափի Ropi 301
 Rufian Ռափեան Ropenan 301
 Rufus Րոֆոս Ropos 287

- Ruphanus Հռոփանոս *Ruphanos* 137, 139
- Sacasdan Սազաստան 143
- Saghmout Սաղամութ 35
- Sahaganouich Սահահանուիչ * 127
- Sala Սաղայ *Sagha* 23
- Salomon Սողոմոն *Soghomon* * 7
- Samel Սամել * 111, 121
- Samos Սամոս * 137
- Samosate Համսատ *Chamchad* 195
- Samson Սամսոն *Sampson* 93, 161
- Samson Amadouni 283
- Samuël Սամուէլ 93, * 53, 111
- Samuël évêque * 179, 181, 187
- Sanadroug Սանադրուգ 223, 231-239, 241, 243, 251, 259
- Sanadroug prince * 7, 13, 19
- Sanassar Սանասար 163, 163 * 145
- Sanod Սանոս 237, 239
- Santoukhd Սանդուխտ 231
- Saphadia Սափադիա 203, 299
- Sara Սարա 311
- Sardanapale Սարդանապաղղոս *Sartanabaghos* 45, 89, 93-99
- Saria Սարիա 203
- Sarug Սերուք *Serouk* 23
- Sassan Սասան 283, 309, 315, 319, 341
- Sassanian Սասանեանք * 145
- Satan Սատանայ * 73
- Satinig Սատինիգ * 125, 263, 269, 273, 285
- Saül Սաուլ *Savough* 93 * 53, 83
- Sauveur Փրկիչ *Prquitch* 99, 207, 215-221
- Sbantarad Սպանդարտ * 71, 85, 89, 93, 107, 115
- Sbantarad Archarouni * 179
- Sbantouni Սպանդունի 155
- Sber Սյեր 241, 299 * 163
- Scamandre Սկամանդրոս *Sgamandros* * 99
- Scaurus Սկաւրոս *Sgavros* 185, 187
- Scyllis Սկիւլլոս *Sgughos* 173
- Scythes Սկիթացիք *Sgutatzik* 179
- Sébaste Սեբաստայոց քաղաք 339
- Sédécias Սեդեկիա *Setegua* 39 * 197
- Séleucus Սելեւկոս *Selevguois* 141
- Selgouni Սղոնիք *Sghgoani* 163, 331, 351-355 * 45
- Selong Սելոկ 351, 353
- Sem Սեմ 23, 25, 37
- Sémiramis Համիրամ *Chamiram* 27, 73-89, 93, 95, 165, 193
- Sempad chevalier Սեմպատ 103, 347 * 157
- Sempad fils de Pacarad * 87, 91, 157, 159
- Sempad fils de Piourad 241-243, 251-263, 267, 273-281, 297-299
- Sempadanouich Սեմպանուիչ 241
- Sempadavan Սեմպատան 241
- Sempadourhi Սեմպատուրհի 241 297
- Sénéchias ou Sénékia Սենեքիայ *Senekia* 201, 299
- Sennécherim Սենեքերիմ *Seneherim* 103, 105, 149, 155
- Sérapis Սարափա *Sarabis* * 171
- Seth Սէթ 17
- Sévère Սեւերոս *Sevéros* 327, 369
- Sgaiorti Սգայորդի 93, 95, 101, 103
- Sibille bérosienne Սիբիլա Բերոսիան *Sibilla Purossian* 31, 33
- Sidérîtes Սիրիպիտիէս *Siribintès* 143
- Sidon Սիդոն *Siton* 199
- Silon Սիլոն *Sighon* 195
- Silvestre Սելլեստրոս *Seghpest-dros* 351, 371
- Sim Սիմ 35, 37, 103, 163, 325, 351
- Simon Machabée Հիմաւոն *Chemavon* 183
- Simon disciple de J. C. 229, 233, 245
- Sinope Սինոպ *Sinoh* 169
- Siounik Սիւնիք 61, 171, 297 * 47, 57, 65, 101, 107, 117
- Siouni petite Փոքր Սիւնիք * 9
- Sirat Սիրամ 45
- Sissag Սիսակ 61, 147, 157, 159, 163
- Sissagan Սիսական 61, 69
- Slak Սլակ 163
- Socrate Սոկրատ *Sograd* 385
- Sohount Սոհունդ 289
- Soleil Արեգակն *Arécagn* 37, 369 * 75
- Solon Սոլոն *Soghon* 177
- Sophie Սոփի *Sopi* 337
- Soraction Սորակոսիան *Saragdion* 351
- Sos Սոս 93, 95
- Sosares Սոսարես *Sousaris* 89, 91
- Sosares (autre) 91
- Sosarmus Սոսարմոս 91
- Sosius Սոսիոս *Sovstos* 195, 197

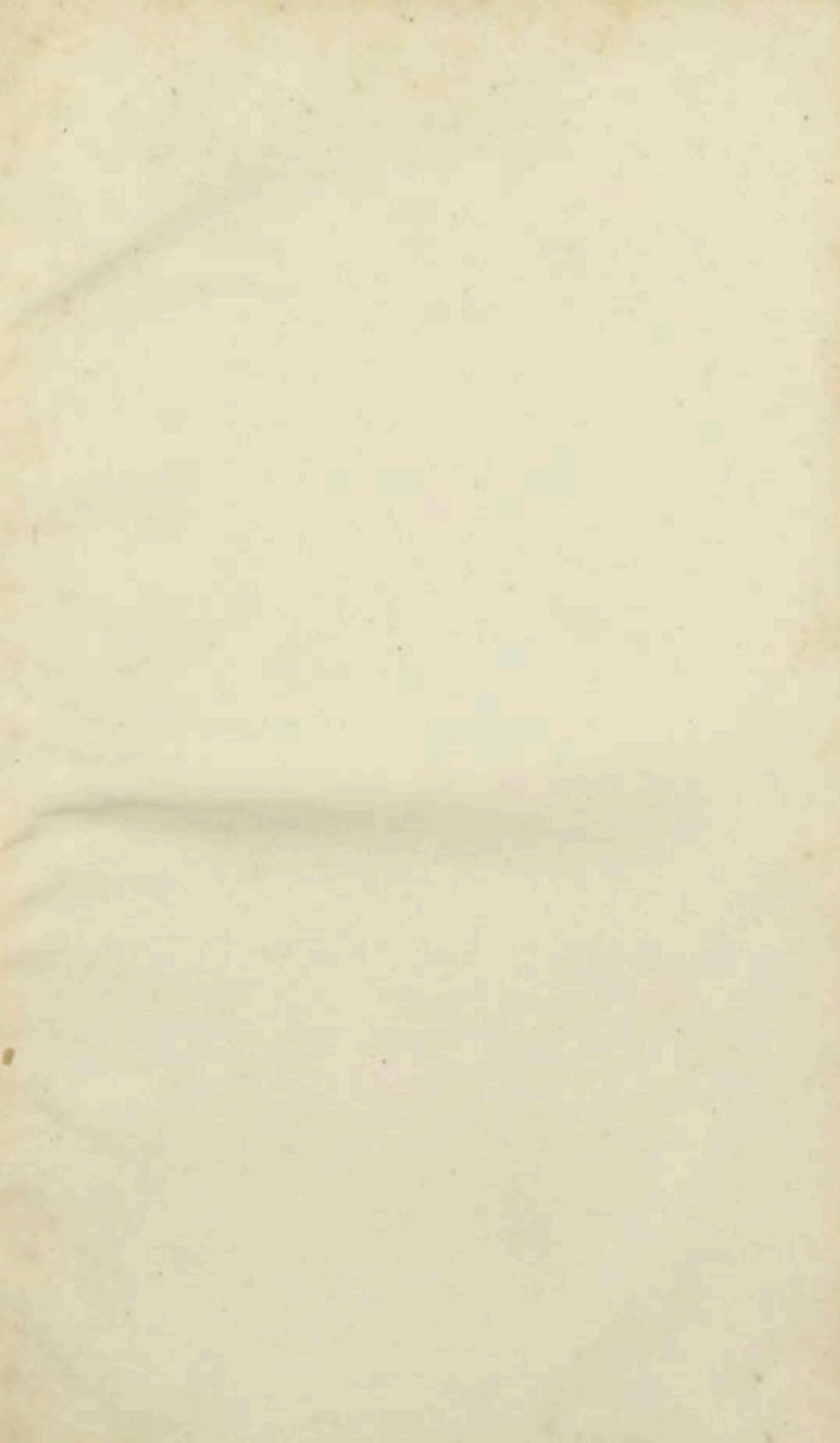
- Soter Սաւակէր 141
 Sour Սուր 91
 Soura Սուրայ * 107
 Sourène Սուրեն 211, 313, 321, 381
 Sourène Bahlav 313, 319, 327 * 131, 177, 189
 Sourène fils d'Archavir 313
 Sourène Khorkhorouni * 107-111, 113
 Sourénian Bahlav Սուրենեան Պաճաւ 201 * 179, 181
 Sourmag Սուրմակ * 175 179, 187
 Sparethus Սպարտեթոս Sbaretos 91
 Spharus Չփաւոս Sparos 91
 Spoudées Սպուդայք * 123, 191
 Stratégie Ստրատիգիէն Sdradiquin 369
 Storage Ստորգիոս Sdorkios 215
 Syriens Ասորիքացի Assorik 25, 63, 67, 199, 207, 245, 287, 307, 315 * 99, 141, 151, 153, 179, 181
 Syrie Ասորիք Տ 39, 143, 195, 205, 215-281 * 85-189, 109
 Tacite Տակիտոս Daguidos 329, 331
 Tad Դաա 153
 Tadaké Դաաաքէ 295.
 Taglat Թակղազ 45
 Tajkouink Դաժդոյնք 123
 Tanan Դանան * 163
 Tara Դարա * 107, 113
 Taranaghi Դարանաղի 377 * 97
 Tarata Թարատայ 209
 Tarse Տարսան Darson 331
 Tartare Սանդարամեա Santaramed * 171
 Tatig Թատիկ 193
 Taurus Տաւրոս Dauros 163, 257, 379
 Tchermès Չըրմէս 295
 Terdchan Դերժան * 153, 163
 Térance Տերենտիանոս Deréndianos * 85, 87, 95, 97
 Tesdrig Դասրիկ * 191
 Teutamus Տեամաս Deudamos 93, 103, 131
 Teuteus Տեւէոս Deudeos 93
 Thadée Թադէոս Tatéos 221, 223, 325, 377
 Tharé Թարայ Tara 23
 Tharsis Թարսիս 89
 Thébes Թէբէ Tepe 177
 Théodore Թէոդորոս Teotoros * 167
 Théodose-le-Grand Թէոդոս Teotos * 47-75, 77, 85, 87, 93, 95, 99, 101, 103
 Théodose-le-Jeune * 139, 149, 153, 161, 173
 Théodose général * 67
 Théodose (la tour de) * 161
 Théodosopole Թէոդոսոպոլիս Teotossoubolis * 159, 161
 Théodote Թէոտոտիոս Teodotios * 167
 Thersite Թերսիդէս Tersites * 43
 Thessalie Թեսակղայք Tedaghat-zik 179
 Thessalonique Թեսաղոնիք Tessaghomik * 95
 Thiras Թիրաս 25, 45, 53, 63
 Thola Թոլա Tovgha 91
 Thomas Թաւմաս 219, 221
 Thorgom Թորգոմ * 25, 45, 47, 63
 Thrace Թրակիէ 179, 207, 337, 369
 Thulé Թուլիս Toughis * 99
 Tibère Տիբէր Diper 209, 223-227
 Tidalie Թիաւալիս 39
 Tigre Տիգրիս Dicris 163
 Til Թիլ 181, 379 * 5, 93
 Timaksian Դիմաքսեան 261 * 107
 Tinnon Տիննոն Dimon 205
 Timothée Տիմոթէոս Dimoteos * 77
 Tineus Թինէւս 93
 Titan Տիտան Didan 31, 33, 43
 Titaniens Տիտանանք Didanank 33, 53, 67, 69
 Titus Տիտոս Didos 243
 Titus II. 287, 299
 Titus Antonin 201
 Tobie Տուբիա Doupia 221
 Tonos con-choleros Թոնոս Կոնժոլոզէոս 89
 Tortan Թորտան 183 * 25, 31
 Touine Դուին * 19
 Trajan Տրայանոս Draianos 279, 281
 Traskhanaguerd Դրասխանաղէրա 375
 Trouasb Դրուասայ 295
 Tutzenguetz Դիւջընիկ 33
 Tyr Տիրոս Duros 199
 Tzeronk Յըրոնք 35

- Tzirav Չիրաւ * 85. 87
 Tzolag Յօլակ 59
 Tzolaguerd Յօլակերա 59
 Tzor Չօր 159
 Tzunagan Չիւնական 155
 Ulysse Ողիսկս Otissévs 299
 Vachdag վաչճակ 91
 Vadnian վանիւնի գաւա * 9
 Vagharch վաղարշ 303-307
 Vagharch roi des Perses 303. 315. 327
 Vagharchabad վաղարշապատ 305. 375 * 19
 Vagharchag վաղարշակ 39-61. 43. 127. 139. 143. 167. 213. 293. 311. 331
 Vagharchag II. 101
 Vagharchavan վաղարշաւան 303
 Vaghinag վաղինակ * 39. 55
 Vaghinag prince * 117
 Vahakn վահակն 125. 127. 163. 173
 Vahan Amadouni վահան 357 * 13. 21
 Vahan Amadouni autre * 193
 Vahan Aravéghian * 107-113
 Vahan disciple de Mesrob * 193
 Vahan Mamigonian * 67. 81. 83
 Vahé վահէ 127
 Vahnouni վահնունիք 127. 163. 173. 181
 Vahridj վահրիճ * 135
 Vaïgoun վայկուն 183
 Vaïgounik վայկունիք 183
 Vaïotz-zor վայոց ձոր * 193
 Valens վաղէս Vaghès * 41. 65-69. 75
 Valentinien վաղենտինոս Vaghéndianos * 41. 45
 Valentinien César * 307
 Valère վաղերիանոս 329
 Valerianus վաղերիանոս Vaghe-ranos 323
 Van վան 127
 Van ville * 81
 Vanant վանանդ 151. * 113
 Vanantatzi վանանդապիք * 109
 Varaj ou Varj վարաճ, վարճ 61. 158. 171
 Varajnouni վարաճնունի 61. 171
 Varaz վարաշ 299
 Varzad վարազատ * 97. 99
 Varbace վարբակ Varpag 95. 97. 101
 Vartan écuyer վարդան * 49-57
 Vartan général * 149-159. 185
 Vartan père de Samel * 121
 Vartkès վարդգէս 185. 303. 305
 Vasbouragan վասպուրական 295
 Vassag écuyer վասակ * 55
 Vassag Siouni * 141
 Vatché վաչէ * 179
 Vazaria վազարիա 299
 Vedjiank վեճիանիք 301
 Veghentour Poulgar de Vount վջնդուր բուղար վնդայ 151
 Véhmihrchabouh վէհմիհրշապուհ * 179
 Véhsadjan վէհսաճան 321
 Venaseb Sourhab վնասեպ Սուրհապ 305
 Ventidius բենդիդիոս Pentitios 195
 Vériospore վերիոսփորայ Verio-spora 233
 Vertanès վերժանէս 379 * 5-25
 Vesdasgar վէսասկար 91
 Vespasien վեսպիանոս Vesbianos 243. 287
 Vincentius Բիկէնս Piguend 371
 Vito Բիտոն Pidon 371
 Vologèse վաղէգէսոս Vaghekéssos 301
 Vram վրամ I. * 149. 157. 175-189
 Vram Guerman * 133
 Vramchabouh վրամշապուհ II.
 Vrandchounik վրանժունիք 123
 Vrouir վրուր 277
 Vzerg Khacan վջրիկ խաքան 365
 Xerxès Գեքքսէս 89
 Xerxès roi des Perses Գեքքսէս 179
 Xisuthre Գիսուսիթրոս 15. 31. 35
 Zacharie prophète Չաքարիա 389 * 203
 Zamassis Չամասիս 87. 97
 Zarasb Չարասպ 65
 Zareh Չարէհ 127
 Zareh fils d' Ardachès * 277. 287
 Zarehavanian Չարէհավանեան 163
 Zarehnavan Չարէհնավան 127
 Zarichad Չարիչատ * 53
 Zarichad de Vanant * 181

Zarmair Զարմայր 93, 129, 131
 Zarouant Զարուանդ 37
 Zarouhi Զարուհի 117
 Zartmanos Զարդանոս 275
 Zavan Զաւան 89
 Zavène Զաւեն 99, 101
 Zerouan Զրուան 31, 33, 37, 43
 Zeuxipon Զեւքիպոն Zeuxibion 369

Zora Kentouni Զորա * 201
 Zora Rechdouni 29, 31-35
 Zoroastre Զրադաշտ Zratachd 31,
 83, 85
 Zorobabel Զորաբաբէլ Zorapapel
 * 197
 Zouita Զուիթայ * 81, 83

Am

MB

Two in 1 x/xs/-

0 Jm
14480

